

64315

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DEKİ ORTA VE SON BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİNDE CEPHE DÜZENİ

Yüksek Lisans Tezi

Emine TOK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep MERCANGÖZ

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İZMİR-1997

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

I- BİZANS KİLİSE MİMARİSİNDE PLANLAMA	5
A. Erken ve İlk Bizans Dönemi Kilise Mimarisinde Görülen Plan Tipleri...	5
B. Orta Bizans Dönemi Kiliselerinde görülen Plan Tipleri	8
C. Geç Bizans Dönemi Kiliselerinde Görülen Plan Tipleri.....	10
II-TÜRKİYEDE'Kİ ORTA VE SON DÖNEM BİZANS KİLİSELERİNDE CEPHELER.....	12
A. İstanbul Kiliseleri	12
1. Atik Mustafa Paşa Camii (Hagios Andreas Kilisesi).....	12
a. Kuzey Yan Cephe.....	12
b. Doğu Cephe.....	12
c. Güney Yan Cephe	13
d. Batı Cephe	13
2. Fenari İsa Camii (Konstantin Lips Manastır Kiliseleri).....	14
a. Kuzey Yan Cephe	14
b. Doğu Cephe.....	15
c. Güney Yan Cephe	15
d. Batı Cephe.....	16
3. Bodrum Camii (Myralaion Manastır Kilisesi)	16
a. Kuzey Yan Cephe	16
b. Doğu Cephe.....	16
c. Güney Yan Cephe	17
d. Batı Cephe.....	17
4. Gül Camii	18
a. Doğu Cephe	18
5. Eski İmaret Camii (Pantepoptes Manastır Kilisesi).....	19
a. Doğu Cephe	19
b. Güney Yan Cephe.....	20
c. Batı Cephe.....	20
6. Kariye Camii (Khora Manastır Kilisesi).....	20
a. Kuzey Yan Cephe	20
b. Doğu Cephe.....	20

c. Güney Yan Cephe.....	21
d. Batı Cephe.....	22
7. Sancaktar Hayrettin Mescidi.....	23
a. Doğu Cephe.....	23
b. Diğer Cepheler.....	23
8. Zeyrek Kilise Camii (Pantokrator Manastırı Kiliseleri).....	23
a. Kuzey Yan Cephe.....	23
b. Doğu Cephe.....	24
c. Batı Cephe.....	25
9. Toklu Dede Mescidi.....	26
a. Kuzey Yan Cephe.....	26
b. Doğu Cephe.....	27
c. Güney Yan Cephe.....	27
d. Batı Cephe.....	27
10. Kalenderhane Camii.....	28
a. Kuzey Yan Cephe.....	28
b. Doğu Cephe.....	28
c. Güney Yan Cephe.....	28
d. Batı Cephe.....	29
11. Şeyh Murat Mescidi.....	30
a. Güney Yan Cephe.....	30
12. Vefa Kilise Camii.....	31
a. Kuzey Yan Cephe.....	31
b. Doğu Cephe.....	31
c. Güney Yan Cephe.....	32
d. Batı Cephe.....	33
13. Kefeli Mescidi.....	33
a. Kuzey Cephe (Apsis Cephesi).....	33
b. Doğu (Yan) Cephe.....	34
c. Güney (Giriş) Cephesi.....	34
14. Ahmet Paşa Camii.....	34
a. Doğu Cephe.....	34
b. Güney Yan Cephe.....	35
15. Sekbanbaşı Mescidi.....	35
a. Doğu Cephe.....	35
16. Boğdan Sarayı.....	36
a. Doğu Cephe.....	36
b. Diğer Cepheler.....	36
17. Manastır Mescidi.....	36
a. Kuzey Yan Cephe.....	36
b. Doğu Cephe.....	37
c. Güney Yan Cephe.....	37
d. Batı Cephe.....	37
18. Fethiye Camii (Pammakaristos Manastır Kilisesi).....	37
a. Kuzey Yan Cephe.....	37

b. Doğu Cephe.....	38
c. Güney Yan Cephe.....	39
d. Batı Cephe.....	40
19. İsa Kapı Mescidi.....	40
a. Güney Yan Cephe.....	40
20. Sinan Paşa Mescidi.....	41
a. Kuzey Yan cephe.....	41
21. Kasım Ağa Mescidi.....	42
a. Kuzey Yan Cephe.....	42
b. Güney Yan Cephe.....	42
c. Batı Cephe.....	42
22. Soterios Kilisesi.....	42
a. Güney Yan Cephe.....	42
23. Panaghia Kamariotissa.....	43
a. Doğu Cephe.....	43
b. Güney Yan Cephe.....	43
B. İstanbul Dışındaki Türkiye Kiliseleri.....	44
Karadeniz Bölgesi.....	44
1. Trabzon, Fatih Camii (Panagia Chrysokephalos).....	44
a. Kuzey Yan Cephe.....	44
b. Doğu Cephe.....	45
c. Güney Yan Cephe.....	45
d. Batı Cephe.....	45
2. Trabzon, Yeni Cuma Camii (Hagios Eugenios Kilisesi).....	45
a. Kuzey Yan Cephe.....	45
b. Doğu Cephe.....	45
c. Güney Yan Cephe.....	46
d. Batı Cephe.....	46
3. Trabzon, Ayasofya (Hagia Sophia) Kilisesi.....	46
a. Kuzey Yan Cephe.....	46
b. Doğu Cephe.....	47
c. Batı Cephe.....	47
Marmara Bölgesi.....	47
1. İznik, Koimesis Kilisesi.....	47
a. Batı Cephe.....	47
2. İznik, Hagios Tryphonos Kilisesi.....	48
a. Doğu Cephe.....	48
b. Batı Cephe.....	48
3. Tirilye, Fatih Camii.....	48
a. Kuzey Yan Cephe.....	48
b. Doğu Cephe.....	49
c. Güney Yan Cephe.....	49
4 Enez, Fatih Camii (Hagia Sophia Kilisesi).....	49
a. Kuzey Yan Cephe.....	49
b. Doğu Cephe.....	50

c. Güney Yan Cephe	50
d. Batı Cephe.....	50
5. Tirilye, Kemerli Kilise (Pantobasilissa).....	51
a Güney Yan Cephe	51
d. Batı Cephe.....	51
Orta Anadolu Bölgesi.....	51
1. Fisandon Kilisesi.....	51
a Doğu Cephe.....	51
b Güney Yan Cephe.....	52
c Batı Cephe.....	52
2. Ala Kilise	52
a. Güney Yan Cephe	52
3. Akhisar, Çanlı Kilise	53
a. Doğu Cephe.....	53
b. Güney Yan Cephe.....	53
c. Batı Cephe.....	54
4. İhlara, Karagedik Kilisesi.....	54
a. Doğu Cephe.....	54
b. Güney Yan Cephe.....	54
Batı Anadolu Bölgesi	55
1. Bafa Gölü, Kahvehisar Adası, 8 No' lu Kilise.....	55
a. Kuzey Yan Cephe	55
b. Doğu Cephe.....	55
c. Güney Yan Cephe.....	55
d. Batı Cephe.....	55
2. Bafa, İkiz Ada 4 No'lu Kilise.....	56
a. Kuzey Yan Cephe	56
b. Doğu Cephe.....	56
c. Batı Cephe.....	56
3. Bafa Gölü, Kirselik'teki Kilise Ek Yapısı.....	56
a. Güney Yan Cephe	56
4. Bafa Gölü, Kapıkırı Adası'ndaki Manastır Kilisesi.....	57
a. Güney Yan Cephe	57
b. Batı Cephe.....	57
5. Sart, E Kilisesi	58
a. Kuzey Yan Cephe.....	58
b. Doğu Cephe	58
c. Güney Yan Cephe.....	58
d. Batı Cephe.....	58
Güney Anadolu Kiliseleri	58
1. Dereağzı Kilisesi	58
a. Kuzey Yan Cephe	59
b. Doğu Cephe.....	59
c. Güney Yan Cephe	59
d. Batı Cephe.....	60

III. ORTA VE SON BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİNİN CEPHE DÜZENİ..	61
A. Cephelerdeki Mimari Unsurların İrdelenmesi	61
1. Açıklıklar	61
a. Kapılar	61
b. Pencereleer.....	61
2. Plastik Unsurlar	65
a.Nişler	65
b.Silmeler.....	66
c. Payeler	66
d. Sütunlar.....	66
e. Sütunceler	66
f. Kör Kemerler.....	67
B. Cephe Kompozisyonları	67
a. Batı Cepheleri	67
b. Yan Cepheler.....	68
c. Doğu Cepheleri	70
IV. CEPHE VE PLAN (İÇ MEKAN) İLİŞKİSİ	71
V. DEĞERLENDİRME.....	73
A. Orta Bizans Öncesi Dönem Kiliselerinin Cephe Düzeni.....	73
B. Orta Bizans Dönemi Kiliselerinin Cephe Düzeni.....	73
C. Son Bizans Dönemi Kiliselerinin Cephe Düzeni.....	83
SONUÇ	89
SÜRELİ KISALTMALAR.....	91
YARARLANILAN KAYNAKLAR	92
ÇİZİM LİSTESİ.....	96
RESİM LİSTESİ.....	101
EK 1: YAPI KATALOĞU	108-128

ÖNSÖZ

"Türkiye'deki Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni" başlıklı tez konumu, ön bilgilerimle genelde Bizans mimarisiyle ilgili monografik çalışmaların içinde yer aldığımı bildiğim böyle bir ayrıntıyı, yeniden irdelemek isteğiyle seçtim. Böylelikle Bizans mimarisi hakkındaki bilgilerimi de derinleştireceğime inanıyordum. Tezin oluşum ve gelişiminde, daha önce yapılmış bir doktora tezinin olumlu katkıları olmuştur. Söz konusu bu tezde konu, çizimlerle yorumlanmıştı. Ben de araştırma konumu, Bizans kiliselerinin cephelerinin şematik çizimlerle açıklandığı analitik yorumlarla sunmaya çalıştım. Bu nedenle, genelde yayınlardaki fotoğraflardan yapılmış cephe çizimleri tezde ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bunun yanında, yine yayınlardan kopyalanmış çok az fotoğrafa da, bazı yapılarla ilgili tasvirlerle daha açıklık getireceği düşüncesiyle, yer verdim. Sınırlı bir sürede tamamlanması gerektiğinden, tezimin coğrafyasını İstanbul ve Anadolu olarak belirledim. İyi niyetli gayretlerle sunulan bu çalışmamın, Bizans mimarisiyle ilgili önemli bir ayrıntıya belki de ilk kez toplu olarak ele alındığına inanmıyorum.

Tez konumun belirlenmesinden literatür taramaları ve tezimin yazımına kadar çok yönlü eleştirileriyle bana yol gösteren hocam Doç. Dr. Zeynep MERCANGÖZ'e teşekkürü bir borç bilirim.

Başlangıçta metinlerin yazımındaki özverili katkıları nedeniyle sevgili arkadaşlarım arkeolog Şengül FUL ve sanat tarihçi Tarık UĞUR'a çok teşekkür ederim. Tezimin yazımı aşamasında, her türlü teknik ve yüreklendirici destekleri için, sayın hocalarım Şakir ÇAKMAK ve Ertan DAŞ'a teşekkürlerimi sunarım. Aynı şekilde, tezin hazırlanışındaki ilgi ve özellikle fotoğraflarımın çekimindeki yardımları nedeniyle Sedat BAYRAKAL'a da pek çok teşekkür ederim..

Çalışmalarımın başından bu yana bana gösterdikleri sabır; maddi ve manevi dayanakları için de aileme minnet ve şükranlarımı sunarım.

İzmir 1997

Emine Tok

GİRİŞ

Bizans mimarisiyle ilgili yeterli ön bilgilere sahip herkesin, yapıların, dış görünüşleriyle mimarilerine ilişkin ip uçları sunduklarını bilir. Gerçekten de kiliselerin dış yüzlerinden okunabilen, duvar tekniği, süsleme ve diğer cephe özellikleri, Bizans mimarisini çok iyi bilenler için tarihleme verisidir.

Kısaca tekrarlırsak, Bizans mimarisinde yapıların cepheleri, Türk İslam yapılarında olduğu gibi dönemlerine ve bölgelerine ilişkin üslupsal özellikler sunarlar. İşte bu bağlamda, genel hatlarıyla bilinen bu konunun üslup verileri üzerine ayrıntılı bir araştırmanın gereğini duyarak, tez çalışmasına karar verdik. Danışmanımızın da önerisiyle konu başlığımız, **Orta ve Son Bizans Dönemindeki Bizans Kiliselerinde Cephe Düzeni** olarak belirlendi. Böylelikle gerçek anlamda Bizans sanatının oluştuğuna inanılan Orta Bizans Dönemi (842-1204) ve sonrasında kilise mimarisinde cephe ile plan ilişkilerini de irdelenmek mümkün olacaktır.

Bunun için öncelikle gerçekleştirdiğimiz literatür çalışmasında, bugüne dek Bizans mimarisi hakkındaki yayınların, seyahatnameler, kent monografileri, yapı monografileri ve Bizans mimarisi hakkında genel kitaplar olduklarını gördük. Tüm bu yayınlarda kilise cepheleri, gravür ve fotoğraflarda olduğu gibi görsel ayrıntılarda ya da metin içlerinde verilen tasvirler şeklinde, çeşitli yoğunlukta geçmekteydi. Araştırmacılar Bizans kiliselerinde cepheye, özellikle duvar tekniği ve tuğla süslemeler açısından dikkati çekmekte, ikincil olarak da cephelerdeki düzene değinmektedirler.

Anadolu'nun arkeolojisinden ve anıtsal yapılarından söz eden ilk araştırmacılar, kimi gravürler ve bazı kısa tanımlarla Bizans kiliselerine çalışmalarında yer vermişlerdir. Bu eserler yapıların kısmen erken görünüşlerinin nasıl olduğu yolunda ip uçları verirler. Bu araştırmacılardan C. Texier'e, iki gruvürle ilgili olarak, İstanbul Vefa Kilise Camii ile Trabzon Hagia Sophia Kilisesi nedeniyle, tezimizde yer verilmiştir (Texier 1835).

Erken tarihli yayınlar arasında bazı topografik ve belgesel çalışmalar, İstanbul'daki Bizans kiliseleri hakkında önemli veriler sunarlar. Bunlardan Paspates'in 1877 tarihli *Litography*'sı İstanbul'da bugün çoğu yıkılmış veya geçirdiği yangın, onarım ve hatalı restorasyonlarla orjinal kimliklerini kaybetmiş kiliselerin eski görünüşlerinin gravürlerini verdiğinden, İstanbul'la ilgili yayınlarda baş vurulan kaynaklardan biri olmuştur (Paspates 1877). Tezimizde Paspates'in bazı gravürlerine T. F. Mathews'dan naklen yer verilmiştir.

İstanbul'daki kiliselerinin mimarilerinin oldukça ayrıntılı tanıtıldığı erken tarihli yayınlardan biri de A. Millingen'e aittir. Araştırmacı, kitabında, planlar, fotoğraflar ve kimi detay çizimleriyle, başkent kiliselerini ayrıntıyla tartışarak, yapıların tarihçeleri hakkında bilgi verilmiştir. Yapılardan, bazısı mimari plastikleri içeren fotoğrafların yer aldığı resimlenmiştir. Bu yayında Orta ve Son Bizans Dönemi'ne tarihlenen kiliselerin

mimari kuruluşlarının yanında, planların dışa yansımalarıyla ilgili olarak, cephelerden de söz edilmektedir (Millingen 1912).

İstanbul kiliselerini iki ayrı yayında tanıtan T. Mathews, ilkinde erken kiliseleri, işlevleri ve litürjileri hakkında ayrıntılı kaynak araştırmalarıyla tanıtırken, ikincisinde tüm Bizans kiliselerini, kısa tarçesinin ve plan tanıtımının ardından ayrıntılı fotoğraflarla verir (Mathews 1971, Mathews 1976). Özellikle ikinci yayın, yapıların bazı eski ve yeni görüntüleriyle, kiliselerin son yıllarda geçirdikleri restorasyonların öncesinde ve sonrasında görünüşlerini vermesi açısından önemlidir. Bunlardan ikincisi, tezimizde yer alan birçok çizim için önemli kaynak yayın olmuştur.

S. Eyice, Son Dönem Bizans Mimarisi başlıklı kitabında, Bizans'ın son yıllarına ait İstanbul yapılarını, belki de ilk kez diğer tüm yapılardan ayrı tutarak, plan ve mimari tasvirleriyle birlikte ayrıntıyla tasvir eder (Eyice 1984). Yapıların mimari sorunlarına da değinen araştırmacı, Palaiologoslar Dönemi mimarisinin üslup özelliklerini plan ve cepheleri esas alarak tartışır. Bu yayın da yapılarla ilgili bilgileri, çizim ve fotoğrafları ile cepheler hakkındaki yorumlarıyla önemli başvuru kaynağımız olmuştur.

Bizans mimarisi hakkında genel yayınlardan olan, R. Krautheimer'in Erken Hristiyan ve Bizans mimarisini konu alan kitabında, tüm Bizans kiliseleri kronolojik olarak ve bölgesel alt başlıklarda anlatılmakta, Bizans mimarisinin ana hatları ortaya konulmaktadır. Bu genel anlatımlarda yapıların cephe özellikleri üzerinde de durularak dönem ve bölgesel ayrıntılarda üslup sentezleri içinde verilmektedir (Krautheimer 1965).

Bizans mimarisiyle ilgili bir diğer genel yayın da C. Mango'nun, Bizans Mimarisi adlı kitabıdır. Çok yönlü bilgileriyle çalışmalarımızda yer alan bu kitap yalnız İstanbul kiliseleri açısından değil İstanbul dışındaki kiliseler hakkında da önemli başvuru kaynağıdır (Mango 1976).

Bizans yapı cephelerini ayrıntıda tartışan sınırlı yayınlar, yapıları daha çok tuğla süslemeleri ile ele alırlar.

Bunlardan birinde, başkent İstanbul'daki Bizans kiliselerinin tuğla süslemeleri ayrıntılı çizimlerle tasvir edilmiştir. Bu Yunanca yayın, tezimizdeki bazı cephe çizimleri için önemli kaynaklardan biri olmuştur (Pasaidos 1973).

Tuğla süslemeyi esas alan yayınlardan daha erken tarihli bir diğer yayın ise, tez kapsamımız dışındaki yapıları konu almasına rağmen, kilise cephelerindeki tuğla bezeme üzerine yoğunlaşan ilk yayınlardan biri olması nedeniyle, burada söz etmek gereği duyulmuştur. Bu yayın A. H. Megaw'ın, Yunanistan'da Mistra ve Kastoria bölgesindeki bazı kiliseleri konu alan bir makalesidir (Megaw 1966).

Cephelerdeki tuğla süslemelere yer veren başlıca yayınlardan biri de, Y. Ötüken'in, "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri" adını taşıyan makalesidir (Ötüken 1978). Burada İstanbul kiliselerinin yanında Mistra'daki bazı yapılarla Bafa kiliselerinin cephelerinden de kısaca bahsedilir, fotoğraflar verilir.

Y. Ötüken'in, "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler" başlıklı bir diğer makalesi daha çok duvar tekniğine ilişkindir (Ötüken 1990). Burada, mimari gelişim içinde tektonik ve estetik kaygılara bağlı olarak, 11. ve 12. yüzyıllarda Bizans

İmparatorluğu sınırları içinde yaygınlaşan "gizli hatıl tekniği" ve "derz üzerindeki çizgiler" üzerinde durulmaktadır. Uygulamaların cephe üzerinde pencere, niş, kör kemer ve diğer öğelerle bir bütünlük gösterdiğine işaret eden bu makale, aslında arkitektonik işlevi olan malzemenin, bir süs unsuru olarak kullanılmasında değişik bir ayrıntıya yer vermesi açısından önemlidir.

Tez konumuzun belirlenmesinde ve konunun çizimlerle sunulmasında yol gösterici olan, bizim için önemli bir çalışma, aslında Türk mimarisiyle ilgili bir doktora tezidir. Sonradan yayınlanmış olan bu çalışma, Erken Osmanlı cephelerini tartışan ve bu cephelerinin kaynağını analiz eden, A. Ersen'in "Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği" başlığını taşır. Tez konumuzla doğrudan ilişkili bu yayın, cephe elemanlarının çizim yoluyla analiz ve sentez etmesi açısından çok değerlidir (Ersen 1986).

Yukarıda başlıcalarına işaret edilen Bizans mimarisi, cephe süslemesi ve duvar tekniği hakkındaki yayınların ardından, Bizans kilise cephelerinin düzeni üzerinde analitik bir araştırmayı içeren tezimiz için, Bizans mimarisini konu almayan bir yayın olan J. Erzen'in "Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri" başlıklı kitabı yöntem olarak benimsenmiştir (Erzen 1981). Ki bu yayında, Osmanlı sanatının klasik dönem cami cepheleri üzerinde ayrıntılı bir analiz yapılmaktadır. Çalışmamızda, Türkiye'deki Orta ve Son Bizans Dönemi Cephe düzenleri, sözkonusu yayındaki gibi mümkün olduğu kadar çizimlerle sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, tezimizde, Orta ve Son Bizans Dönemi kilise cephelerinin üslup ve düzen ilkeleri araştırılarak, dönemlere göre cephelerdeki değişim ortaya konmak istenmiştir.

Araştırmalarımızda incelenen yapıların hemen hepsinin değişik dönemlerde yapılan onarımlar, ekler ve hatalı restorasyonlarla değiştiği saptanmıştır. Bu nedenle, yapıların sadece cephe düzenleri çizimlerle verilmeye çalışılmamış, özgün kuruluşları değişen yapıların cephe sorunları tartışılmış; genel durum plan özellikleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Zira, genelde tüm araştırmacılarca bilindiği gibi, özellikle Orta Bizans Dönemi kilise cepheleri mimari kuruluş ile sıkı sıkıya bağlıdır. Tezimizde, yapıların duvar tekniği, cephe süslemeleri ve üst örtü sistemi gibi her biri ayrı araştırma konuları olan ayrıntılar, özellikle kapsam dışında bırakılmıştır.

Birinci bölümde, **Bizans Kilise Mimarisinde Planlama** başlığı altında, Erken ve İlk Dönem Bizans kilise mimarisinde görülen kilise plan tipleri, Orta Bizans Kilise Mimarisinde görülen plan tipleri ile Son Bizans Dönemi'ndeki kilise plan tipleri tek tek ele alınarak, Bizans sanatında kiliselerde görülen planlar hatırlatılmış, dönemlere göre kilise planlarındaki çeşitlilik ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yapı cephelerinin analitik tasvirlerini kapsayan **Türkiye'deki Orta ve Son Dönem Kiliselerinde Cepheler** başlıklı ikinci bölümde, Bizans İmparatorluğunun başkenti İstanbul ile İstanbul dışındaki Anadolu kiliselerine, bölgelere göre ve kronolojik olarak yer verilmiştir. Bu bölümde, yapı cephelerinin böyle gruplamalar içinde tanımlarına, Başkent yapılarıyla başkent dışındaki Anadolu kiliselerinin kendine özgü özelliklerinin birbirlerine olan benzerlik ve farklılıklarının görülebileceği düşüncesiyle gerek görülmüştür. Yapıların cepheleri, kuzeyden başlayarak saat yönünde bir sırayla,

anlatılmaktadır. Çalışmamız genelde yapıların yayınlardaki resim ve çizimlerine dayandığından, fotoğrafları sağlanamamış bazı yapı cepheleri, planların verdiği olanaklarla yorumlanmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde, farklı zamanlarda eklemelerle genişlemiş başkent İstanbul'daki kilise komplekslerinde, dönem farklılıkları daha sonra tartışılmak üzere ve yalnız görülebilen cepheler, yine saat yönünde anlatılmıştır.

Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni başlıklı III. bölümde, cephelerdeki öncelikle mimari unsurlar, açıklıklar (kapı, pencere gibi) ve plastik unsurlar (paye, kör kemer ve niş gibi) olmak üzere iki ayrı grupta unsurlar tek tek ele alınarak irdelenmiştir. Orta ve Son Bizans dönemi kiliselerinin cephe kompozisyonları ele alınarak, giriş cepheleri, yan cepheler ve apsis cephelerindeki genel düzenler Orta ve Son Bizans Dönemi'ndeki benzerlik ve farklılıklarıyla anlatılmaktadır.

Cephe-plan (iç mekan) ilişkisinin tartışıldığı IV. bölümde, Orta Bizans ve Son Bizans Dönemi yapılarında iç planlamanın cephelerdeki yansıması ele alınmıştır.

VI. **Değerlendirme** bölümü'nde, cepheler tek tek ele alınarak karşılaştırmaları yapılmış, başkent ve Anadolu kiliseleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar saptanmıştır.

Tezimizin **Sonuç** kısmını, **Yararlanılan Kaynaklar**, **Çizim ve Fotoğraf listeleri** izler.

Tezimiz kapsamında cepheleri tartışılan yapıların planlarının da yer aldığı, kiliselerin mimarileriyle ilgili kısa tanıtımlar ve seçilmiş bibliyografya, Ek:1'deki **Yapı Kataloğu**'nda sunulmaktadır.

I- BİZANS KİLİSE MİMARİSİNDE PLANLAMA

A. Erken ve İlk Bizans Dönemi Kilise Mimarisinde Görülen Plan Tipleri

Hristiyanlığın resmen kabulüyle (313) başta Roma ve İstanbul olmak üzere kimi büyük kentlerde çok sayıda kiliseler inşa edilmişti¹. Söz konusu bu kiliseler, hem işlev hem de biçimleriyle Pagan Tapınakları'ndan ayrılmaktaydı. Antik dünyada tapınaklara halk giremezken, Hristiyan dininin gereklerine göre halkın da içinde bulunacağı yapılar arandı. Bu amaçla Hristiyanlar kiliselerine, Pagan çağının toplantı mekanları olan Hellenistik bazilikaları örnek aldılar². İmparator Konstantin döneminden başlayarak imparatorluk toprakları bazilikal kiliselerle doldu. Coğrafya olarak bakıldığında bu yapılar Balkanlar'da İtalya ve Yunanistan'da, başkent İstanbul'da, Anadolu kıyılarında, Suriye ve Kuzey Afrika'da inşa edilmişlerdi³.

Dolayısıyla bunca geniş bir alana yayılan Bizans kültürü, hakim olduğu yerlerin coğrafi, iklimsel ve yöresel bir takım motiflerini kullandı. Böylelikle, Afrika, Suriye, Anadolu ve Balkanlar'da özde aynı, fakat düzenlemede bazı farklılıklar gösteren mabetler ortaya çıktı. Bazilikalara ya da Roma'nın mahkeme binaları ilk Hristiyanların seçtiği kilise modelleri oldu. Erken Hristiyan bazilikaları "Kralların Kırkı'na" yani "İsa'ya" adandı (Krautheimer 1943, 211-213).

Muhtemelen hızla taraftar toplayan yeni Hristiyanlar, Hellenistik bazilikalarla birlikte Roma hamamlarını, konutlarını ve hatta bazen de bir apsis ekleyerek Pagan tapınaklarını da tapınma mekanları olarak kullandılar⁴.

Erken Hristiyan Dönemi'nde Hellenistik bazilikalara, planda olduğu gibi malzeme ve dekorasyonda da Roma geleneklerine uymaktaydı. Duvarlar, Roma dönemindeki gibi taş, tuğla veya moloz malzeme ile örülürdü. Orta nefin üst kısmına ve yan nef duvarlarına açılan pencerelerle nefleri ayıran sütunlar üzerindeki kemerler yarım daire şeklinde tasarlandı. Kapılar, Ravenna Theodorich'in Mezarında olduğu gibi ya lentolu, ya da Roma Santa Costanza'daki gibi üzerinde yuvarlak kemerli bir alınlığa sahipti (Krautheimer 1943, 233).

¹ Tüm Bizans tarihi konusunda toplu bir bilgi ve 313'deki Milano fermanı için bkz. Yıldız 1982, 434.

² Hellenistik bazilikalara, içi iki veya dört sıra sütunla bölümlere ayrılmış üzeri ahşap çatıyla örtülü uzun dikdörtgen yapılarıdır. Orta mekan yanlara göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Genelde ikinci bir galeri katına sahiptirler. Yan kenarlar ise önünde altar bulunan birer apsisle sonlanır. Bu yapılar Roma döneminde ticaret merkezi veya mahkeme binası olarak kullanılmışlardır (Fletcher 1943, 163).

³ Krautheimer 1981, Res. 21 (Roma San Pietro Bazilikası, 400); Res. 55 (İstanbul, H. İoannes Studios Bazilikası, 463); Res. 79 (Selanik Hapios Demetrios Bazilikası, 5. yy.).

⁴ Miletos-Balat'ta bir Dionizos Tapınağı 595-605 yıllarında bir apsis eklemesiyle Hristiyan kilisesine dönüştürülmüştür (Eyice 1982, 536).

İçte ise duvarlar belli yüksekliğe kadar mermer plakalarla kaplanarak onun üzeri mozayiklerle bezenmiş, zemin genelde, yoğun olarak "opus sectile" döşemelerle süslenmiştir.

İnşaatta kullanılan malzemenin yöresel olduğu görülür. Örneğin, Suriye yapıları ile Orta Anadolu'daki kiliseler yöredeki taş malzeme ile yapırlarken, Balkanlar ve İstanbul'da belki taşın daha az bulunuşuna bağlı olarak, taşın tuğlaile birlikte kullanıldığı almasıktarında yapılar görülür.

İlk hristiyanlar, 2. yüzyıl sonlarından başlayarak ölümlerini Roma dışındaki katakoplara gömmeye başladılar. Cesetler, ya koridorlarda ya da "Kubikula" adı verilen odacıklarda, kayalara oyulmuş raflara yerleştirdiler⁵.

Zamanla hristiyanlık resmi devlet dini olunca, başta Roma olmak üzere ülkenin pek çok yerinde mezar anıtları dikilmeye başlandı. Bu anıtlar da, Roma'da tapınak veya mezar anıtı olarak bir çok örneği bulunan merkezi yapılardan esinlendiler. Dışta kare, yuvarlak veya çokgen planlı olan bu anıtların içinin genellikle üzeri yüksek kasnaklı kubeyle örtülü bir koridorla çevrelendiği görülür⁶. Çoğu kere merkezi hacme biraz daha genişlik kazandırmak amacıyla iç mekan nişlerle zenginleştirilmiş, mozayik, mermer ve mimari plastiklerle yoğun olarak süslenmiştir. Bazen de Ravenna St. Vitale Kilisesi'nde olduğu gibi çokgen planlı merkezi yapıların köşe noktalarına ağır ayaklar konarak yapılar sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Merkezi şema, mezar anıtlarından başka vaftizhane, martiryum ve hazine yapılarında da kullanılmıştır⁷.

Zamanla, imparatorluğun bazı bölgelerinde ahşap çatılı bazilikaların üst örtüleri tonozla dönüşmüştür. Üst örtü sistemine göre tonozlu bazilika denilen bu tip bazilikaların toplu bir grubuna Orta Anadolu'da, Karadağ'da yaygın olarak rastlanır. Maden Şehir denilen köy ve çevresindeki yerleşimlerde bulunan bu yapılar literatürde Binbir Kilise olarak anılmaktadırlar. Hellenistik bazilikalardan farklı olarak taş bodur payelerle ayrılan neflerin üzerinde beşik tonoz örtüler vardır. İçte ve dışta oldukça sade yapılarda kesme taş duvarların genelde sağır cepheleri, özellikle batıda ikiz açıklıkta hareket kazanır. Doğuda ise apsis kütlelerine açılan ikiz, üçüz veya tek tek pencereler dikkati çeker. Bunun dışında yapıların dış yüzlerinde, bazen bir podyum veya subasması sınırlarcasına altta, bazen de bir üst katı belirleyecek ya da kapıyı ikiye bölecek şekilde üstte, basit silmeler cepheyi çepeçevre dolandır. Genelde plastik süslemenin çok az olduğu duvarlarda taşların alıştırmalı olarak yerleştirilmesi cephelere canlılık katar⁸.

⁵ Roma San Panfila, San Peter ve San Marcellinus, III. yüzyıldan günümüze gelen toplu mezar anıtlarındandır (Lassus 1966, 12-22).

⁶ İ.S 330'da Roma'da İmparator Konstantin tarafından kızı Santa Kostanza için inşa ettirilmiş mezar yapısı merkezi planlı anıtlar arasındaki en anıtsal olanlardan biridir. Dairesel planlı yapının, içte sütunlarla oluşturulmuş, üzeri kubbeyle örtülü bir çekirdek mekanı, dışta ise yine sütunlarla çerilmiş bir revakı bulunmakadır (Pagano 1957, Res. 2).

⁷ Vaftizhaneler, 5. yüzyıla tarihli Albenga'da ki gibi, Bazen Roma hamamlarının sıcaklık bölümünde kullanılan içi nişlerle genişletilmiş sekizgen planlı, Bazen Riez Vaftizhanesi'ndeki (5. yüzyıl) gibi içte köşeleri nişlerle genişletilmiş kare planlı olabilmektedirler (Lassus 66, 88).

⁸ Alıştırılmalı teknik; çeşitli büyüklük ve biçimlerdeki taşların hep aynı ölçülere indirilmeksizin, birbirine uyacak şekilde yontulup alıştırmalı suretiyle yapılan duvar örgüsüdür (Eyice 1971, s. 193).

Anadolu dışında Suriye'de de, Karaman kiliselerine benzer Kiliselere rastlanmaktadır. Bazı araştırmacılar bu iki farklı bölge kiliselerinin birbirlerinden etkilendiğini ileri sürerlerse de, araştırmacı Eyice yapıların belki aynı kaynaklardan esinlendiklerini fakat normal Hristiyan mimarisinin klasik şema ve prensiplerinden ayrı gelişmiş yerel usulpler olduklarını ileri sürmektedir (Eyice 1971, 149). Nitekim bu yapılar da planlamada hellenistik bazilikalarda veya karaman yapılarında olduğu gibi üç veya beş neflidirler.

Yine de Suriye yapılarının, malzeme Karaman yapılarına benzerken cephe düzeni açısından Karaman Kiliselerinden daha farklı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Çoğu kere, ikili ve üçlü pencere gruplarının ardışık yerleştirilmesiyle cephelere ritmik bir hareket kazandırılmıştır⁹. Genelde tüm açıklıklar, üzeri süslü veya düz silme gruplarıyla çevrilmişlerdir. Silmeler bazen de açıklıkların etrafını dalgalı hatlar yaparak dolanırlar¹⁰. Çoğunlukla batı cephelerinde silmelerle birkaç kata ayrılmış ve üzeri üçgen alınlıkla sonlanan çan kuleleri yer alır. İki çan kulesi arasındaki alan ise altlarında korkuluk levhaları bulunan sütunlar ile adeta büyüleyici bir görünüm almıştır¹¹.

Anadolu'da Ortaçağ başlarında Doğu Kilisesi'nin yeni kompozisyonlar ararken ortaya çıkardığı diğer bir bazilikal plan ise kubbeli bazilikalardır. Bu tip, Hristiyan mimarisinde varolan bazilika planı ile yine daha önceden bilinen merkezi yapının kaynaştırılarak meydana getirildiği bir üründür. Araştırmacılara göre muhtamelen ilk kez Anadolu'da Silifke Meryemlik Bazilikası (5. yüzyıl sonu) ve Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'nde (6. yüzyıl) uygulanmış ve en anıtsal şeklini İstanbul'daki Ayasofya'da bulmuştur (Eyice 1971, 162).

Planda aynı ama üst örtüde farklılık gösteren kubbeli bazilikalarda da genelde duvarlar, içte mermer plakalarla kaplanmış, onun üzeri mozayiklerle bezenmiş, zemin ise opus sectile döşemelerle yoğun olarak süslenmiştir. Kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin arasındaki perde duvarlarda hem iç mekanı aydınlatmak, hem de onca büyük bir yüzeyi tekdüzelikten kurtarmak amacıyla kubbe kavşına uygun üç, beş, yedi şeklinde aşağı doğru çoğalan pencere dizileri konmuştur. Kaldı ki kemer eğrisi içindeki bu geniş duvarların taşıyıcı işlevi olmadığından, statik açıdan da, yapılan parçalanmalar hiçbir sorun ortaya çıkarmaz¹².

Erken hristiyan mimarisinde kullanılan bir başka plan tipi de "serbest haç planı"dır. Bu planla birlikte hristiyanlığın simgesi olan haç mimariyede şeklini vermiştir. Böylece inananlar, "İsa"yı sembolize eden haçın içinde, yani bir bakıma Tanrı'nın içinde dua etmeye başladılar. Haç Şema mimaride kilise ve mezar anıtlarına uygulandı. İmparatorluğun her bölgesinde bu tip yapılar inşa edilmeye başlandı¹³.

⁹ Brenk 1980, Res. 227- b (Miâz' da 6. yy. 'a ait bir bazilika).

¹⁰ Brenk 1980, Res. 242 (Burg ad- Dairuni' de 5. yy. 'a ait bir bazilika), Res. 243- b (Qualb Loze' de 460 yılına tarihli bir bazilika).

¹¹ MacDonald 1961, Res. 25.

¹² Mainstone 1988, 274, Çizim A. 5.

¹³ Ravenna Galla Placidia ve Kalat Seman gibi imparatorluğun farklı bölgelerinde inşa edilmiş serbest haç planlı mezar anıtlarına örnektir (Orlandos 1952, 193-194).

B. Orta Bizans Dönemi Kiliselerinde Görülen Plan Tipleri

9. yüzyıl ortalarında, Erken Hristiyan Dönemden farklı plan tipleri ortaya çıktı. Bu kiliseler yeni bir keşif olmakla birlikte, eski plan tiplerinden de esinlenmişlerdi; ama yine de imparatorluk bu yeni tipe, yaklaşık 500 yıllık geleneksel kilise plan şeması olan bazilikaları bir bakıma terk etmiş sayılıyordu (Krautheimer 1965, 355).

881'de I. Basileos'un Başkent İstanbul'da yaptırdığı Nea Kilisesi bu yeni tipin ilk temsilcisi sayılmaktadır (Mango 1976, 197). Kapalı yunan haçı adı verilen bu planda, naos ortasında dört destek üzerinde yükselen bir kubbe ve bu kubbeye iki eksen yönünde açılan haç kolları bulunmaktadır. Bu şekliyle kilisenin aslında Erken Hristiyan dönemin serbest haç planlı yapılarından bir farkı yoktur. Ancak kapalı yunan haçı planda haç kollarının iki yanına üzeri kubbe veya tonozlarla örtülü birer mekan daha yerleştirilerek içteki haç şema bir kılıf içine alınmıştır.

Kapalı yunan haçı plan biri basit diğeri başkent tipi olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan ilki, kubbesi köşe odalarına binen tip, diğeri ise diğeri ise dört sütun veya payeli tiptir (Eyice 1980, 116).

Orta Bizans Döneminde başkent İstanbul'da inşa edilen kiliselerin hemen hepsi kapalı yunan haçı planındadır. Bu plan tipinin ilk örneği sayılan Nea Kilisesi bugüne gelemediğinden , bugüne gelen en erken örneğin 907 tarihli Fenari İsa Camii, kuzey yapısı olduğu kabul edilir.

Kapalı yunan haçı planda, naos, pramidal bir kompozisyon şeklinde kubbenin etrafında göğe doğru yükselmiştir. Kubbe ve kubbeye açılan haç kolu tonozları ile köşe odalarının üst örtüleri paye ve sütunlar üzerine oturmaktadır. Bu destekler, aslında yapının bir bakıma iskeleti sayılmaktadırlar. Çünkü, bir kapalı yunan haçı planlı kilisenin tüm duvarları çekilerek boşaltılsa bile, üst örtü sistemi doğrudan bu destekler üzerine oturduğundan ayakta kalabilmektedir. Böylesi bir kuruluş ta önceki dönemden farklı olarak doğrudan cephe düzenine de yansımıştır. Nitekim, destekler arasında uzanan ve taşıyıcı işlevi olmayan duvarlar ince tutulduğu için üst örtüyü taşıyan payeler de doğrudan dışa yansımış, böylece hem mimari hem de dış görünüşte bir önceki döneme göre daha farklı yapılar ortaya çıkmıştır.

Ancak yine de kapalı yunan haçı planlı kiliselerin, kimi yönleriyle bazilikal kiliseleri hatırlattığı görülür. Nitekim, Kapalı yunan haçı planlı kiliselerde naos ortasındaki kubbe haç kollarına, haç kolları da köşe odalarına göre daha yüksek tutulmuş, böylece yan cephelerde dışa büyük kemerlerle yansıyan ve köşe odalarına göre daha yüksek olan haç kolu tonozlarının üzeri tıpkı bir önceki dönemin bazilikal şemasını hatırlatırcasına, çift pahlı çatıyla örtülmüştür. Nitekim, bazilikal kiliselere dıştan bakıldığında da ortada çift pahlı çatıyla örtülü yüksek bir nef, yanlarda , üzeri sundurma çatıyla örtülü diğer nefler görülmektedir.

Kapalı yunan haçı planlı kiliselerin ilk örneklerinde yapıların birbirine benzer bazı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, bu tip yapıların doğusunda, içten ve dıştan üçer cepheli tutulmuş üç apsis, batısında üçer bölümlü bir narteks vardır. Narteks

ve pastaforyum odalarının kuzey ve güney tarafı nişlerle genişletilmiştir. İstanbul, Fenari İsa Camii, kuzey yapı (907), Bodrum Camii (921-922), Eski İmaret Camii (1081-1118) ve Vefa Kilise Camii (12. Yüzyıl) üçer cepheli apsisleri , narteks ve pastaforyum odalarındaki nişleriyle birbirine benzemektedirler (Krautheimer 1965, 380-385).

Başkent İstanbul kiliselerinde dönem ilerledikçe apsis cephelerinin beşe çıktığı, narteks ve pastaforyumların yan yüzlerine açılan nişlerin kaybolduğu görülmektedir.

Anadolu'da pastaforyum odalarının nişlerle genişletildiği tek örnek 9-10. yüzyıllara tarihli bazilikal planlı bir yapı olan Dere Ağzı Kilisesi'dir (Morgastern 1990).

Kapalı yunan haçı plan tipinin Anadolu'daki örnekleri sınırlıdır. Anadolu kiliseleri planlamada başkente benzemekle birlikte, inşa malzemesi ve cephe düzenlemesinde bazı yerel farklılıklar göstermektedirler.

Örneğin, Trabzon'da, başkent kapalı yunan haçı plan geleneğini sürdüren kiliseleri diğer Anadolu kiliselerinde olduğu gibi , malzeme ve cephe düzeni açısından kendine özgü bir tarz ortaya koyar. Buradaki kiliselerde, kapalı yunan haçı plan uygulaması bile başkent kiliselerinden biraz daha farklılık göstermektedir. Nitekim Trabzon örneklerinde batı haç kolu daima diğerlerinden uzundur. İdeal planlı kapalı yunan haçı kiliselerde ise haç kolları eş derinlikte tutulmuştur (Mercangöz 1980).

Ota ve Batı Anadolu'da inşa edilmiş örnekler ise genellikle dört payeli basit tiptedirler. Anadolu'da Başkent tipinde inşa edilmiş kiliseler oldukça azdır¹⁴.

Orta Bians Döneminin bir başka plan tipi de Anadolu dışında, Yunanistan'da ortaya çıkmış Sekiz Destekli Plan tipidir. Bu plan tipinin Başkent İstanbul ve Anadolu'da hiç örneğine rastlanmaz. Sekiz destekli yapılarda naos, kapalı yunan haçı planından daha farklı bir şekilde gelişmiştir. İki bema, ikisi narteks duvarında, ikisi güney ve diğer ikisi kuzey duvarın iç tarafına bitleştirilmiş sekiz paye ardışık olarak tromb ve tonozlardan meydana gelen geçiş unsurları dizisini taşımakta, bunların oluşturduğu sekizgen kaidenin üstünde pencereyi yüksek kasnaklı bir kubbe oturmaktadır (Eyice 1980, 120).

Örnekleri arasında Hosios Lukas Kathalikonu (11. yüzyılın ilk yarısı), Daphni Kilisesi (11. yüzyıl sonu), ve Sakız Ada Nea Moni Kilisesi (11. yüzyıl sonu) sayılabilir (Mango 1976, 219-224).

Hosios Lukas Kathalikonu'nda naos ortasındaki sekiz destek üzerine oturan kubbe dört yönde tonozlu mekanlarla çevrilidir. Yapı bu görünümüyle dehlizli kiliseleri andırmasına rağmen koridorun iki eksen yönünde kubbeye açılan duvarlarla kesilmesiyle dehlizli kiliselerden ayrılmaktadır (Mango 1976, 222).

Diğer iki örnekten Nea Moni Kilisesi'nde naos yalnızca sekiz destek üzerinde yükselen bir kubbeyle örtülüdür. Naosun doğusunda bema ve pastaforyum odaları, batısında ise çift narteks bulunmaktadır (Mango 1976, 222).

¹⁴ Anadolu'da, Kapalı yunan haçı planın başkent Tipinde inşa edilmiş örnekler arasında Sart E Kilisesi (13. yüzyıl), Kahvehisar 8 No'lu Kilise (13. yüzyıl), İhlara Karagedik Kilisesi, Bergama Tiyatro Terasındaki Kilise sayılabilir.

C. Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Görülen Plan Tipleri

Son Bizans Dönemi VIII. Mikhael Palaiologos'un İstanbul'u Latinlerden geri aldığı 1261 tarihinde başlar ve 1453'e kadar devam eder. Bu dönemde sanatta kısa bir canlanmış görülmesine karşın ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik çöküntü çok sayıda yeni ve büyük mimari eserler yapılmasına engel olmuştur. Yine de yeni inşa edilen veya onarılan kiliseler bile Son Bizans sanatının zenginliğini ortaya koyan bir üslubun varlığını gösterir.

Bu dönemde, Orta Bizans Dönemi'nin yaygın plan tipi kapalı yunan haçının ve daha önceki dönemlerin geleneksel kilise şemalarının yanında, bazı yeni plan tipleri geliştirilmiş, Latin istilası sırasında yağmalanan yapılar onarılıp bazılarında eksonarteksler ve küçük kiliseler eklenmiştir.

Son Bizans Sanatı 1261'den sonra Başkent İstanbul'da ortaya çıktığı düşünülen ve "Dehlizli Kiliseler" adıyla anılan yeni bir tip meydana getirmiştir. Bizans sembolizminde gök kubbeyi temsil eden ve bu yüzden başlıbaşına önemli bir birim olan kubbe, bu dönemde yeni bir anlayışa göre aynı sembolizmin baş unsuru olmuştur (Eyice 1980, 109-114).

Dehlizli kiliselerde naosa hakim pandantifli yüksek kasnaklı bir kubbe bulunmakta, bu kubbe üç yönden basık dehlizlerle çevrelenmektedir. Böylece dehlizli planda, biri naos, diğeri bema olmak üzere iki bölüm önem kazanmış, aydınlık mekanlar; bu mekanlara göre basık kalmış dehlizler ise karanlık mekanlar şeklinde düzenlenmiştir (Eyice 1980, 109-114).

Bu plan tipinin İstanbul'daki üç örneği Koca Mustafa Paşa Camii (1284 civarı), Fenari İsa Camii, güney yapı (1290 civarı) ve Fethiye Camii, kuzey yapısıdır (Mathews 1976, 3, 322, 346).

Bu yapılardan günümüzde Koca Mustafa Paşa Camii olarak anılan, Bizans Dönemi'nde Hagios Anrews Kilisesi adıyla bilinen yapının tüm cepheleri 1489'da camiye çevrilirken kapı ve pencere leri değiştirildiğinden, duvarları ise kesme taşla kaplandığından kilise orijinal görünüşünü kaybetmiştir (Mathews 1976, 5-8).

Fenari İsa Camii güney yapı ve Fethiye Camii Kuzey yapı ise, kuzey, güney ve batı yüzleri sonradan başka mekanlarla çevrelediğinden, inşaatlar sırasında yapılar arasında bağlantı sağlamak için üst örtüyü taşıyan destekler arasındaki perde duvarlar kaldırılmış, yapıların dış ile bağlantısı kesilmiştir.

Son Bizans Dönemin'nde kapalı yunan haçı plan tipinin başkent İstanbul'daki tek örneği 1294 civarına tarihlenen Fethiye Camii güney yapısıdır. Yapı, içte, Orta Bizans Döneminin kapalı yunan haçı planlı kiliseleriyle aynı tarzda inşa edilmesine karşın, dış kuruluşta bir takım yenilikler ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Orta Bizans Dönemi'nde kapalı yunan haçı planlı kiliselerde iç mekan dışa kalın payelerle yansımaktaydı. Plan düzlemine bakıldığında ise üst örtüyü taşıyan bu kademeli ayakların hem içte, hem de dışta keskin hatlarla belirlediği görülmekteydi. Son Bizans döneminin tek örneği Fethiye Camii'nde (1315 civarı) bu payeler içte ve dışta kaybolmuştur (Katolog No 17).

Yapı aynı zamanda, Orta Bizans Kiliselerinden üzeri kubbelerle örtülü küçük boyutlu bir naos ve iki katlı narteksiyle Balkan ülkelerinde ve Selanikteki yapıları hatırlatmaktadır (Krautheimer 1965, 472).

Bunun yanında Son Bizans döneminde yapıların yanlarına bitişik inşa edilen ek mekanlar yaygındır. Ek yapılar Kariye Camii'ndeki gibi ya tek nefli, veya Fethiye camii güney yapıdaki gibi kapalı yunan haçı planında apsisli şapeller olabildikleri gibi İstanbul Fethiye Camii veya Fenari İsa Camii'ndeki gibi "L" şeklinde olabilmektedirler. Bunlar genelde geçiş mekanlarıdır. Bunun yanında böyle mekanlara Balkanlarda Holy Apostles Kilisesi'nde de rastlanmaktadır (Krautheimer 1965, 455).

Bu dönemde önceden beri bilinen tek nefli plan tipini de görmekteyiz. Bu plan genelde küçük boyutlu yapılara uygulanmıştır. İstanbul, Ese Kapı Mescidi, Sinan Paşa Mescidi ve Boğdan Sarayı örnekleri arasında sayılabilir (Mathews 1976, 260, 36).

Palaiologoslar Dönemi'nde kullanılan bir başka plan tipi de, yine, Bizans Sanatının daha ilk dönemlerinden beri bildiği "Yonca Plan"dır. Bu planda naos ortasında bir kubbe bulunmakta, bu kubbeye dört yönde yarım kubbeli apsisler açılmaktadır. Yanlız, doğudaki yaprak, bema tonozu şeklinde doğuya doğru uzayarak, diğer yapraklar gibi bir apsisle son bulmaktadır (Eyice 1980, 59).

Yine Son Bizans Döneminde Mistra'da ortaya çıktığı bilinen yeni bir plan tipi de "Bazilika-Yunan Haçı" bileşimi kiliselerdir. Bu yapılar aynı zamanda ortaya çıktığı yörenin adıyla da anılmaktadırlar. Türkiye'de sadece Vize Ayasofyası'nda görülen bu planda, alt kat üç nefli bir bazilika şeklinde düzenlenmiş, üst kat ise kapalı yunan haçı planlı kiliselerdeki gibi ortada kubbe ve iki eksen yönünde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlarla örtülmüştür (Ousterhout, 1985).

II. TÜRKİYEDEKİ ORTA VE SON BİZANS KİLİSELERİNDE CEPHELER

A. İstanbul Kiliseleri

1. Atik Mustafa Paşa Camii (Hagios Andreas Kilisesi)

(Katalog No 1, Çizim 1-4)

a. Kuzey Yan cephe:

Kuzey cephe, yapılan onarım ve eklemelerle orijinallliğini kaybetmiştir. Ancak, Bugüne gelebilen izlerden cephenin eski durumu hakkında tahminde bulunmak mümkündür (Res. 1).

Cephe, iki duvar payesi ile üç dikey bölüme ayrılmıştır. Bu payeler aslında, içteki haç kolu tonozunu taşıyan payelerdir. Cephenin ortasındaki Bölüm haç kolunun, yanlardakiler ise köşe odalarının yan yüzleridir.

Haç kolu bölümü üstte dışa büyük bir kemere sahiptir . Bu kemer içteki haç kolu tonozunun dışa yansıyan kemeridir. Yapının çatısı sonraki onarımlarda değiştirildiğinden payeler üst seviyede kesilmiştir.

Haç kolu tonoz kemeri alınlığının içinde, bugün yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır. Haç kolu tonoz kemeri alınlığı genellikle ya yanayana sıralanmış üç yuvarlak kemerli pencere, ya da iki sütunun desteklediği üçüz pencereyle aydınlanmaktadır. Burada da orijinalde muhtemelen yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli üç pencere yer alıyor olmalıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bugün bu tahmini üçüz pencereye ilişkin hiç bir kemer izi yoktur.

Bu pencerenin altında yanyana sıralanmış yuvarlak kemerli üç pencere daha vardır. En altta ise, üçüz kemer izi bulunmaktadır. Kemer izlerine dayanarak burada bir *tribelon* sistemi düşünmekteyiz. Üçüz kemerin ortasında , altta, Osmanlı Dönemi'ne ait demir parmaklıklı söveli dikdörtgen bir pencere yer almaktadır.

Köşe odalarının yan yüzlerinde ise, altta, birer demir parmaklıklı söveli dikdörtgen pencere ile, üstte birer yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Alttaki pencereler Osmanlı Dönemi'ne aittir.

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda içten yuvarlak, dıştan üçer cepheli üç apsis bulunmaktadır. Cephe yapılan onarım ve eklemelerle günümüzde orijinallliğini kaybetmiştir. Bugüne gelebilen bazı kemer izlerinden cephenin orijinal olmasa bile en azından eski durumu hakkında tahminde bulunmak mümkündür (Çizim1). Buna göre hem ana apsis hem de

yan apsisler altlı üstlü yerleştirilmiş üçer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere ile aydınlanıyor olmalıydılar (Çizim 2).

Bugün ana ve yan apsislerin alt ve üst kesimlerinde, muhtemelen Osmanlı Dönemi'nde açılmış dikdörtgen pencereler vardır. Ana ve yan apsislerin üst kesiminde varlığı düşünülen yanyana üç adet pencereden sadece ortadakiler açıktır.

Yan apsislerin alt kesimindeki pencereler ise kapatılmış, yerine demir parmaklıklı söveli dikdörtgen pencereler açılmıştır .

c. Güney Yan Cephe:

Güney haç kolu tonozu, dışa büyük bir kemer şeklinde yansımıştır. İçte, haç kolu tonozunu taşıyan payeller de dışa yansımıştır. Yapının çatısı sonraki onarımlarda değiştirildiğinden payeler üst seviyede kesilmiştir (Çizim 3).

Haç kolu tonoz kemerinin alınlığı içinde bugün dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Bu pencerenin üst kesiminde iki tane sütun başlığı izi farkedilmektedir ki, bu izlere dayanarak, haç kolu tonoz kemeri alınlığının üçüz pencereyle aydınlandığını söylemek mümkündür (Çizim 4). Zira kapalı yunan haçı planlı kiliselerin haç kolu kemer alınlığı içi genellikle ya yanyana yerleştirilmiş değişik boyut ve yükseklikteki üç yuvarlak kemerli pencereyle ya da iki sütunun ayırdığı üçüz pencereyle parçalanmaktadır . Eğer buradaki sütun başlıkları in situ halinde ise Bizans Sanatı'nın daha 6. yüzyıldan beri sevilerek kullandığı bilinen düzeni, iki sütunun desteklik ettiği üçüz pencere düzenini burada aramak doğru olacaktır.

Üçüz pencerenin altında yanyana dizilmiş eşit boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli üç dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

En alta, cephe bugüne gelebilen izlere göre orijinalde iki sütunun ayırdığı tribelon sistemiyle dışa açılıyor olmalıydı. Bugün bu açıklıklar kapatılmış, ortasına demir parmaklıklı söveli dikdörtgen bir pencere açılmıştır.

Yapının köşe odalarının yan yüzlerinin alt kesimlerine sonradan dikdörtgen pencereler açılmıştır. Üst kesimlerde ise yuvarlak kemerli birer pencere yer almaktadır.

Kilisenin güneybatı köşesinin alt kesiminde bazı kemer izleri bulunmaktadır. Üçüz kemer şeklinde düzenlenmiş bu uygulamanın orijinalliği tartışmalıdır.

d. Batı Cephe:

Yapının batısındaki narteksyıkılmış, yerine, Osmanlı Dönemi'nde batıya üzeri ahşap çatıyla örtülü bir son cemaat yeri eklenmiştir.

2. Fenari İsa Camii (Konstantin Lips Manastır Kiliseleri)

(Katalog No 2, Çizim 5-7)

a. Kuzey Yan Cephe:

Bu cephe, 907 tarihinde yapılmış olan kuzey yapıya aittir. Kuzey kilisenin, bugün yalnız bu cephesi dışa yansır. Bu cephenin doğu tarafında, kazıyla da varlığı ortaya konmuş bir mekana ilişkin izler, cepheyle ilgili belirsizlikler ortaya koyar (Çizim 5). Bugün cephedeki bazı kemer izleri ve duvar artıkları bu tek nefli yapının orjinal durumu hakkında pek fazla bilgi vermemektedir. Araştırmacılar bu nefin restitüsyonunu çizerken yine kuzey kilisenin bir parçası olan ve daha sonra güney binanın yan apsisine dönüştürülen mekanı da dikkate almaktadırlar (Plan 2).

Böyle bir ek nefi, 12. yüzyıla tarihlenen Vefa Kilise Camii'nin güneyinde de buluyoruz. Burada yapılan kazılarda, böyle tek nefli bir yapının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. H. Hallensleben, yapıyla ilgili bir çizimde, haç kolu tonozunun kemer alınlığına kadar yükselen ve tribelon sisteminin önünde kemerli açıklığı bulunan tek yana eğimli sundurma çatı ile örtülü bir ek yapıyı restitüe etmektedir (Hallensleben 1965, 208).

Aynı şekilde, Fenari İsa Camii'nin kuzey cephesindeki duvar izleri de, haç kolu tonoz kemerinin üzengi hizasına kadar gelmektedir. Bu durumda bu tek nefli yapının da yüksekliğini, Vefa Kilise Camii'nin restitüsyonundaki gibi düşünebiliriz. Zira her ne kadar değiştirilmiş olsa bile kuzey kilisenin güneydeki apsisli uzantısı da kuzeydeki izlerle yaklaşık aynı boyuttadır. Bugün yapının üst örtüsünü saptamak pek mümkün değildir. Duvarın kuzeydoğu kesiminde, doğu-batı yönünde uzanan bir kemer izi bulunmaktadır. Bunun yanında kemerin hemen üzerinde, duvara açılmış kare oyuklar dikkati çekmektedir. Oyuklar ise ahşap bir çatının hatıllarına ilişkin yuvalarıyla getirir. Kemer izi de, kuzey kilisenin diakonikonunun yanında yer alan apsisli mekanın çapraz tonoz örtüsünün seviyesine denk düşmektedir. Ancak yine de, kuzey cephedeki izlerde bir çapraz tonoz veya kubbeyi akla getiren bir iz yoktur.

Cephenin en dikkat çekici bölümü, haç koludur. Kapalı yunan haçı planlı kiliselerin hepsinde genelde olduğu gibi, haç kolu tonozu burada da dışa büyük bir kemerle yansımıştır. Kemerin alınlığı iki sütunla üçe ayrılmıştır. Böyle örneklere daha erken dönemlere tarihlenen İstanbul'daki Ayasofya'da da rastlamaktayız. Cephede dikkati çeken bu düzenleme aslında arkitektonik zorunlu bir durumdur. Üst örtüyü taşıyan haç kolu nun tonoz kemeri, tonozun ağırlığını büyük payelere taşır. Arada kalan boş alanın herhangi bir taşıyıcı özelliği olmadığından, kolaylıkla pencerelerle parçalanabilmektedir. Hatta böyle bir alanı perde bir duvarla kapatmak uzun vadede zararlı olabilir. Zamanla perde duvar ile taşıyıcı işlevi olan kemerin arasındaki bitişme çizgisi açılacaktır. Oysa mimar böyle açık alanlara üçlü pencere ve tribelon sistemi yerleştirerek hem bu sorundan kurtulmuş olmakta, hem de cephede sağır bir görüntüden uzaklaşarak iç mekana da ışık sağlar. Burada, genelde de olduğu gibi, haç kolunun sağ ve sol yanına, köşe odalarını aydınlatmak için, altta ve üstte birer yuvarlak kemerli pencere daha açılmıştır.

b. Doğu Cephe:

Doğu cephe, ikisi 907 tarihli kuzey kiliseye, diğer üçü 1294 tarihli güney klisesiye ait apsisler ile 1300-1350 civarına tarihlinen dış holün doğu cephelerinden meydana gelir (Çizim 6).

Kuzey Kilisenin Apsisleri:

Ana apsis ve yan apsislerin hepsi dıştan üçer cephelidirler. Üst seviyeye yerleştirilmiş mermer bir silme, apsisleri iki kata ayırmaktadır. Ana apsis iki sütunun desteklik ettiği üçüz bir pencere ile; yan apsisler ise ana apsisin pencerelerine göre daha küçük tutulmuş yuvarlak kemerli birer pencere ile aydınlanmaktadırlar. Silmenin üstünde, ana apsisin ortasında bir niş yer almaktadır. Yan apsislerin ortasında altta küçük birer niş, nişlerin hemen üstünde ise birer pencere bulunur. Bu nişler 13. yüzyıl kilisesinin inşası sırasında açılmadılar ise, bunlar, sonraki dönemlerde apsis cephelerinin üst kısmında sayıları 3 ile 5 arasında değişen örnekleri görülen nişlerin ilk uygulaması olmalıydılar (Resim 2).

Güney Kilisenin Apsisleri:

Kilisenin doğusunda, ortadaki yedi, yanlardakiler üçer cepheli üç apsis bulunmaktadır. Ana apsis, kubbeyi taşıyan kemerlerle bema tonozu seviyesine kadar yükselirken yan apsisler daha alçak tutulmuştur. Yan apsislerden kuzeydeki, kuzey kilisenin güney ek mekânına ait olduğundan, 13. yüzyılda inşa edilen güney kilisenin yan apsisi (protehis apsis) olarak işlevini sürdürmüştür (Eyice 1984, 20). Kuzey yan apsis kuruluş olarak, güney yan apsis ile cephe sayısı ve yüksekliği açısından aynıdır. Ancak yine de yan apsisler süslemeleri açısından farklıdırlar. Ana apsis ile güneydeki yan apsis bir sıra taş podyum üzerinde yükselmektedir. Bu podyum üzerinde, yaklaşık yarım metre (0-50 cm. ?) yüksekliğinde kademeli yuvarlak kemerli niş ve kör kemer dizileri yer alır. Bu düzen güney yan apside yan yana üç kör kemer şeklinde iken ana apside, dönüşümlü olarak yerleştirilmiş bir niş, bir kör kemer şeklindedir. Bu niş-kör kemer dizisinin üzerinde mermer bir silme kuşağı yer alır. Silme kuşağı güney yan apsis ve ana apside kesintisiz devam etmekte, kuzey yan apsisin ise sadece üçüz penceresinin önünde yer almaktadır. Silme kuşağının üzerinde, yan apsislerde iki sütunun desteklik ettiği üçüz pencere sistemi bulunmaktadır. Ana apsisin ortasına açılmış üçüz pencere ise yan apsislere göre oldukça yüksek tutulmuş, yanlarına ayrıcı birer niş ve kör kemer yapılmıştır. Bunların üzerinde ise yine yan yana yerleştirilmiş ince uzun 7 adet niş dizisi ile cephe kompozisyonu tamamlanmıştır.

c. Güney Yan Cephe:

Mevcut binaların batı ve güney cepheleri "L" şeklinde bir koridor tarafından çevrelenmiştir. Muhtemelen kompleksin güney binasının inşaatı bittikten kısa bir süre sonra eklene bu "L" şekilli eksonarteks ile parekklesion mekânı doğal olarak önceki

dönem yapısının cephelerini de içerde bırakmıştır. Fakat mimar muhtemelen güney binanın içte kalan güney cephesinin düzenini beğenmiş olacak ki yeni inşa ettiği parkeklesionun güney cephesinde, önceki binanın düzenini aynen tekrarlamıştır (Plan 2). Güney cephe yanyana dizilmiş kademeli körkemerlerden meydana gelir (Çizim 7). Kör kemerlerin bazıları geniş, bazıları dar tutulmuştur. Her bir kör kemerin arasındaki payelere birer niş yerleştirilerek cephe hem tekdüzelikten kurtarılmış, hem de plastik bir görünüş kazandırılmıştır. Kemerler, oldukça üst seviyede kemer üzengi noktası hizasından geçen mermer bir silme ile ikiye ayrılmıştır. Kemer alınlıklarının içi bugün boştur ve muhtemelen orijinalde de boştu.

Bugün yapının güney cephesindeki açıklıklar kapatılmıştır. Açıklıklardan güneydoğu köşede yer alan orijinal olmalıdır, cephe ortasında yer alan ve bugün basık kemerli bir pencere şekline dönüştürülmüş olanı ise Osmanlı dönemi eklemesi olmalıdır.

d. Batı Cephe:

Batı cephe de, güney cephedeki düzeni tekrarlar niteliktedir. Yalnız buradaki kör kemerler dönüşümlü olarak bir dar bir geniş şeklinde yerleştirilmiş ve aralarındaki payelere birer niş açılmıştır. Dar körkemerlerin alınlıkları tamamen boş bırakılmışken, geniş olanların ortasına yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır (Çizim 8).

Bugün yapıya batı cephe ortasındaki söveli dikdörtgen açıklıktan girilmektedir. Kapatılan diğer üç kapı, gerek basık kemerleriyle, gerekse kör kemerler içine yerleştiriliş biçimleriyle Osmanlı dönemi eki olmalıdır (Resim 3).

3. Bodrum Camii (Myrelaion Manastırı Kilisesi)

(Katalog No 3, 9-14)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey cephe, güney cephenin simetridir. Tek fark dışa yansıyan yarım yuvarlak formlu payelerin bu cephede bulunmayışıdır. Muhtemelen kuzey cephe işlek olmayan bir sokağa baktığından biraz daha sade tutulmuş olmalıdır (Resim 4).

b. Doğu Cephe:

Cephede içten yuvarlak, dıştan üçer cepheli üç apsis bulunmaktadır (Çizim 9). Ana apsis yan apsislere göre daha geniş ve yüksektir. Tüm cephe üst seviyeye yerleştirilmiş bir silme ile iki kata ayrılmıştır. Geçirdiği onarım ve eklemelerle günümüze oldukça değişerek gelmiş cephenin orijinal görünüşünü, kalan izlere dayanarak tahmin etmek mümkündür (Çizim 10).

Cephede bugün ana apsiste bir, yan apsislerde birer olmak üzere toplam üç açıklık bulunmaktadır. Bu pencerelerin hepsi yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimindedir.

Pencerelerden başka, yan apsislerin üst seviyelerinde yuvarlak kemerli birer niş daha vardır.

Araştırmacılar, ana apsisin yan yüzlerindeki kemer izlerine dayanarak orijinalde, burada yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli üç dikdörtgen pencerenin bulunduğunu ileri sürmektedirler (Çizim 9).

Ana apsisde yanyana yuvarlak üç dikdörtgen pencere düzenlemesi Eski İmaret Camii apsis cephesinde de uygulanmıştır.

c. Güney Yan Cephe:

Güney cephe dışa narteks ve naos cepheleriyle bakmaktadır (Çizim 11). Cephe altı duvar payesi ile beş dikey bölüme ayrılmıştır.

Naos cephesinde, ortada yer alan ve diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuş olan bölüm güney haç kolunun yan yüzüdür. Bu bölüm üst seviyeye yerleştirilmiş iki silme ile üç kata ayrılmıştır. Haç kolunun yan yüzü, güney haç kolunun dışa yansıyan kemeri ile son bulmaktadır. Haç kolu tonoz kemerinin alınlığı bugün yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencereye sahiptir. Ancak, araştırmacılar orijinalde, burada iki sütunun desteklediği üçüz pencere grubunun olabileceğini tahmin etmektedirler. Kemer alınlığının altında yanyana dizilmiş üç adet yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere vardır. Bu pencerelerden ortadaki, yanlardakine göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Pencerelerin altında günümüzde yuvarlak kemerli bir dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Araştırmacılar burada da iki sütunun desteklediği bir tribelon sistemi düşünmektedirler (Çizim 10-12-13).

Haç kolu tonoz kemerinin böyle üç katlı olarak düzenlendiği örnekler arasında, Atik Mustafa Camii (9. yüzyıl), Fenari İsa Camii kuzey yapı (907) ve Vefa Kilise Camii (12. yüzyıl) yan cepheleri sayılabilir.

Haç kolunun iki yanındaki bölümler, güneydoğu ve güneybatı köşe odalarının yan yüzleridir. Bu bölümlerde zeminden saçak seviyesine kadar yükselen kör kemerler bulunmaktadır. Kör kemerlerin alınlıklarına yuvarlak pencereler açılmıştır. Altta ise oldukça uzun tutulmuş yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır.

Cephenin doğu tarafı diakonikon odasının yan yüzüdür. Burada altta bir, üstte bir olmak üzere yuvarlak kemerli iki dikdörtgen pencere vardır.

Güney cephenin batı tarafındaki bölüm narteksin yan yüzüdür. Burada altta bir, üstte bir olmak üzere toplam iki açıklık bulunmaktadır. Alttaki açıklık yuvarlak kemerli dikdörtgen biçiminde, üstteki ise yarım daire biçiminde düzenlenmiştir.

d. Batı Cephe:

Cephe, yarım yuvarlak formlu dört paye ile üç dikey bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden ortada yer alanı diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur. Cephede, altta üç,

üstte üç olmak üzere toplam altı adet açıklık bulunmaktadır. Altta yer alan açıklıklar yuvarlak kemerli dikdörtgen biçiminde, üsttekiler ise yarım daire biçimindedir. Alttaki açıklıklardan ortada yer alan nartekse girişi sağlayan kapıdır (Çizim 14).

4. Gül Camii

(Katalog No 4, Çizim 15)

Kilisenin batısındaki narteks yıkılmış, cephe, Osmanlı Dönemi'nde esaslı bir onarım geçirdiği için orijinal görünüşünü yitirmiştir.

Yan cepheler Osmanlı Dönemi'nde geçirdiği onarımlarla orijinal görünümünü kaybetmişlerdir. Sadece, güneydoğu cephede yer alan altta ince uzun, üstte ise yarım daire şeklinde bir kemer içine açılmış yüzeysel nişler, Palaiologoslar dönemi karakteri gösterirler (Mathews 1976, 132).

a. Doğu Cephe

Aslında bir Orta Bizans Dönemi yapısı olan Gül Camii apsis cephesi, Son Bizans Döneminde tamir geçirmiş dış cepheler bugünkü görünümünü almıştır (Eyice 1980, 84).

Özellikle yan apsisler Son Bizans Dönemi özelliği gösterirler. Fenari İsa Camii'nin güney yapısı apsisinin cephesine son derece benzeyen yan apsislerde ince uzun nişlerle dikey hatlar ön plana çıkmıştır.

Ana apsis içten yuvarlak dıştan yedi cepheli iken, yan apsisler içten yuvarlak dıştan beşer cepheli tutulmuşlardır (Çizim 15).

Ana apsis Osmanlı Dönemi'nde yapılan ekleme ve onarımlarla orijinal görünümünü kaybetmiştir. Cepheye çok sayıda dikdörtgen ve basık yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Sadece, apsisin yan yüzlerinde oldukça ince ve uzun tutulmuş birer kör kemer ve niş dizisinden oluşan izlerin orijinal olduğunu söylemek mümkündür. en kenardaki nişler, zeminden başlayarak saçak seviyesine kadar yükselmekteydiler.

Yan apsisler ise dört kat halinde yükselen niş ve pencere gruplarından oluşmaktadır. en alt kesimde, birer söveli dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Bu pencerelerin üst köşelerine birer kemer eğrisi oturmaktadır. Muhtemelen bu eğriler, orijinalde iki sütuna oturan üçüz pencere sistemine ait olmalıdırlar. Bu sistemin üzerinde yanyana sıralanmış 5 adet orta yükseklikte niş sırası yer alır. Nişlerin üzerinde, yine yanyana dizilmiş ve oldukça ince ve uzun tutulmuş 5 niş dizisi daha bulunmaktadır. Bu nişlerden ortadakinde muhtemelen sonradan açılmış bir pencere vardır. En üstte ise yine, yanyana dizilmiş beş adet küçük niş sırası yer alır. Saçak altı, tıpkı Fenari İsa Camii güney yapısının apsisinde olduğu gibi tuğlalarla oluşturulmuş dış motifi ile süslenmiştir.

5. Eski İmaret Camii (Pantepoptes Manastır Kilisesi):

(Katalog No 5, Çizim 16-19)

a. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis vardır. Ana apsis yan apsislere göre daha yüksek tutulmuştur. Yapılan onarımlar sırasında özellikle ana apsis orijinal görünüşünü kaybetmiştir (Çizim 16). Zira üç cepheli ana apsisin ortasına oldukça uzun ve geniş sivri kemerli dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Bu sivri kemerli pencerenin sol tarafında bir kemer izi dikkat çekmektedir. Muhtemelen bir pencere kemeri olan bu iz, orijinal apsis penceresine ait olmalıdır.

Ana apsisin üst kesiminde yanyana sıralanmış üç adet niş dizisi bulunmaktadır. Apsis cephelerinin üst seviyesinde ilk kez birden fazla yanyana sıralanmış niş dizisi Eski İmaret Camii'nde ortaya çıkmıştır. Ve daha sonra inşa edilen tüm kiliselerde bu düzen sevilerek uygulanmıştır. Hatta Orta Bizans'ın sonlarından itibaren bu nişlerin sayıları, apsis cephelerinin artmasına bağlı olarak 5'e, hatta 7'ye çıkmıştır.

Yan apsisler ise ana apsiye göre oldukça sade tutulmuştur. Apsisler orta kesimlerine açılmış birer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere ile parçalanmışlardır.

R. Ousterhout, ana apsisin orijinalde yanyana dizilmiş üç yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere aydınlandığını söylemektedir (Ousterhout 1990, 17). Zaten, ana apsisdeki sivri kemerli pencerenin solunda yer alan kemer izi bu tahmini doğrular niteliktedir (Çizim 17).

b. Güney Yan Cephe

Bazı araştırmacılar yapının kuzey ve güney cephesinin dışa revaklarla açıldığını ileri sürmektedirler. Kilisenin güney tarafında yapılan kazılarda 11. yüzyıla ait bazı mimari plastik parçaları bulunmuştur.

Pek çok kilise yapısında olduğu gibi, incelemeleri engelleyen en önemli problem, dış cephelere eklenen inşaatlardır. 1990'da bu ek yapı kaldırılınca cepheye bakarak orijinal duvar işçiliğiyle sonraki onarımları ayırmak kolaylaşmıştır. Bugün yapının çatı hattı değiştirilerek restore edilmiştir. Güneydoğu duvarın üst kesimi büyük oranda değişmiştir. Bu değişiklikleri belgelemek için hiç bir yazıt bulunmamaktadır. Yapının orijinalde boyalı olduğu düşünülmektedir ki, araştırmacılar bu geleneğin 11. yüzyılda ortaya çıktığını ve daha sonra yaygınlaştığını ileri sürmektedirler.

Cephenin haç kolu tonoz kemeri alınlığının içi ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere yanyana yerleştirilmiş üç tek pencere grubuyla parçalanmıştır (Çizim 18). Bu pencere grubu bir silme şeridi üzerine oturmaktadır. Pencereilerin altında yine, bu pencerelere denk genişlikte iki sütunun desteklediği *tribelon* sistemi yer alıyor olmalıydı. Zira pencerelerin oturduğu yerde sütun tablalarının bulunması tribelon sistemi olasılığını

güçlendirmektedir. Ancak bugün alt kesim kapatılarak bu alana sivri kemerli dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Batı köşe odalarının yan yüzü ise altlı üstlü yerleştirilmiş yuvarlak kemerli pencerelerle parçalanmıştır.

Cephenin doğu tarafı sonradan değiştirilmiştir.

c. Batı Cephe:

Güney cephenin batı tarafındaki derzlerdeki küçük farklılıklar ve bitişme çizgisi, dış narteksin yapıya sonradan eklendiğini gösterir. Nitekim araştırmacılar dış narteksin Son Bizans Dönemi'ne ait olduğunu belirtirler (Mathews 1976, 59). Bize göre de dış narteksin güney batısına açılmış bir niş, Son Bizans Dönemi kiliselerinin batı ve yan cephelerinde yaygın olarak görülen nişleri akla getirir ve dolayısıyla bu ekin Son dönemde olması muhtemeldir. .

Ne var ki, R. Ousterhout'a göre dış narteks 12 yüzyılda, kilisenin yapımından çok kısa süre sonra inşa edilmiştir (Ousterhout 1990, 13). Ona göre, orijinalde dış narteks batıya üç kemerle açılmaktadır ancak bu destekler paye mi yoksa sütun mu bunu söylemek güçtür (Çizim 19). Yine de araştırmacı, binanın mimari analizi için dış zeminin çevresi kadar, içte sıvalı yüzeylerin altının da araştırılması gerektiğini belirtir.

6. Kariye Camii (Khora Manastırı Kilisesi)

(Katalog No 6, Çizim20-24)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey yan, yapının diğerlerine göre daha az bölüntülü cephesidir. Burada mermer bir silmenin ayırdığı iki kat, herbiri ikişer kademeli iki kör kemer dizisi ile düşey olarak bölünmüştür (Çizim 20). Üstteki katın daha dar olması nedeniyle, alttaki kör kemerler üsttekilere oranla daha uzundur. Bu cephede biri üstte olmak üzere, kör kemerlerden, en batıdaki kemer köşeliklerinde, iki yürek nişi yer alır. Üstteki kör kemerlerden kuzeydoğudaki ikisinin alınlığında ise yuvarlak kemerli ve daha küçük kemerli alınlıkları olan, dikdörtgen pencereler vardır. Cephedeki bir diğer açıklık da, alt katta, kuzeybatıdaki kemerin içine yerleştirilmiş olan, dikdörtgen bir kapıdır. Muhtemelen bu kapı sonraki dönemlere aittir.

b. Doğu Cephe:

Doğuda, kuzeyde Komnenoslar Dönemi'ne tarihlenen ana yapının apsisleriyle, Son Bizans Döneminde inşa edilen pareklesionun apsisi görülmektedir (Çizim 21).

Kommenoslar Dönemi Apsisleri:

Orijinalde içten yuvarlak dıştan 7 cepheli olan ana apsisin 13. yüzyıldaki inşa evresi sırasında kuzey ve güney yan yüzleri içte kaldığından, bugün dışı 5 cepheyle açılmaktadır. Bu onarımlar sırasında apsis büyük bir payanda ile desteklenmiştir.

Düzen olarak Vefa Kilise Camii (12. yüzyıl) ve Zeyrek Kilise Camii (1118-1136) apsislerine benzemektedir. Cephedeki diğer apsislere göre oldukça yüksek tutulmuş olan ana apsis bema tonozu eteklerine kadar uzanır. En altta yanyana sıralanmış üç küçük niş dizisi bulunmaktadır. Bu nişlerin üzerinde ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencere sistemi yer alır. Üçüz pencerenin iki yanına ince uzun birer kör kemer açılmıştır. En üstte ise yanyana sıralanmış 5 adet niş dizisiyle cephe son bulmaktadır.

Yan apsisler ana apsisine göre oldukça kısa ve sade tutulmuşlardır. İçten yuvarlak dıştan üçer cepheli olan bu apsisler, cephe ortasına açılmış iki sütunun desteklediği üçüz pencerelerle aydınlanırlar.

Pareklesion apsişi:

İçten yuvarlak dıştan beş cepheli tutulmuş apsis, yüksek bir platform üzerine kurulmuştur. Cephe iki silme ile üç kata ayrılmıştır. En altta yanyana dönüşümlü olarak yerleştirilmiş kör kemer-nişten oluşan bir düzen vardır. Bunun üzerinde ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencere ile, pencerelerin iki yanında saçak seviyesine kadar yükselen birer niş ve kör kemer bulunmaktadır. Bu yüksek niş ve kör kemerler, kemer üzengi hizasından geçen bir silme ile ikiye ayrılmıştır. Kör kemerlerin aralarında tıpkı güney cephedeki gibi yarı dairesel örme sütunceler bulunmaktadır. Pareklesionun apsişi en üstte testere dişi saçakla son bulmaktadır. Apsisin düzeni Fenar İsa Camii güney bina apsisinin düzeniyle benzerdir.

c. Güney Yan Cephe:

Kommenoslar devri kilisesinin güney cephesi boyunca doğu-batı yönünde uzanan pareklesion hem arazinin eyimini karşılamak , hem de krypta görevi yapmak amacıyla bir bodrum üzerine kurulmuştur (Eyice 1984, 48). Önceleri krypta, sonraları da sarnıç olarak kullanılan bu bodrumun üstündeki mekan, plan bakımından tek nefli bir şapelden ibarettir. Yapının doğusunda içten yuvarlak, dıştan çokgen bir apsişi vardır.

Güney cephe yanyana dizilmiş kademeli kör kemerlerden meydana gelir (Çizim 22). Kör kemerlerden güneydoğu ve güneybatı köşelerdekiler, kaş kemerli, diğerleri yuvarlak kemerlidirler. Kaş kemer genelde yuvarlak kemeri tercih eden Bizans Sanatı için yabancı bir unsurdur. Ancak bunların orijinal olamayacağı görüşüne, S. Eyice, bu kemerlerin içini dolduran ince tuğla dizilerinin ve tuğla monogramların Bizans Dönemi işçiliği olduğu savıyla katılmaz (Eyice 1980, 50).

Kör kemerlerin bazıları geniş, bazıları dar tutulmuştur. Her bir kemerin arasındaki payenin üzerine yarım yuvarlak, örme sütunceler yerleştirilerek payeler daha plastik bir görünüş kazanmışlardır. Cephe, üst seviyedeki kemerlerin üzengi hizasından geçen ve doğu-batı yönünde uzanan bir silme ile ikiye ayrılmıştır. Bu silme gerçekte kuzey ve güney yan cephelerde aynen, batıda ise kısmen kırılarak devam eder. Cephenin

güneybatısında iki kör kemer arasına açılmış olan dikdörtgen bir kapı bugün örülerek kapatılmıştır.

d. Batı Cephe:

Bu cephede dış narteksin batı yüzü ile, paraklesionun batı ucunun duvarları, daha çok saçak seviyesindeki farklı seviye ile ayırđedilirler. Narteksin batı yüzünde, içteki beş bölümün dışa kör kemerlerle yansır. Kör kemerlerin aralarındaki iki kademeli payelerin üzerine, kemer üzengi hizasına kadar yükselen yarım yuvarlak şekilli örme sütunceler yerleştirilmiştir. Eski gravürlerde narteks cephesinin dalgalı saçak hattına sahip olduğu görölmektedir. Aynı şekilde eski bir fotoğrafta da narteksin, beş tonozunun batıya dalgalı saçaklarla yansıdığı görölmektedir (Resim 5).

S. Eyice, İstanbul'daki ilk fotoğrafların 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında çekildiğinden bahsederek, Kariye Camii'nin yukarıda sözü edilen resmine atfen, bunun söz konusu tarihten kısa bir süre sonra çekilmiş olabileceğini söyler (Eyice 1980, 51).

Batıda, narteks cephesinin ortasında, üzerinde yarım yuvarlak kör kemer bulunan dörtgen bir giriş açıklığı vardır. Bugün, girişin sağ ve solundaki kör kemerlerin alınlıkları boşaltılmıştır. Diğer bir yorumla, belki de, planda da gösterildiği üzere aslında açık olan kemerler, içleri, alttan örülerek kapatılmış; burada kör kemerlerin içinde, üst kısımda yarım yuvarlak pencereler açılmıştır.

19. yüzyıldan çeşitli gravürlerde ise, bu kemerlerin içinin, yapının inşaatından farklı tarzda örülerek kapatıldığı ve hemen hepsinde, kör kemerlerin alınlığında birer mazgal açıklığın yer aldığı görölr (Çizim 24)¹⁵.

Batı cephenin güney tarafındaki parekklesionun uzantısı olan cephede, yarım yuvarlak şekilli üç örme sütunce ile bir dar diğeri geniş iki dikey bölüme ayrılmıştır. Cephe soldaki (kuzeydeki) sütunceden sonra kısmen devam eder. Bu bölümlerden geniş olan, kademeli bir kör kemere sahiptir. Bu kör kemerin üst kısmında, tüm alınlığın genişliğince yuvarlak kemerli pencere yer alır. Bu pencerenin de sonradan oluşturulduğu muhtemeldir. Yine eski gravürlerde pencerenin yerinde tıpkı narteks cephesindekiler gibi yuvarlak hafifletme kemeri içinde bir mazgal pencere yer almamaktadır.

Ortakine göre daha dar tutulmuş olan ve güneyde yer alan bölüm çatı seviyesine kadar yükselen, üstte kaş kemer şeklinde bir kör kemere sahiptir. Diğerlerine göre oldukça dar tutulmuş kuzeydeki bölümde, cephe ortasından geçen silmenin üzerinde bir kemer başlangıç izi bulunmaktadır (Resim 6). Bu iz iki şeyi akla getirmektedir. Ya bu cephe kuzeye doğru devam etmekte idi, ki bu mümkün değil gibi görünmektedir; ya da pareklesion eklemesi sırasında nartekse ait beşinci kemer kesilince, mimar görüntüyü bozmamak için sanki bu kemerin devamını getirmiştir.

Araştırmacılar, restitüsyon planında cepheyi bir kat daha yükseltmişler ve burada bir çan kulesinin olabileceğini düşünmüşlerdir (Ousterhout 1982, Res. 19).

¹⁵ Burada birine yer verilen gravürlerin diğer resimleri için bkz. Ousterhout 1987, Res. 31-39.

7. Sancaktar Hayrettin Mescidi

(Katalog No 7, Çizim 25-26)

a. Doğu cephe:

Sekizgen planlı kilisenin doğusunda içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş bir apsis bulunmaktadır. Bugüne gelebilmiş izlerden apsisin iki sütunun desteklediği üçüz pencere ile aydınlandığı anlaşılmaktadır (Çizim 25). Bugün bu sütunların arası örülerek kapatılmıştır ve cephe ortasında demir parmaklıklı söveli dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Bu özelliğinden dolayı pencerenin Osmanlı Dönemi eklemesi olduğu farkedilmektedir.

b. Diğer Cepheler:

Günümüzde harabe durumundaki kilisenin tarihi tartışmalıdır. Araştırmacılar yapıyı 6-14. yüzyıllar arasındaki geniş bir zaman dilimine tarihlerler.

Kilisenin kuzey-güney ve batı cepheleri birer yuvarlak kör kemere sahiptir. Kör kemerlerin alınlıklarına oldukça yüksek tutulmuş yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler açılmıştır (Çizim26).

Kuzey-güney ve batı cephelerdeki bu büyük yuvarlak kör kemerler, içteki kuzey-güney ve batı haç kollarının dışa yansıyan tonoz kemerleridir (Resim7).

Sancaktar Hayrettin Mescidi, apsis cephesinin içten ve dıştan yuvarlak tutulması ile 12. yüzyıla tarihli Ahmet Paşa Camii ve 13. yüzyıl başına tarihli Sekbanbaşı Mescidiyle benzerlik gösterir.

İçteki haç kolu tonoz kemerinin dışa büyük bir kemer şeklinde yansıması, Orta ve Son Bizans Dönemikapalı yunan haçı planlı kiliselerinin değişmez özelliğidir.

Kemer alınlığına açılmış yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler, yine Orta ve Son Bizans Dönemi kiliselerinde genelde batı cephelerde sıkça görülen bir başka özelliktir.

8. Zeyrek Camii (Pantokrator Manastırı Kiliseleri)

(Katalog No 8, Çizim 27-30)

a. Kuzey Cephe:

Kilisenin kuzey cephesi altı duvar payesi ile beş bölüme ayrılmıştır. Payeler birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır. Ortadaki haç kolu bölümü, diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Bu bölümün üstünde, kuzey haç kolunun dışa yansıyan kemeri bulunmaktadır. Haç kolu tonoz kemeri alınlığına, ortada yer alan yanlardakilere göre daha yüksek tutulmuş yuvarlak kemerli üç pencere açılmıştır. Bu pencerelerin altında, yanyana dizilmiş, eşit boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli üç pencere daha

vardır. Bu pencerelerin altında bugün içi örülerek kapatılmış kemerli dikdörtgen kapı bulunmaktadır (Çizim 27).

Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde haç kolları, genellikle tribelon sistemiyle dışa açılmaktadır. Burada, böylesi bir sistem uygulanmamıştır.

Haç kolunun iki yanındaki bölümler, köşe odalarının yan yüzleridir. Burada altta bir, üstte bir olmak üzere toplam ikişer açıklık bulunmaktadır. Alttaki açıklıklar kapı, üsttekiler ise penceredir.

Batıda yer alan ve diğerlerine göre daha yüksek tutulmuş bölüm, narteksin kuzey yan yüzüdür. Bu bölümde de altlı üstlü yerleştirilmiş yuvarlak kemerli birer dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Alttaki açıklıkların içi, bugün örülerek kapatılmıştır. Doğudaki bölüm protesis odasının yan yüzüdür. Bu bölüme, yaklaşık saçak seviyesine kadar yükselen ince uzun bir niş açılmıştır. Saçak hattının belli bir düzen takip etmesi olağan dışıdır. Özellikle doğu tarafın bugün bilemediğimiz bir dönemde onarım geçirdii muhakkaktır.

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda kuzeyden itibaren, üçü Pantokrator Kilisesi'ne, ortadaki Theotokos Elausa Kilisesi'ne ve üçü Hagios Michael Kilisesi'ne ait toplam 7 adet apsis bulunmaktadır (Resim 8).

Kuzey Kilise apsisleri:

Kilisenin doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli; yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli tutulmuş üç apsis bulunmaktadır. Bema tonozu eteklerine kadar yükselen ana apsis, yan apsislere oranla oldukça abidevi görünmektedir. Apsisler her ne kadar onarım ve eklemelerle günümüzde değişmişlerse de kalan izlerden cephenin orijinal durumunu tahmin etmek mümkündür (Çizim 28).

Ana apsiste, orijinalde, iki sütunun desteklediği üçüz pencere sistemi bulunmaktaydı. Pencerelerin içi günümüzde örülerek kapatılmış, orta kesime demir parmaklıklı, söveli dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Ana apsisin yan yüzlerinde ise zeminden başlayan ve üçüz pencere yüksekliğince uzanan birer niş yer almaktadır. Üst kesimde ise yanyana dizilmiş 5 adet niş ile kompozisyon tamamlanmıştır.

Ana apsise göre oldukça sade tutulmuş yan apsislerin ortasında, bugün içi kapatılmış birer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere yer almaktadır. Bu pencereler orijinalde açık olmalıydılar.

Ana apsis düzen olarak Kariye Camii ana yapı ve Vefa Kilise Camii ana apsisinin adeta simetriği gibidir.

Eyice, Kilise Camii apsislerinde Palaiologoslar Dönemi'ne ait bir takım izler ve tamir kalıntıları bulunduğunu söylemektedir (Eyice 1980, 84).

Cephe belki Son Bizans Dönemi'nde tamir görmüş olabilir. Fakat düzen açısından kesinlikle Orta Bizans Dönemi cephe mimarisi özellikleri taşımaktadır. Nitekim,

Kommenoslar Dönemi'nde inşa edildiği bilinen Kariye Camii ana yapısının apsis cephesi, Kilise Camii apsisiyle müthiş benzerlikler taşımaktadır. Dolayısıyla, Orta Bizans Dönemi'nde varlığı bilinen bir düzeni, Son Bizans Dönemine tarihlemek pek doğru olmaz. Kaldı ki, Son Bizans Dönemi'nde apsis cepheleri üç katlı düzende inşa edilmişlerdir. Yani, Son Dönem cephelerinde, Orta Bizans Sanatında mevcut olan unsurlara ek olarak, en altta, sayıları 3-5 arasında değişen yanyana sıralanmış niş-kör kemer dizisinden oluşan bir sistem daha ortaya çıkar.

Zaten, 1118-1136 yılları arasında inşa edildiği bilinen kilisenin apsis cephesinin, düzen ilkeleri ile de Orta Bizans Dönemi özellikleri göstermesi, bu cephenin tahmini bile olsa Son Bizans Dönemine atfedilmesini engeller.

Theotokos Ho Elausa Kilisesi'nin apsisi:

Kilisenin içten yuvarlak dıştan beş cepheli bir apsisi vardır. Apsis ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencereyle aydınlanmaktadır. Bu pacerenin iki yanında yerden pencere seviyesine kadar yükselen birer kör kemer bulunmaktadır. Üstte ise yanyana dizilmiş beş adet niş ile kompozisyon tamamlanmıştır.

Cephe düzeni, diğer apsilerin cephe düzenleriyle aynıdır.

Hagios Michael Kilisesi'nin Apsisleri:

Kilisenin doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üç cepheli üç apsis bulunmaktadır.

Bema tonozu eteklerine kadar yükselen ana apsis, yan apsislere göre oldukça yüksek tutulmuştur. Yapılan onarım ve eklemelere rağmen ana apsisin orijinal görünüşünü tahmin etmek mümkündür. Buna göre ana apsis ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencereyle aydınlanıyor olmalıdır (Çizim 29). Bugün sütunların içi örülerek kapatılmış, içine daha küçük pencereler açılmıştır (Resim 8). Üçüz pencerenin iki yanında, zeminden pencere seviyesine kadar yükselen birer kör kemer bulunmaktadır. Bunların üzerinde yanyana dizilmiş beş adet nişle kompozisyon tamamlanmıştır.

Yan apsiler de altta, iki sütunun desteklediği üçüz pencerelere üstte ise yanyana dizilmiş üç adet niş sahiptirler.

c. Batı Cephe:

Batı cephe iki bölümden oluşmaktadır. Kuzeyde yer alan ve güneydekine göre daha geride olan bölüm , kuzey kiise ile ortadaki tek nefli şapelin narteksinin batı cephsidir. Güneyde yer alan bölüm ise güney kilisenin dış narteksinin yan yüzünü içerir (Çizim 30).

Narteksin kuzey tarafı, beş duvar payesi ile dört dikey bölüme ayrılmıştır. Bölmeleri ayıran ve iki kat yüksekliğinde tutulmuş payeler altta ve üstte kemerlerle birbirine bağlanmışlardır. Alttaki kemerlerin alınlıkları kemer üzengi noktası hizasına kadar boş bırakılarak pencere şeklinde değerlendirilmiştir. Yalnız, alttaki kemerlerden batıdan ikinci ve dördüncüsü oldukça geniş tutulduğu için bunların alınlıklarına ayrıca yarım dire biçiminde pencereler açılmıştır. Üstte yer alan kemerlerin de içleri, batıdan ikinci bölüm hariç oldukça geniş ve uzun tasarlanmış yuvarlak kemirli dikdörtgen pencerelerle parçalanmıştır. Batıdan

ikinci bölüm ise iki sütunun desteklediği üçüz pencerelerle düzenlenmiştir. üçüz pencerelelerden ortadaki yuvarlak kemere, yanlardakiler yarım yuvarlak kemerlere sahiptir.

Üst kattaki kemerler cephede dalgalı saçak hattı oluşturmaktadır. Bu kemerler, aslında, narteksin bölmlerini örten tonozların dışa yansıyan kemerleridir.

Narteksin güney tarafı, kuzey tarafa oranla daha alçaktır. Cephe, beş duvar payesiyle dört dikey bölüme ayrılmıştır. Payeler, üstte, dalgalı saçak hattı oluşturan kemerlerle birbirine bağlanmışlardır. Bu kemerler, narteksin üstünü örten tonozların kemerleridir. Bölümleri ayıran payeler belli bir seviyeye kadar taş-tuğlanın birlikte kullanıldığı duvar örgüsüne sahipken, kemerler dahil üst kesimlerde yalnızca tuğla malzeme kullanılmıştır (Resim 9) . Bu farklı duvar örgüsü ilk anda, iki ayrı dönemi akla getirmektedir. Ancak biz, böylesi bir uygulamanın mimari kuruluşla ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Eğer mimar, üst kesimlerde de taş malzeme kullansaydı, o zaman payelerin arsındaki perde duvarların alttaki kemerli kapılara yapacağı basınç fazlalardı.

Her bir bölüm altta, yuvarlak kemerli alınlığı bulunan dikdörtgen kapılara sahiptir.

Cephenin gerisinde, içteki narteksin üstünü örten tonozların, dışa dalgalı saçak hattı yapan kemerleri görülmektedir. Kemerlerin alınlıklarına açılmış üçlü pencerelerin alt kısımları, dıştaki narteksin üst örtüsüyle kapanmıştır. Bu bağlamda, batı cephenin güney tarafındaki dışa taşkın olan bölümün kiliseye sonradan eklendiği ortaya çıkar. Zira gerideki pencerelerin alt kısımları bu ekleme sırasında kapanmıştır.

9. Toklu Dede Mescidi

(Katalog No 9, Çizim 31-34)

a. Kuzey Yan Cephe:

Pek çok ekleme ve onarımlarla bugüne değişerek gelebilmiş yapının bazı mimari sorunları vardır.

Kuzey cephe dört duvar payesi ile üç dikey bölüme ayrılmıştır (Çizim 31). Bu cephede orta bölümde üç, yan bölümlerde üç olmak üzere toplam altı pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden sadece ortadaki üçüz pencere orjinal görünümünü koruyabilmiştir. Yanlarda yer alan dikdörtgen biçimli üç pencere ise Osmanlı dönemi eklemesidir veya bir onarım sırasında bu şekli almışlardır. Nitekim, iki yan bölümde, altta yer alan pencerelerin başlangıç noktaları, ortadaki üçüz pencereninki ile aynı seviyede olması, bu pencerelerin orjinalde de var olduğunu fakat üst kısımlarının kare değil yuvarlak kemerlerle sonlandığını akla getirmektedir. Doğu bölümde yer alan, saçak seviyesine açılmış üçüncü dikdörtgen formu pencere ise yeri ve görüntüsü ile sonraki dönem eklemesi olduğunu hemen hissettirmektedir.

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda içten yuvarlak, dıştan c cepheli tutulmuş bir apsis vardır. Apsisin bugün yalnızca küçük bir kısmı görülebilmektedir. Zira dıştan bir yapı, içten ise mihrap eklemesiyle, cephe, içte ve dışta kapanmıştır (izim 32). Bu yüzden, ancak tahmini varsayımlarla cepheyi analiz etmek mümkündür.

Apsisin bugün görülebilen kesminde, zeminden saçak seviyesine kadar yükselen kademeli bir niş ile dikdörtgen bir pencere ve pencere üzerinde oldukça küçük tutulmuş bir niş bulunmaktadır.

Planlarda yapının cephe ortasına yerleştirilmiş bir sütünle ayrılmış ikiz açıklıkla aydınlanmışı görülür. Ancak, binbir kilise yapıları dışında, özellikle başkent İstanbul' da hiç bir kilisenin apsis cephesinde ikiz pencere sistemi bulunmamaktadır.

Bununla birlikte bu cephede kullanılan bazı mimari elemanlar, yine çağdaşı olan bazı yapıların apsis cepheleriyle büyük oranda benzerlikler gösterir. Örneğin zeminden saçak seviyesine kadar yükselen nişler ile cephenin st seviyesine yerleştirilen ve sayıları 3-7 arasında değişin küçük nişler, Pantokrator Kilise Camii, Vefa Kilise Camii, Kariye Camii ana bina apsis cephelerinde de vardır. Tüm bunlara dayanarak restorasyon önerisinde, cephenin, ortada iki sütünün desteklik ettiği z pencere ile aydınlandığı, bu pencerelerin üzerinde yan yana dizilmiş eşit boyut ve yükseklikte c küçük niş bulunduğu, iki yan cephede ise birbirinin simetriği olan ve zeminden saçak seviyesine kadar yükselen birer nişle kompozisyonun tamamlandığı tahmini olarak uygun görülmüştür (izim 33).

c. Güney Yan Cephe:

Kilisenin güney cephesi, kuzey cepheye oranla sağır tutulmuştur. Burada, cepheyi dikeyde hareketlendiren kademeli duvar payeleri yoktur. Bu durum, kuzey cephenin işlek bir cadde üzerinde olduğunu, herkes tarafından görülen bu cephenin, muhtemelen cadde üzerinde olmayan güney cepheye oranla daha hareketli tutulduğunu akla getirmektedir.

d. Batı Cephe:

Bu cephe de dört duvar payesi ile c dikey bölüme ayrılmıştır (izim 34). Bugün oldukça harap durumdaki bu cephedeki açıklıklar da muhtemelen orjinal şeklini koruyamamışlardır. Nitekim, cephe ortasında yer alan giriş, üzerinde lentosu bulunan basit biçim kalıbındadır. Kapının üzerinde yer alan ve saçak seviyesine kadar yükselen ikinci dikdörtgen açıklığın ise sonraki dönem eklemesi olduğu, yeri ve şekli ile kesindir.

10. Kalenderhane Camii

(Katalog No 10, Çizim 35)

a. Kuzey Yan Cephe:

Bu cephenin doğusunu naos, batısını narteks cephesi kaplar. Naos cephesi, ortadaki daha geniş olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. Ortadaki bölüm haç kolu, yanlardakiler ise köşe odalarının yan yüzleridir (Resim 10).

Haç kolu bölümü iki silme ile üç kata ayrılmıştır. En üstte, haç kolu tonoz kemeri alınlığı yanyana dizilmiş üç yuvarlak kemerli pencereyle parçalanmıştır. Bu pencerelerin altındayine yanyana dizilmiş eşit boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli üç pencere daha bulunmaktadır. Cephe en altta, İki sütunun desteklediği tribelon sistemiyle dışa açılmaktadır.

köşe odaları ise üstüste yerleştirilmiş üç adet pencereyle parçalanmıştır. Bu pencerelerden alttakiler yarım daire, üsttekiler ise yuvalak kemerli dikdörtgen şeklindedirler.

b. Doğu Cephe:

Bugüne gelememiştir.

c. Güney Yan Cephe:

Güney cephenin batısı narteks, doğusu naos cephesidir (Çizim 35). Naos cephesi üç dikey paye ile üç bölüme ayrılmıştır. Haç kolu tonoz kemeri ile son bulan ortadaki bölüm diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Kemer alınlığına yanyana dizilmiş üç pencere açılmıştır. Bu pencerelerden ortada yer alan diğerlerine göre yüksek fakat daha dar tutulmuştur. Pencerelerin altında yan yana dizilmiş eşit boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli üç pencere daha vardır. Kapalı yunan haçı planlı kiliselerde, genellikle bu pencereler iki sütunun üzerine oturarak tribelon sistemini oluşturmaktadır. Ancak burda böyle bir uygulama yapmak mümkün görünmemektedir. Zira yapı oldukça abidevi boyutlardadır. Eğer mimar, bu pencerelerin oturduğu ayakları doğrudan sütunlar üzerine bindirmeye kalksaydı, çok uzun, yekpare sütunlar bulması gerekirdi. Bukadar uzun sütunlar yerleştirmek hem mimari açıdan sakıncalı olur, hem de göze hoş görünmezdi. Kaldı ki kemer alınlığının altında, tribelon sisteminden başka üçüz pencere kullanımı İstanbul Atik Mustafa Paşa Camii (9. yüzyıl) ve Bodrum Camii (921-922) yan cephelerinde de görülmektedir.

Ortadaki bölümün solunda yer alan bölüm, güneybatı haç kolunun yan yüzüdür. Bu bölümde, farklı yükseklik ve boyutta üst üst yerleştirilmiş, yuvarlak kemerli üç dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Doğu taraftaki üçüncü bölüm, diğerlerine göre daha sağır tutulmuştur. Burada, altta yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı ile üzerine yerleştirilmiş yarı dairesel bir kemerden başka herhangi bir unsur yoktur.

Narteks cephesi ise naos cephesine göre daha alçak tutulmuştur. Cephenin doğu tarafında paye üzerine oturan bir kör kemer bulunmaktadır. Kemerin alınlığına oldukça uzun tutulmuş bir pencere açılmıştır. Cephenin batı tarafında ise yuvarlak kemerli bir pencere daha vardır.

d. Batı Cephe:

Narteks cephesi, birbirinden farklı dönemler içeren duvar örgüsüne sahiptir (Resim 11). Cephe ortasında oldukça geniş ve yüksek tutulmuş yuvarlak bir kemer yer alır. Bu kemerin içi sonradan örülerek kapatılmış, ortasına, yuvarlak kemerli alınlığı bulunan dikdörtgen bir kapı açılmıştır. Büyük yuvarlak kemerin sol tarafında, yaklaşık kemer üzengi noktası hizasında yuvarlak kemerli dikdörtgen bir iz görülmektedir. Konumu oldukça garip bir yerde olan bu izin pencere açıklığı (?) olması muhtemeldir.

Cephenin kuzey tarafında yine, yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı izi dikkati çekmektedir. Bu kapının içi örülerek kapatılmıştır. Bu kesimin bir tahribat sonucu yıkıldığı bellidir. Zira, kapının üzerindeki yuvarlak kemrin eğrisi bir miktar devam etmekte, daha sonra farklı bir duvar örgüsüyle devam kesilmektedir.

Cephenin gerisinden naosun batı cephesinin üst kesimi görülmektedir. Naos cephesi, oldukça geniş ve yüksek bir kemerle son bulur. Bu kemer, batı haç kolunun dışa yansıyan tonoz kemeridir. Tonoz kemerinin altında, ortadaki diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuş beş adet yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Açıklıkların içi günümüzde kapalıdır. Cephe ortasında yer alan ve diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuş olan kemerin ayakları, hemen bitişiğindeki kemerlerin üzengi noktasına kadar inmekte, burada, birer sütun başlığı üzerine oturmaktadır ki, kemerin içinin orjinalde açık olduğu düşünülürse, ortadaki yandakilere göre daha geniş ve yüksek tutulmuş, iki sütunun desteklediği üçüz açıklık akla gelir. Nitekim, cephenin duvar örgüsüyle kemer içindeki duvar örgüsünün farklı olması da, yukarıdaki varsayımımızı doğrular görünmektedir. Eğer uygulama böyle ise, bu kez yeni sorunlar ortaya çıkacaktır:

- 1) Neden naosun batı yan yüzünün üst kesimi paye ve sütunlarla dışa açılıyordu ?
- 2) Bu uygulamanın amacı neydi ?
- 3) Bu sistemin işlevi neydi ?

Cephenin duvar örgüsü dikkatle incelenirse, büyük kemerli açıklığın sağ ve solunda yer alan, diğer kemerli açıklıkların üzerinde, düz bir hat takip eden izler farkedilmektedir. Bu izler, muhtemelen tek yana eğimli bir sundurma çatının ahşap hatıl izleridir. O halde bu kemerlerin, iç narteksin üzerine oturan kadınlar mahfiline (*gynikon*) açılan açıklıklar olduğu ortaya çıkar.

11. Şeyh Murat Mescidi

a. Güney Yan Cephe:

Bugün ayakta olmayan kiliseyi 1870'li yıllarda Paspates tarafından çizilmiş bir gravüründen tanımaktayız (Çizim 36). Kaldı ki yapı, gravürden anlaşıldığına göre o dönemde bile harabe halindedir.

Güney cephenin resmedildiği gravürde, cephe düzeninden kilisenin Kapalı Yunan Haçı planında olduğu anlaşılmaktadır. İnşa malzemesi olarak kesme taş ve tuğlanın alması düzende kullanıldığı görülür.

Cephe beş paye ile beş dikey bölüme ayrılmıştır. Batıda yer alan geniş bölüm muhtemelen narteksin yan yüzü, doğudaki diğer dört bölüm ise naosun güney yan yüzünü oluşturmaktaydı. Naosun ortasında yer alan ve diğerlerine göre daha geniş ve daha yüksek tutulmuş olan bölüm, güney haç kolu cephesidir. Nitekim kapalı yunan haçı planlı kiliselerin bir özelliği olarak, en üstte dışa yansıyan haç kolu tonoz kemerini görmekteyiz. Kemerin birkaç kademedan oluşması, kilisenin Orta Bizans döneminin sonlarına tarihlili olabileceğini akla getirmektedir. Kemer alınlığında iki sütunun desteklik ettiği üçüz pencere sistemi yer almaktadır. Bu tip uygulamaya İstanbul Atik Mustafa Paşa Camii yan cephelerinde (9. yüzyıl), Fenari İsa Camii kuzey kilise, kuzey cephesinde (907), Bodrum Camii yan cephelerinde (921-922) de rastlamaktayız.

Pencerelerin altında yan yana dizilmiş eşit boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli üç pencere daha dikkati çeker. Muhtemelen bu pencerelerde kapalı yunan haçı kiliselerinin genelinde bulunan tribelon sisteminin üst kısmını oluşturmaktaydı. Nitekim yapının bu bölümünün onarım geçirdiği, pencerelerin altındaki duvar örgüsünden de anlaşılmaktadır. O halde burada iki sütunun desteklik ettiği, zemine kadar inen üçüz açıklığı aramak hiç de yanlış olmaz. Ayrıca gravürden haç kolu tonozunun üzerinin çift yana eğimli ahşap çatı ile olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu bölüm dışındaki diğer tüm bölümlerin herhangi bir pencereye sahip olmayışı, yapının en azından bu cephedeki açıklıklarının kapatıldığını akla getirmektedir. Cephenin batı tarafının tamamen sıvalı, doğu tarafının ise kısmen yıkılmış olması, varlığı düşünülen açıklıkların sıvayla örtülmesine veya yıkılarak izlerinin kaybolmasına sebep olmuş olabilir.

Paspates'ten yaklaşık on yıl önce yapıyı incelemiş olan Van Worsberg'e göre kilisenin batısında üç kubbeli bir narteksi bulunmaktaydı (Mathews 1976, 313).

1890'da M. Walkers'in bir çiziminde kuzey cephenin bir penceresi resmedilmiştir. Resimde, kademeli yuvarlak bir kör kemerin alınlığında lentolu dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Buradaki duvar örgüsü Eski İmaret Camii (1081-1118) duvar örgüsüne oldukça benzemektedir¹⁶.

¹⁶ Karşılaştırma için bkz. Mathews 1976, 314, 62.

Tüm bu veriler ışığında kilisenin Kommenoslar Dönemi'ne tarihli olduğunu söylemek mümkündür.

12. Vefa Kilise Camii

(Katalog No 11, Çizim 37-43)

a. Kuzey Yan Cephe:

Araştırmacı Brunow'a göre kuzeyinde de güneydeki gibi bir dış nef bulunmaktaydı ve yapı kuzey ve güney cephesindeki tribelon sistemleriyle bu dış neflere açılan beş nefe sahipti (Brunow 1931, 139)¹⁷.

Yapının kuzey cephesinin haç kolu tonoz kemeri alınılığı tıpkı güney cephede olduğu gibi boş bırakılmıştır. Orjinalde burada da üçüz bir açıklık düşünmek mümkündür. Pencerenin altı tribelon sistemiyle tamamlanmıştır (Resim 12). Cephenin doğu tarafında oldukça uzun tutulmuş kademeli yuvarlak kemerli iki kör kemer bulunmaktadır (Çizim 37). Bu kör kemerler uzun ve kademeli olması açısından Palaiologos Dönemi özelliği göstermektedirler . Bu tip kör kemer örneklerini Fenari İsa Camii, güney binada, Fethiye Camii Parreklesion'unda ve Kariye Camii'nde de görmekteyiz. Zaten yapının Palaiologos döneminde elden geçirildiği göz önünde bulundurulursa, nişlerin geç dönemde eklendiğini söylemek pek yanlış olmaz. Cephenin batı tarafında iki kat yüksekliğinde bir ek mekan vardır. Bu mekan dışa, kademeli yuvarlak kemerlerle yansımıştır. Araştırmacılar mekanın 14. yüzyıl içerisinde yapıya eklendiğini düşünmektedirler.

b. Doğu Cephe:

Yapının doğusunda üç apsis vardır. Ama apsis içten yuvarlak, dıştan beş cepheli iken yan apsisler dışta üçer cepheli olmasına rağmen, dışa çok yüzeysel olarak çıkıntı yapmaktadırlar.

Apsisler sonraki onarım ve eklemelerle orjinal görünüşlerini kaybetmişlerdir (Çizim 38). Ancak yine de cephenin orjinal görünüşü hakkında fikir yürütmek mümkündür. Buna göre ana apsis, ortada iki sütunun desteklediği üçüz penecereyle aydınlanmıyor olmalıydı (Çizim 39). Pencerelemin yanında kademeli birer kör kemer yer almaktaydı. Ana apsisin üst keseme korunmuştur ki yan yana dizilmiş bir kör kemer - üç niş - bir kör kemer dizisi halen görülebilmektedir. Bugün, ana apsisin üçüz pencerelerinden ortadaki açıktır. Yanlardakiler ise belli bir seviyeye kadar örülerek kapatılmıştır. Yine ana apsisin güneyindeki kör kemer içine muhtemelen Osmanlı Dönemi'nde demir parmaklıklı, söveli dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Yan apsislerden güneyde olanı da bugün değişikliğe uğramıştır. Orjinalde apsisin üstte kademeli kemerli bir niş ile altta ise yuvarlak kemerli

¹⁷ N. Brunow' un konuyla ilgili görüşü Mathews'ten nakledilmektedir (Mathews 1976, 386).

bir pencere ile düzenlendiği görülmektedir. Bugün alttaki pencere kapatılmış ve yerine dikdörtgen söveli, demir parmaklıklı bir pencere açılmıştır.

Yan apsislerden kuzeyde yer alanı bugün orjinal kimliğini tamamen kaybetmiştir. Cephenin ortasına muhtemelen Osmanlı Dönemi'nde açılmış söveli, dikdörtgen, demir parmaklıklı pencereden başka herhangi bir unsur yoktur. Ancak yapılar inşa edilirken simetri dikkate alındığından genelde yan apsisler aynı özellikte inşa edilmektedirler. Buna dayanarak, kuzeydeki yan apsisin, güneydeki ile simetrik olabileceğini düşünmek mümkündür.

c. Güney Yan Cephe:

1960'larda yapılmış kazılarda kilisenin güney yanında doğu-batı yönünde uzanan bir nefin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Nef, doğuda içter yuvarlak, dıştan üç cepheli bir apsisle sonlanmaktadır. Kazılar nefin batıya doğru biraz uzadığını ve geri kalan alanlarının ise dört sütunun desteklediği beş kemerli bir açıklıkla devam ettiğini göstermektedir. Bu cephenin restitüsyon planını çizen H. Hallesleben, cepheyi haç kolu tonoz kemerine kadar yükselen, tek yana eğimli sundurma çatı ile örtülü olduğunu savunmaktadır (Çizim 40). Araştırmacı, burada; ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere dışa beş kemerle açılan bir ek mekan düşünmüştür. Yine aynı araştırmacı, güneybatı köşedeki kare planlı mekanı kilisenin ilk yapısına değil, Palaiologoslar devrindeki eklemeler olduğunu ileri sürmüştür. Son Bizans Dönemi'nde böyle pek çok örnek olduğunu belirtmiş, ayrıca kare planlı mekanın da bir çan kulesinin alt kısmı olabileceğini öne sürmüştür (Hallesleben 1965, 208).

Bunun yanında yapının güney haç kolu tonoz kemerinin alınlığı bugün boştur. Kiliseyi 1830'lu yıllarda gezen C. Texier yapının bu cephesini çizerken haç kolu tonoz kemerini iki sütunçeyle üçe ayrılmış halde göstermiştir. Nitekim bu tip uygulamalar daha Orta Bizans döneminin ilk örneklerinden itibaren kullanılmıştır¹⁸.

Bu pencerenin altında yan yana dizilmiş yuvarlak kemerli üç pencere açıklığı yer almaktadır. Pencereleer iki sütun tablasının üzerine oturmaktadır. Sütun tablaları burada iki sütunun ayırdığı üçüz açıklığı (tribelon) akla getirmektedir. Nitekim daha önce çizilmiş planlarda güney cephede tek bir açıklık düşünülmüşken, kazıları yünüten araştırmacı Hallesleben burada üçüz açıklık düşünmüştür. Orta Bizans dönemi Kapalı Yunan Haç planlı kiliselerin yan cephelerinin haç kolu tonoz içleri genelde üstte üçlü açıklıkla parçalanmış, altta ise iki sütunun desteklik ettiği tribelon sistemiyle düzenlenmiştir. Vefa Kilise Camii de bir Orta Bizans yapısı olduğuna göre böyle bir sistemle dışa açılması hiç de garip düşmez.

¹⁸ Texier'in gravürü için bkz. Mathews 1976, 390.

d. Batı Cephe:

Yapının batısında Palaiologoslar döneminde bir dış narteks eklenmiştir. Eksonarteks naosun genişliğini aşarak yan kanatlara kadar ulaşmıştır. Bu dikdörtgen saha doğu-batı yönünde atılmış dört kemerle beş bölüme ayrılmıştır (Çizim 41). Batı cephe ortasında merdivenli bir giriş yer alır. Girişin sağ ve sol yanında aralarında korkuluk levhaları bulunan ikişer sütun bulunmaktadır. Köşelerde ise üzerine nişler açılmış "L" şekilli payelerle kompozisyon sonlanmıştır. Narteksin üzeri kubbe ve tonozun dönüşümlü olarak kullanılmasıyla örtülmüştür. Kubbeler, her biri değişik kesitli yüksek kasnaklı, çokgen yapılar ve kasnaklara açılmış kademeli yuvarlak kemerli pencereleri ile Son Bizans Dönemi özelliği gösterirler (Ebersolt-Thiers 1913, 152).

Yapı kuzey-güney yönünde eğimli bir arazi üzerine kurulduğundan eksonarteks bir podyum üzerine kurulmuştur. Yapıya iki taraflı bir merdivenle çıkılmaktadır. Araştırmacılar bu merdivenin Bizans döneminden olduğunu düşünmektedirler (Eyice 1984, 64). Yine araştırmacılar orijinalde yapının batıya dalgalı saçakla açıldığını ileri sürmektedirler. Ancak yapı, geçirdiği onarım ve restorasyonlarla bugün düz bir saçak çizgisi meydana getirecek şekilde değiştirilmiştir. Cephe üst seviyede mermer bir silme ile ikiye ayrılmıştır. Silmenin alt kesimi kemerli açıklıklar ve nişlerden oluşan simetrik bir düzen gösterir. Şöyle ki, cephe ortasında iki yanında birer niş bulunan yuvarlak kemerli bir kapı bulunmakta, nişlerin yanında iki sütunun desteklik ettiği üçüz kemer yer almakta, köşelerde ise yapı birer niş ile sonlanmaktadır. Alt seviyedeki bu kemerli açıklıklar kemer üzeni hizasında mermer silme ile belirlenmiştir. Silmenin üstünde ise içteki kubbeli bölümlerin her birine denk gelecek şekilde yerleştirilmiş kemerler bulunmaktadır. Bu kemerlerin içi ikiz ve üçüz pencereler ile parçalanmıştır.

Yapının üst kesimi iç mekânın bölümlerini dışa yansıtmasına karşın, alt kesimi iç mekânı sadece büyük bir salon olarak aks ettirmektedir. Narteksin kuzey ve güney cephesi bugün örülerek kapatılmıştır (Çizim 42-43). Bu cephelerdeki düzen de batı taraftaki düzni tekrarlamaktadır. Cepheler, üst seviyeden geçen bir silme ile ikiye ayrılmışlardır. altta, bir payenin desteklediği kiz kemer, üstte ise yarm daire şeklindeki çökertme kemerleri bulunmaktadır. Çökertme kemerlerinin ortasına birer plaster yerleştirilerek ikiye ayrılmıştır. Alttaki kemerler muhtemlen orijinalde açıktı.

Cephe düzeni Enez Hagia Sophia Kilisesi ve Arta Paregoritissa kiliselerinin batı cephe düzenlemeleriyle benzerdir.

13. Kefeli Mescidi

(Katalog No 12, Çizim 44-46)

a. Kuzey (Apsis) Cephe:

Kuzey cephede içten yuvarlak, dıştan beş cepheli bir apsis bulunmaktadır. Ortasında, yuvarlak kemerli bir pencere vardır (Çizim 44).

b. Doğu (Yan) cephe:

Bu cephe, altı duvar payesiyle beş dikey bölüme ayrılmıştır. Payeler zeminden belli bir yüksekliğe kadar devam etmekte, daha sonra kesilmektedir. Cephede altta altı, üstte ise on adet olmak üzere toplam onaltı tane yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Pencerelerden, altta yer alanlar üsttekilere oranla daha geniş ve yüksek tutulmuşlardır (Çizim 45).

Araştırmacılar, kilisenin , doğu ve batısında birer yan nefi daha bulunan üç nefli bazilika planında olduğunu düşünmektedirler (Grossman 1966, 241). O halde, yan cephelerde belli bir seviyeye kadar yükselen bu payeler, yan neflerin, muhtemelen tek yana eğimli ahşap sundurma çatılarını destekleyen arşitektonik unsurlar olmalıydı. Üstteki pencereler ise bazilikal planlı kiliselerin, orta neflerini aydınlatan celestory pencereleri olmalıydı.

Batı cephe doğu cephenin simetriğidir.

c. Güney (Giriş) Cephe:

Güney cephenin doğu tarafı naos cephesi, batı tarafı ise , orijinalde naos boyunca kuzey-güney yönünde uzanan batıdaki yan nefin cephesidir (Çizim 46).

Naos cephesi yan nef cephesine göre daha geniş tutulmuştur. Köşelerinde belli bir seviyeye kadar yükselen iki paye vardır. Naos cephesinde altta üç üstte üç olmak üzere toplam altı açıklık bulunmaktadır. alttaki pencerelerden ortada yer alanı diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Üsttekiler ise eşit boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli tek pencerelerdir.

Batıdaki yan nefin cephesi olduğu düşünülen kısım bugün de tek yana eğimli ahşap sundurma çatıyla örtülmüştür. Ortasında yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır.

Güney cephedeki bu pencerelerden naos tarafının ortasında yer alan ve diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuş olanını orijinalde bir kapı şeklinde düşünmek mümkündür.

14. Ahmet Paşa Camii (Hagios Ioannes En To Troullo)

(Katalog No 13, Çizim 47-49)

a. Kuzey Cephe:

Kuzey cephenin doğusunu naos, batısını narteks cephesi oluşturur. Naos cephesi, ortadaki, kuzey haç kolunun dışa büyük bir kemerle yansıdığı dışa çıkıntılı bölüm, yanlardakiler ise köşe odalarının yan yüzlerine denk gelen sağır bölümler olmak üzere üç bölümden meydana gelir (Çizim 47).

Orta bölümdeki haç kolu kemer alınlığında iki sütunun desteklediği üçüz pencere sistemi bulunmaktadır. Bu cephelerin altında, haç kolu tonoz kemeri genişliğinde bir

kemer daha bulunmaktadır. Orjinalde bu kemerin içinin boş olduğu muhakkaktır, çünkü bugün kemrin içindeki duvar örgüsü cephenin duvar örgüsünden tamamen farklıdır.

Haç kolunun böyle dışa iki büyük kemerle yansıdığı başka hiçbir örnek yoktur.

Güney cephe kuzey cephenin simetriğidir. Yanlız burada , narteksin yan yüzünde yer alan yuvarlak kemerli açıklığın üzerinde üçüz pencere bulunmaktadır (Çizim 48).

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda içten ve dıştan yuvalak üç apsis bulunmaktadır. Ana apsis yan apsislere göre daha yüksek tutulmuştur. Ana apsis ortada iki sütunun desteklediği, eşit boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli üçüz pencere ile, yan apsisler ise cephe ortasına açılmış birer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereyle aydınlanmaktadır (Çizim 49).

Düzen olarak Sekban Başı Mescidi apsis cephesi ile benzerdir.

15. Sekbanbaşı Mescidi

(Katalog No 14, Çizim 50-51)

15. yüzyılda camiye çevrilmiş kilise, pek çok değişiklik ve onarımlarla 1943 yılına kadar gelmiş, Atatürk Bulvarının yapımı sırasında 1952'de tamamen ortadan kaldırılmıştır (Mathews 1976, 238).

Kiliseyi eski gravür ve fotoğraflardan tanımaktayız.

a. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş üç apsis vardır. Ana apsis yan apsislere göre daha geniş ve yüksektir. Bugüne gelebilen izlere göre ana apsisin, orjinalde iki sütunun desteklediği üçüz pencere ile aydınlandığı anlaşılmaktadır. Sütunlar dışa silme şeklinde taşıntı yapan mermer bir plaka üzerine oturuyor olmalıdırlar (Çizim 50).

Yan apsislerde ise yuvarlak kemerli birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Yanlız, pencereler Osmanlı döneminde zemine kadar açılmıştır.

1877 tarihli Paspates'e bir gravürde doğu cephe resmedilmiştir. O dönemde ana apsisteki üçüz pencerenin sütun başlığı seviyesine kadar kapatıldığı görülmektedir (Çizim 51). Ayrıca ana apsisin saçak seviyesinde bir silmenin bulunduğu anlaşılmaktadır (Mathews 1976, 238).

Bu cephe aynı yüzyıla tarihli Ahmet Paşa Camii'nin apsis cephesiyle benzerlikler göstermektedir. Zira her iki yapının da apsisleri içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş olup pencere düzenleri aynıdır.

16. Boğdan Sarayı:

(Katalog No 15, Çizim 52-53)

Yapı, 16. yüzyılda Boğdan Voyvodalarının sarayı olarak kullanılmış, 1784' te bir yangın geçirmiştir. Halen çok harap durumda olan bu yapı, etrafına inşa edilen başka binalar ile orijinal karakterini kaybetmiş, üst kısmı yıkılmış, büyük bir bölümü ise toprak altında kalmıştır (Eyice 1980, 43).

a. Doğu Cephe:

Doğusunda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli bir apsisi vardır. Apsisin yan yüzleri sağır tutulmuşken, ortadaki üç kenar nişler ve bir pencere ile hareketlendirilmiştir (Çizim 52).

b. Diğer Cepheler:

Kilise, yan cephelerine açılmış yuvarlak kemerli birer pencere ile aydınlanmaktaydı (Çizim 53). 1918'de yapılan kazılarda, yapının iki katlı olduğu ortaya çıkmış, alt katın doğuda açılmış bir pencere ile aydınlanan kriptada olduğu saptanmıştır (Eyice 1980, 45).

Yapıya güney cephe ortasına açılmış yuvarlak kemerli bir kapı ile girilmektedir (Mathews 1976, 39).

17. Manastır Mescidi

(Katalog No 16, Çizim 54-55)

Çeşitli dönemlerdeki ekleme ve onarımlarla, günümüzde orijinal görünüşünü kaybetmiş olan yapının hem planı, hem de cephe düzeni tartışmalıdır. Pasaidos yapının orijinalde batı, kuzey ve güney cephelerinin revaklarla çevrelendiğini düşünmektedir (Pasaidos 1965, 101)¹⁹. Bugün bu tahmini, revak sistemine ilişkin herhangi bir iz bulunmamakla birlikte, orijinal açıklıkları da saptamak pek mümkün değildir.

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey ve güney cepheler üst seviyelerine yerleştirilmiş bir silme ile ikiye ayrılmışlardır. Silmenin üzerinde yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli pencere izleri hala farkedilmektedir.

Silmenin altında, kuzey cephenin ortasında, yuvarlak kemerli büyük bir pencere bulunmaktadır (Çizim 54). Bundan başka, cephenin batı tarafında oldukça geniş tutulmuş bir yuvarlak kemer izi farkedilmektedir. Bu kemerin içi muhtemelen orijinalde de kapalı idi. Zira duvar izleri kemer içinde de kesintisiz olarak devam etmektedir.

¹⁹ Pasaidos'un konuyla ilgili görüşü Eyiceden nakledilmektedir (Eyice 1980,37).

b. Doğu Cephe

Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dıştan 7 cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan beşer cepheli üç apsisi vardır. Orijinalde yan apsiler, ortalarına açılmış birer yuvarlak kemerli pencere, ana apsis ise yanyana dizilmiş üç adet pencere veya iki sütunun desteklediği üçüz pencerelere sahip olmalıydı (Resim 13).

c. Güney Yan Cephe:

Yapının güney cephesinde, silmenin altında genişlikleri ve yükseklikleri birbirinden farklı olan dört kemer izi bulunmaktadır (Çizim 55). Bu kemerlerden ortada yer alan bugün pencere açıklığı olarak değerlendirilmiştir. Bu pencerenin yanında, restorasyon sırasında içi örülerek kapatılmış bir nişin yuvarlak kemer izi görölmektedir. Nişin yanında, zeminden başlayan ve niş yüksekliğini aşan bir kemer izi daha bulunmaktadır. Bu iz muhtemelen bir giriş açıklığıdır. Batıda yer alan ve oldukça geniş tutulmuş dördüncü kemerin içi orijinalde de boş olmalıydı. Zira duvar derzleri kemerin içinde de bozulmadan devam etmektedir.

İstanbul'da 13. yüzyıla tarihli Kefeli Mescidinin kuzey, güney ve batı cephelerinin üst seviyelerinde de böyle yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli pencereler yer almaktadır.

d. Batı Cephe:

Cephe ortasında bir giriş yer alır. Üst seviyedeki bir silme cepheyi ikiye ayırır. Silmelerin üzerinde, bugün içleri örülerek kapatılmış yuvarlak kemerli pencerelerin izleri hala farkedilebilmektedir (Resim 14).

18. Fethiye Camii (Pammakaristos Manastır Kiliseleri)

(Katalog No 17, Çizim 56-61)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey Cephe, yapıya 1350-1400 yılları arasında eklenen holün cephesidir. Cephe, altı duvar payesiyle yedi dikey bölüme ayrılmıştır (Resim 15). Cephenin doğu tarafında yer alan beş paye birbirine kemerlerle bağlanmıştır. Kemerlerin alınlıklarına, yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır. Cephenin batı tarafında bir paye ile ikiye ayrılan geniş bölümde ise biri yuvarlak, diğeri yuvarlak kemerli olmak üzere birer pencere daha bulunmaktadır. 1938 yılında çekilmiş bir fotoğrafta batıdaki bu iki bölümden itekinin de büyük bir kemere sahip olduğu görölmektedir. Fotoğrafta ayrıca her bir bölümün ortasında, sonradan briketlerle kapatılmış birer dikdörtgen kapı veya pencere izi

farkedilmektedir. Restorasyon sırasında bu izlerin Osmanlı döneminden kaldığı düşünülmüş olduğundan hepsi kaldırılmıştır.

b. Doğu Cephe:

Kuzey kilisenin apsisi, Osmanlı dönemi'nde kaldırılarak, buraya üzeri kubbe ile örtülü dışa taşkın, üçgen biçiminde bir ek yapılmıştır.

Bir restitüsyon önerisinde, Kuzey Kilisenin ana apsisinin içte yuvarlak dıştan yedi, yan apsilerinin ise içte yuvarlak dıştan beşer cepheli olduğu düşünülmüştür (Çizim56). Buna göre cephe iki silme ile üç kata ayrılmıştır. En altta yanyana sıralanmış 7 niş bulunmaktadır. Üstte, yanyana dizilmiş üç pencere ve pencerelerin iki yanında birer niş yer almaktadır. Yan apsiler ise ortalarına açılmış birer yuvarlak kemerli pencere ile aydınlanmışlardır.

Doğu cephenin Bizans dönemine ait olan kesimi pareklesionun apsileridir. Pareklesionun doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli tutulmuş üç apsis vardır. Apsiler eşit yüksekliktedir (Çizim 57).

Ana apsis, iki silme ile üç kata ayrılmıştır. En altta niş - kör kemer - niş şeklinde yine, yanyana dönüşümlü olarak sıralanmış beşli düzen yer almaktadır. Bunun üzerinde, ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencere sistemi bulunmaktadır. Pencerenin iki yanına, pencere yüksekliğinde birer niş açılmıştır. En üstte ise, niş - kör kemer - niş şeklinde yine yanyana dönüşümlü olarak sıralanmış, orta yükseklikteki niş - kör kemer düzeni ile kompozisyon sonlanır. Cephe saçak seviyesinde tuğlalarla oluşturulmuş dış motifleri ile süslenmiştir.

Yan apsiler ana apsiye göre oldukça sade tutulmuştur. Kuzeyde yer alanı içten yuvarlak dıştan üç cephelidir. Burada yalnızca cephe ortasına açılmış yuvarlak kemrli dikdörtgen bir pencere vardır. Yalnız, saçak seviyesinde, ana apsiadaki gibi tuğlalarla oluşturulmuş dış motifleri bulunmaktadır.

Güneydeki yan apsis ise yukarıda da söz edildiği gibi tartışmalıdır. Zira, buradaki apsisin cephe sayısı açısından kuzeydekinin simetriği olması beklenir. Ancak, apsisin güneydoğu köşesi, bilinmeyen bir tarihte pahlanmış ; dışta üç cepheli olması beklenen apsisin güneydeki üçüncü cephesi, pah sebebiyle uzayarak garip bir şekil almıştır.

Pahtaki duvar dokusuna dikkatle bakıldığında, yama izinin apsisin güneyindeki muhtemel üçüncü cephenin başlangıcından başladığı görülür. Zira bu ara, genişlik olarak apsisin diğer cepheleriyle aynı genişliktedir.

Yukarıda da tartışıldığı gibi cephenin bu kesiminin ne zaman bu şekli aldığı belli değildir.

Apsisin üzerinde geride, bema tonozunun kemeri görülmektedir. Kemerin ahınlığına iki sütunun desteklediği üçüz pencere açılmıştır. Pencerelerden ortadaki yanlardakine göre daha geniş ve yüksek tutulmuş olup yuvarlak kemerle sonlanırken, yanlardakiler yarım yuvarlak kemere sahiptirler.

c. Güney Yan Cephe:

Güney cephe, kiliseye 1315 civarında eklenen kapalı yunan haçı planlı kilisenin naos cephesi ile 1350-1400 tarihlerine ait holün cephesinden meydana gelir. Naos cephesi, altta bir silme , üstte , yatayda yan yana sıralanmış konsol dizisi ile üç kata ayrılmıştır. Cephenin saçak hattı dalgalıdır. Doğu tarafı oldukça alçak tutulmuş olup, tek yana eğimli bir çatı ile örtülmüştür (Çizim 58).

Cephe en altta bir niş-bir kör kemerden oluşan düzene sahiptir. Doğu tarafta yer alan ve alınlığında yarım daire şeklinde pencere olan kör kemer, plandan da anlaşıldığı üzere, kiliseye girişi sağlayan kapıdır. Bu kapının içi sonradan örüldüğü için, bugünkü kör kemermiş gibi görünmektedir.

Orta kat, bir niş-bir pencerenin ardışık olarak yerleştirilmesiyle oluşturulmuş düzene sahiptir. Nişler arasındaki pencerelerden, batıdan birinci ve üçüncüsü yarım daire çökertme içine alınmıştır. Bu pencereler, iki sütunun desteklediği üçüz pencere biçimindedir. Bu pencerelerden ortadaki, yanlardakine göre daha geniş ve yüksek tutulmuş yuvarlak kemerli, yanlardakiler ise ortadaki sütunlara basan yarım yuvarlak kemerli formdadırlar. Bu sistem ilk kez 1065 tarihli İznik Koimesis Kilisesi'nde ortaya çıkmıştır. (Krautheimer 1965, 304).

Batıdan ikinci ve dördüncü pencereler ise yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimdedirler.

En üst katta da uygulama ikinci kat ile benzerdir. Burada, cephe elemanları batıdan doğuya doğru niş-pencere-niş-kaş kör kemer-pencere şeklinde sıralanmışlardır. Batıdaki pencere yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimde iken, doğudaki, kademeli yuvarlak bir kemer içine alınmış üçüz pencere şeklindedir. Üçüz pencere, orta katta yer alan pencereler gibi iki sütunun desteklediği, ortadaki yanlardakilere göre daha geniş ve yüksek tutulmuş yuvarlak kemerli pencere şeklindedir. Bizans sanatına yabancı olan kaş kemer formu Kariye Camii Pareklesionunda da kullanılmıştır.

Cephenin doğu tarafı, dönemini şimdi bilmediğimiz bir onarım geçirmiştir. H. Halletsleben'in bir yayınında 1578-1579 tarihli bir rekonstrüksiyon çizimi bulunmaktadır (Çizim 59-60). Çizimde, yapıyı dört yandan çeviren manastıra ait revaklar ile doğu tarafta yer alan bir piskoposluk sarayı gösterilmiştir. Çizimde, manastıra ait doğudaki revaklar, apsis cephesine kadar getirilmiş ve burada, güneydoğu köşede yer alan bugünkü alçak kesimin üzerine oturtulmuştur. Bu uygulamada bazı sakıncalar vardır. Zira, özenilerek, nişlerle süslenmiş apsis cephesi, manastıra ait revakların içinde kalmıştır (Halletsleben 1965, 189).

Araştırmacının önerisinde, bu revakların aslında 1294 tarihli kiliseye kadar dayandığı düşünülmektedir. 1315 tarihli güney kilise ise, inşa edilerken bu revaklara uygun olarak tasarlandığı tahmin edilmiştir. Ancak, apsis cephesindeki özenli işçilik göz önünde bulundurulduğunda, daha inşa edilirken revakların içinde kalacağı bilinen bir cepheye bu denli özen gösterilmesi pek akla uygun gelmemektedir. Zira, mimarlar işlek

olmayan bir sokağa bakan cephelere bile fazla özenmezlerken, dışa kapalı bir revaka bakan duvarlara neden özen göstermeleri açıklanır gibi değildir.

Bir başka soru işareti de apsis cephesinin üzerinde yer alan bema tonozu kemerin alınlığındaki pencere ile ilgilidir. Eğer düşünüldüğü gibi kilise iki katlı bir revaka açılıyor ise tonoz kemeri kemer alınlığına böylesi özenli bir pencere açılması da pek akıllıca olmaz. Zaten bu pencere dışarıdan ışık almayacaktır.

Cephedeki bu yamakluğun, inşa edilirken değil, sonradan olduğu muhakkaktır. Ancak bu onarımın ne zaman ve ne şekilde yapıldığı bugün için soru işareti olarak kalacaktır. Bu bağlamda Hallesleben'in tahmini çizimlerine katılmıyoruz.

Kiliseye 1350-1400 tarihleri arasında eklendiği düşünülen holün güney yan yüzü ise dört duvar payesi ile üç dikey bölüme ayrılmışlardır (Resim 16). Bugün yapının güneybatı köşesine bitişik bir minare yer almaktadır. Bir kısmı minare kaidesinin arkasında kalmış olan birinci bölümde, basık kemerli dikdörtgen bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının biçimi Osmanlı dönemi eklemesi olduğunu gösterir. Diğer üç bölümün alınlıklarına yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler açılmıştır.

Hol, pareklesionun batı cephesine sonradan eklendiği için, pareklesionun batı duvarındaki kemer ve nişleri de kapatılmıştır.

d. Batı Cephe:

Cephe, muhtemelen orjinalde altı duvar payesiyle beş dikey bölüme ayrılıyor olmalıydı. Bugün, sadece güneydeki iki paye görülebilmektedir. Bu payeler birbirlerine kemerlerle bağlanmış ve tıpkı kuzey cephede olduğu gibi alınlıklarına yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır (Çizim 61). Cephe ortasında dışa taşkın bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Cephenin kuzey tarafında, üstte, yuvarlak kemerli birer pencere daha vardır. Altta ise, bu pencerelerin arasına denk gelecek şekilde yerleştirilmiş yuvarlak kemerli bir kapı izi farkedilmektedir (Resim 17).

Batı cephenin kuzey tarafı muhtemelen sonraki dönemlerde yapılan onarımlarda orjinal şeklini kaybetmiştir. Ama orjinal görünüşünü tahmin etmek zor değildir. Buna göre cephe, alınlıklarında yuvarlak kemerli birer pencere bulunan beş kör kemere sahiptir.

19. İsa (Ese) Kapı Mescidi:

(Katalog No 18- Çizim 62-63)

a. Güney Yan Cephe:

Harap durumdaki kilisenin yalnızca güney cephesi ile apsis cephesinin bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Cephenin doğu tarafı dört duvar payesi ile üç dikey bölüme ayrılmıştır. Payeler birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanmışlardır (Çizim 62). 1870' li yıllarda Paspates tarafından yapılmış bir gravürde, bu cephenin görünüşü vardır. Gravürde, cephenin batı tarafında içi örülerek kapatılmış yuvarlak kemerli bir giriş

açıklığı bulunmaktadır. Payelerle birbirinden ayrılmış kemerlerin içinde altı üstü yerleştirilmiş 6 adet açıklık görülmektedir

Bu açıklıklardan ortada yer alan kapı, diğerleri penceredir. Altta yer alan ve söveli dikdörtgen formdaki bu açıklıklar, muhtemelen Osmanlı Dönemi eklemesidir. Üstte, kemer alınlıklarına açılmış yuvarlak kemerli pencereler ise muhtemelen orijinal olmalıdır (Çizim 63). Zira, bu uygulamanın benzerlerini İstanbul, Fethiye Camii kuzey cephesi (1294 civarı) ve Pantokrator Kilise Camii batı cephelesinde (1118-1136) görmekteyiz.

Bugün cephenin üst kesimi yıkılmış olmasına rağmen üstteki açıklıklar hala farkedilmektedir (Resim 18).

20. Sinan Paşa Mescidi:

a. Kuzey Yan Cephe:

Günümüzde harabe durumundaki kilisenin tarihi de tartışmalıdır. 1870'li yıllarda yapıyı gezen Paspates, kuzey cephenin gravürünü çizmiştir. Gravürden, şapelin o dönemde bile, apsis cephesi dışında üst duvarlarının yıkılmış, harap bir durumda olduğu anlaşılmaktadır (Çizim 64).

Schneider, şapeli, duvar tekniğine dayanarak 10-12. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedir (Schneider 1936, 72)²⁰.

Mathews'e göre, yapı, duvar işçiliği ve süslemelerinin, 14 yüzyıla tarihli Fenari İsa Camii güney binasının duvar işçiliği ve süslemelerine benzemesi sebebiyle Palaiologos dönemine tarihlenmelidir (Mathews 1976, 260).

Gravürden anlaşıldığına göre yapı, muhtemelen iki katlı tek nefli bir şapelden ibarettir. Doğusunda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli tutulmuş bir apsis bulunmaktadır. Apsisin alt ve üst kesiminde, alınlığında tuğla süslemeler bulunan yarım daire biçiminde kemerler vardır. Kuzey cephede ise oldukça küçük tutulmuş, yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler bulunmaktadır.

Gravürdeki görünüm, Boğdan Sarayı'nı akla getirmektedir. Nitekim bu yapı tıpkı Sinan Paşa Mescidinde olduğu gibi enine dikdörtgen planlı, doğusunda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli bir apsisi bulunan iki katlı bir yapıdır ve palaiologoslar dönemine tarihlenir.

²⁰Schneider'e ait bilgiler Mathews'ten nakledilmiştir (Mathews 1976, 260).

21. Kasım Ağa Mescidi:

(Katalog No 19)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey cephenin küçük bir bölümü, bugüne sağlam olarak gelebilmiştir. Yapının planından anlaşıldığına göre bu cephede, iki kapı bulunmaktadır. Bu kapılardan doğu taraftaki sağlam, batı taraftaki tamamen yıkık durumdadır (Resim 19). Sağlam olan kapı, yuvarlak kemerli dikdörtgen biçim kalıbındadır ve üzerine yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yerleştirilmiştir. Bu pencerenin içi doldurulmuştur. Kapının sol tarafında muhtemelen Osmanlı Dönemi'nde açılmış ve mihrap olarak kullanılmış bir niş bulunmaktadır.

Bu cephedeki kapı ve doğrudan kapının yuvarlak kemeri üzerine yerleştirilmiş yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere kalıbı, Başkent İstanbul'un ve Anadolu'nun bu döneme tarihli hiç bir kilisesinde bulunmaz.

b. Güney Yan Cephe:

Güney cephe, kuzey cephenin simetriğidir. Burada da, biri doğu, diğeri cephenin batı tarafına açılmış sivri kemerli iki dikdörtgen kapı yer almaktadır. Sivri kemer Bizans mimarisi için yabancı bir unsurdur. Bu biçim kalıbının daha çok Osmanlı sanatında tercih edildiği bilindiğine göre, kapıların, en azından Osmanlı Dönemi'nde elden geçirildiği düşünülebilir (Resim 20).

c. Batı Cephe:

Batı cephedeki iki giriş bulunmaktadır. Her ikisi de harap durumdadır (Mathews 1976, 188).

22. Christos Soteris Phlinthropos Kilisesi:

(Katalog No 20, :Çizim 65)

a. Güney Yan Cephe:

Kilise, İstanbul'un Marmara tarafı surlarının Topkapı Sarayı eteğindeki kesiminde, surların üzerinde yükselen bir . inadan ibarettir. Araştırmacılar tarafından kesin olarak 1310 - 1320 yıllarına tarihlenen yapının Marmara surları ile kaynaşmış alt yapı cephesi Palailogos dönemi mimarisi özellikleri göstermektedir. Zaten bugün yapıdan ayakta kalabilen ve sanat değerine sahip tek parça denize bakan bu cephedir (Eyice 1980, 76).

Cephede ilk dikkat çeken, cephe ortasındaki kemerli büyük açıklıktır . Üç sıra tuğladan kademeli olarak yapılan bu büyük kemerin içi Demangel'e göre 1453 kuşatmasından kısa bir süre önce örülerek kapatılmış, örülen bu duvara bir kapı ve

üzerine bir pencere açılmıştır (Demangel 1939, 49 - 68)²¹. Araştırmacılar üstteki kilisenin mahzeni veya kryptası olduğunu düşündükleri alt mekanın bu büyük kemerle dışa açıldığını düşünmektedir (Çizim 65) . Büyük kemerin iki yanında yaklaşık aynı boyut ve yükseklikte yuvarlak kemerli birer açıklık daha vardır. Eskiden kısmen örülü olan ve önlerinde birer payanda bulunan bu kapıların dolguları, 1956'da açılmış, payandalarda kaldırılmıştır (Eyice1980, 76). Araştırmacı Wulzinger bu payandaları kemerli kapıların önünde yükselen merdiven temelleri olduğunu düşünmektedir (Wulzinger 1925, 5)²².

Büyük kemerin üst kesiminde, kademeli kemerli iki niş bulunmaktadır. Yine büyük kemerin solundaki kapının sol yanında üst seviyede kademeli kemerli iki niş daha vardır. 13. yüzyıl sonları, 14. yüzyıl başlarında çok sevilerek kullanılan bu tip nişlere İstanbul Fenari İsa Camii ve Kariye Camii cephelerinde de rastlamak mümkündür.

23. Panaghia Kamariotissa Kilisesi:

(Katalog No 21, Çizim 66-67)

a. Doğu Cephe :

Kilisenin doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan yedi cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis vardır. Yapı, çeşitli dönemlerdeki ekleme ve onarımlarla orjinal görünümünü kaybetmiştir. Ancak yine de, bugüne gelebilen izlerden yapının eski görünüşünü tahmin etmek mümkündür. Hem ana apsis, hem de yan apsisler üst seviyeye yerleştirilmiş bir silme ile ikiye ayrılmışlardır. Ana apsisde altta bir, üç adet olmak üzere toplam dört açıklık vardır (Çizim 66). Alttaki demir parmaklıklı söveli dikdörtgen pencerenin daha ilk bakışta, şekli ile Osmanlı dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunun üzerinde yer alan yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli üç pencerenin ise orjinalde iki sütunun desteklik ettiği üçüz pencere formunda olduğu düşünülmektedir (Eyice 1980, levha 107). Bu üçüz pencerenin üzerinde yanyana dizilmiş üç kemer izi bulunmaktadır ki bu kemerlerin orjinalde 5 adet niş olduğu düşünülmektedir. Apsis cephesinin üst seviyesine açılan nişler ilk kez Eski İmaret Camii apsis cephesinde ortaya çıkmış, daha sonra hemen tüm kiliselerde sevilerek kullanılmıştır.

Üç cepheli yan apsislerin ortalarında birer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Kilise, Selanik yakınındaki Peristeron Manastır Kilisesi (Orlandos1951, 160) ve Bafa Bölgesinde yer alan Menet Adası 'ndaki kiliselerle benzerdir (Peschow 1996).

b. Güney Yan Cephe:

Güney cephenin doğu tarafı naos, batı tarafı narteks cephelerini içerir (Çizim 67).

²¹Demangel'e ait görüş Eyice'den nakledilmektedir (Eyice 1980, 75).

²²Wulzinger'e ait görüş Eyice'den nakledilmektedir (Eyice, 1980, 76).

Naosun, içte , kubbeli ana mekanını genişleten yonca yaprakları, dışa üç cepheli apsisler ekinde yansımıştır. Bu apsisler, yan cephelerin, yaklaşık orta bölümüne denk gelmektedirler. İlk sütunun desteklik ettiği ince uzun üçüz pencerelerle aydınlanmaktadır. Bu üçüz pencerelerin üzerinde, tıpkı doğudaki apsis cephesinde olduğu gibi yan yana dizilmiş üç adet niş bulunmaktadır.

Apsisin doğu tarafında, zeminden saçak seviyesine kadar yükselen bir kör kemer ile yuvarlak kemerli bir pencere (?) yer alır.

Apsisin batı tarafındaki bölüm, narteksin güney yan yüzüne kadar üç kırık hat yaptıktan sonra zeminden saçak seviyesine kadar yükselen bir niş ile sonlanır.

Narteksin yan yüzü ise oldukça geniş bir yuvarlak kemer ve üzerinde bir niş ile düzenlenmiştir.

Kuzey cephe güney cephenin simetriğidir.

B. İstanbul Dışındaki Türkiye Kiliseleri:

Karadeniz Kiliseleri:

1. Trabzon Büyük Fatih Camii (Panagia Chrysokephalos Kilisesi)

(Katalog No 22)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey cephesinde, doğu tarafta dışa taşkın bir revak vardır. Revak üstte geniş bir kemerle çevrelenen, iki sütun ve üç kemerle kuzeye açılır (Resim 21). Ortadaki kemer pencere şebekesiyle örülmüştür. Pencere şebekesiyle üçü kemer arasında bir kaval silme uzanır. Kuzeydoğudaki ek mekanın kuzey cephesinde, zemin kat seviyesinde, iki dikdörtgen pencere bulunur. Revakın arkasından kuzey haç kolu görülmektedir. Bu kol üstte üç yuvarlak kemerli pencereyle dışa açılır. Güney ve batı haç kolundan farklı olarak üç pencerenin üzerinde yuvarlak kemerli dar ve uzun bir pencereyle, bunun iki yanında yuvarlak açıklıklar vardır (Mercangöz 1980, 48).

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda içten yuvarlak dışta beş cepheli bir ana apsis ile, güneyinde içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş bir yan apsis vardır (Resim 22). Cephenin sade görünümü ana apsisin pencereleriyle hareketlenmiştir. Yuvarlak kemerli pencereler tek kademeli birer kemerle çevrelenir. Güneydeki yan apsis ana apsisten küçüktür. Silindirik cephesinde dikdörtgen biçiminde bir pencere bulunur. Prothesis dıştan düzdür ve doğusunda dikdörtgen biçimli bir kapıyla ahşap bir sundurma vardır. Kuzeydoğudaki ek mekanda yuvarlak kemerli bir pencere vardır (Mercangöz 1980, 48).

c. Güney Yan Cephe:

Güney cepheyi, güney haç kolu ikiye ayırır. Güney haç kolu doğu ve batı mekanlardan yüksektir. Haç kolunun alınlığında eş büyüklükte yuvarlak kemerli üç pencere bulunur. Zemin hizasında doğu bölümde iki, batı bölümde dört dikdörtgen pencere yer alır (Resim 23).

d. Batı Cephe:

Yapının batı cephesinde simetrik bir düzen dikkat çeker. Dış narteks ve iç narteksin ortadaki üç bölümü dış cepheye batı cephenin devamı gibi yansır. Bu cephede, çatıya yakın yerde ortadaki yanlardakilere göre daha yüksek tutulmuş yuvarlak kemerli üç pencere bulunur (Resim 24). Haç kolunun alt kısmında, zemin katta, yine üçlü bir düzenleme vardır. Ortada dikdörtgen çerçeveli bir kapı, iki yanında yine dikdörtgen çerçeveli birer pencere bulunur. Bu pencerelerin kuzey ve güneyinde dikdörtgen biçimli birer pencere daha vardır. Batı haç kolu yan neflerden yüksektir (Mercangöz 1980, 47).

2. Yeni Cuma Camii (Hagios Eugenios Kilisesi)

(Katalog No 23)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey cephe ortasındaki haç kolu bölümünün üst kısmında yuvarlak kemerli üç pencere vardır. Ortadaki pencere yanlardakilerden daha geniş ve uzundur. Kuzey haç kolunun alt kısmına eklenen revak, basık kemerli geniş bir kapıyla dışa açılmaktadır.

b. Doğu Cephe:

Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dıştan 5 cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş üç apsis bulunmaktadır. Ana apsis yan apsislerden yüksektir. Ana apsisin beş cephesinden ortadaki üçü, yuvarlak kemerli üç pencere ile dışa açılır. Orta pencere yanlardakinden daha küçüktür ve altında, Türk döneminde açılmış dikdörtgen çerçeveli bir kapı bulunur. Pencere kemerlerinin çevresinde altı katlı silme vardır. Bu profilli silme pencere aralarında ve ana apsis cephesinde, yan apsislere kadar devam eder. Ana apsisin saçağında geniş bir silme daha vardır (Resim 25).

Yan apsislerin cepheleri birbirinden farklı görünümde dirler. Güney yan apsis, yerden yaklaşık 0.50 m. yükseklikte dikdörtgen bir pencere ile dışa açılır. pencerenin üst pervazı yassı kemer şeklindedir. üzerinde düz bir lento yer alır. Kuzey yan apsisin silindirik cephesinde, ana apsiye yakın, yerden 2 m. yükseklikte bir pencere bulunur. Pencere dar uzun yuvarlak kemerlidir. Yan apsislerin çatılarının altında da saçak silme bulunur (Mercangöz 1980, 62).

c. Güney Yan Cephe:

Güney cephe ortasındaki haç kolu bölümünün doğusunda yere yakın dikdörtgen çerçeveli bir pencere vardır. Pencerenin batısında, haç kolu bölümünde yaklaşık 2m. yükseklikte düz bir kornişin üzerinde yuvarlak kemer eğrili ve iki yanında uzantıları olan profilli silme bulunur. Bunun da üzerinde, çatıya yakın yerde yuvarlak kemerli üç pencere vardır. Ortadaki pencere yanlardakilirden daha uzun olup üzerinde profilli bir silme bulunur. Bu silmenin batısında doğudaki pencerenin benzeri yer alır (Mercangöz 1980, 63).

d. Batı Cephe:

Batı cephede, ortadaki haç kolu bölümü köşe odalarına göre yüksek tutulmuş olup batı haç koluyla dışa yansır. Haç kolunda üst kısımda yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Bu pencerenin altınayerleştirilmiş yuvarlak kemerli iki pencereyle üçlü kompozisyon oluşturulmuştur. Bundan başka batı köşe odalarının yan yüzlerinde birer yuvarlak kemerli pencere daha bulunmaktadır (Mercangöz 1980, 63).

3. Trabzon Hagia Sophia Kilisesi:

(Katalog No 24, Çizim 68)

a. Kuzey Yan Cephe:

Yan cepheler simetriktir. Kuzey cephenin doğusunu naos, batısını narteks cephesi oluşturur (Çizim 68). Narteks cephesinin ortasında, batı cepheedeki gibi, üçüz kemerli dışa taşkın bir revakı daha bulunmaktadır. Burada da revakın üst örtüsü büyük bir sivri kemerle dışa yansımış, kemerin içine iki sütunun desteklediği ortadaki daha geniş ve yüksek düzenlenmiş tribelon sisitemi açılmıştır. Bu sistemi oluşturan açıklıklardan ortadaki sivri kemere, yanlardakiler yuvarlak kemerlere sahiptir.

Revakın gerisinde, üste, kuzey haç kolu tonoz kemeri alınlığına açılmış yuvarlak kemerli dikdörtgen formda üç penecere dikkat çeker. Pencereleden ortadaki, yanlardakilere göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Haç kolu tonoz kemeri alınlığının, böyle üçlü penecereyle parçalanması, başkent kiliselerinde görülen genel bir özelliktir. Yanlız, başkent örneklerinde, haç kolu tonoz kemeri dışa belirgin bir hatla yansır. Fakat burada, kullanılan malzemeye bağlı olarak bu hat pek fark edilmemektedir. Yan cepheler giriş revakı dışında oldukça sade ve özensiz düzenlenmişlerdir. Cephelerde kullanılan sivri kemer, Bizans Sanatı'na yabancı bir unsurdur. Araştırmacılar, yapının bu coğrafyadaki Ermeni Kiliseleri'nden etkilenmiş olduğunu düşünmektedirler (Krautheimer 1965, 444).

Naos batı tarafı, dört şeritli bir silme ile ikiye ayrılmıştır. Bu kesimde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Naosun batı tarafında, cephede belli bir düzen takip etmeyen değişik boyut ve yükseklikte üç adet yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere vardır. Narteksin kuzey yan yüzü de yuvarlak kemerli bir pencereye sahiptir.

b. Doğu Cephe :

Kilisenin doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten ve yuvarlak tutulmuş üç apsis bulunmaktadır. Apsisler birkaç şeritten oluşan bir silme demetiyle iki kata ayrılmıştır. Yan apsislere göre daha yüksek tutulmuş ana apsis, bema tonozu eteklerine kadar uzar. Cephe ortasında yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli üç dikdörtgen pencere vardır. Yan apsislerde ise yuvarlak kemerli birer pencere ile aydınlanmaktadır (Resim 26).

c. Batı Cephe:

Cephe ortasında dışa taşkın şekilde tasarlanmış, üzeri sivri kemerli bir tonozla örtülü giriş revakı bulunmaktadır. Üst örtüyü oluşturan tonoz kemeri dışa büyük bir sivri kemer şeklinde yansımıştır. Tonoz kemerinin içine, iki sütunun desteklediği, ortadaki daha geniş ve yüksek tutulmuş tribelon sistemi yerleştirilmiştir. Ortadaki açıklık sivri kemere, yanlardakiler yuvarlak kemerlere sahiptir (Resim 27).

Marmara Kiliseleri

1. İznik Koimesis Kilisesi:

(Katalog No 25, Çizim 69)

Bugüne kadar gelememiş olan kiliseyi eski fotoğraflardan tanımaktayız. İncelediğimiz yayınlardaki fotoğraflarda cephenin sadece üst kesimi görülebilmektedir. Kilisenin planı ve batı cepheyi gösteren resim dikkate alınarak sadece bu cephenin çizimi yapılmaya çalışılmıştır.

a. Batı Cephe:

Kilisenin batısındaki beş bölümlü narteks yapıya sonradan eklenmiştir. Cephe, zeminden çatı seviyesine kadar yükselen kademeli kör kemerle dört bölüme ayrılmıştır. Kemerlerin aralarında, muhtemelen Osmanlı Döneminde eklenmiş olan dikdörtgen şekilli pencereler, üzengi hattı hizasında ise, kademeli yuvarlak kemerli nişler bulunmaktadır. Nişlerde ve kör kemerlerdeki kademelenmenin çokluğu Palaiologoslar dönemi özelliğidir (Çizim 69).

2. Hagios Tryphonos Kilisesi:

(Katalog No 26)

Kilisenin kuzey ve güney yanında, başka orta Bizans kiliselerinde de rastladığımız 4. ve 5. neflerinin varlığı saptanmıştır. Bu neflerin kalıntıları, temel seviyesinde olduğu için neflere açılmış pencere ve kapıların yerleri belli değildir. Kalan izlere göre cephe, altı duvar payesiyle beş bölüme ayrılıyor olmalıydı.

a. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan yedi cepheli, yalardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis vardır. Bu cephe de temel seviyesine kadar yıkıldığı için pencere, niş, kemer ve silme gibi unsurların cephedeki dağılımı bilinmemektedir.

b. Batı Cephe:

Kilisenin bugüne yalnızca temelleri gelebilmiştir. 11-13. yüzyıllar arasına tarihlenen kilisenin planından da görüldüğü üzere iç mekanın dışa payelerle yansıdığı anlaşılmaktadır. Kilisenin iç bölümlerinin, böylesi payelerle dışa yansımaları, orta dönem kilise mimarisinin genel özelliğidir.

Yapının özellikle batı cephesindeki kademelenme, Eski İmaret Camii'nin batı cephesindeki kademelenme ile aynıdır.

Eski İmaret Camii'nde (1081-1118) cephe ortasında bir kapı yer almaktadır. Tryphonos Kilisesi'nin de batı cephesinin ortasında bir giriş bulunmaktadır. Eski İmaret Camii'nde, kapının iki yanında kademeli yuvarlak kemerli nişler vardır. Aynı kademelenme, Tryphonos Kilisesi'nde de bulunduğu için Eski İmaret Camii'ndeki gibi nişlerin burada da yer alması akla yatkın görünmektedir.

3. Tirilye Fatih Camii

a. Kuzey Yan Cephe:

Kilise, geçirdiği onarım ve eklemelerle günümüzde orijinal görünüşünü kaybetmiştir.

Kuzey cephenin doğusunu naos, batısını narteks cephesi oluşturur (Çizim 70). Naos cephesinin ortadaki haç kolu bölümü üstte kuzey haç kolu tonoz kemeriyle son bulur. Bugün bu kemer eğrisine ilişkin izler güçlükle farkedilmektedir. Büyük kemerin altında, ortada, yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli iki dikdörtgen pencere ile pencerelerin batısında, bu pencerelerle aynı seviyede, bir kemer eğrisi farkedilmektedir. Bununla birlikte, pencerelerin başlangıç seviyesinde dört adet sütun tablası seçilmektedir. Sütun tablaları, iki sütunun desteklediği tribelon sistemini akla getirmektedir.

Haç kolunun batı tarafında, altlı üstlü yerleştirilmiş farklı boyut ve yüksekliklerde toplam dört tane yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. En batıda, üstte, oldukça geniş tutulmuş bir kemer izi vardır. Bu kemer içte, narteksin üstünü örten tonozun kemeridir. Haç kolu bölümünün doğu tarafında, farklı boyut ve yükseklikte iki adet yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Doğudaki pencerenin yanında, geniş yuvarlak bir kemer eğrisine ilişkin tuğla izleri bulunmaktadır. İze dayanarak, burada, orijinalde muhtemelen zemine kadar inen bir kapı veya pencere açıklığı düşünülebilir.

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan üç cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş üç apsis bulunmaktadır (Çizim 71).

Bugüne gelebilen izlerden ana apsisin altta üç üstte üç olmak üzere toplam altı adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlandığı anlaşılmaktadır.

Yan apsisler ise ortalarına açılmış birer yuvarlak kemerli pencereye sahiptirler.

c. Güney Yan Cephe:

Güney cephe de kuzey cephe ile aynı düzende inşa edilmiştir. Cephenin doğusunu naos, batısını narteks duvarları oluşturur. Naos cephesinin ortasında, üstte büyük bir kemerle sona eren bölüm güney haç kolu bölümüdür. Kemerin altında, iki adet yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin orijinalde, tıpkı kuzey cephede olduğu gibi iki sütunun desteklediği tribelon sistemine ait unsurlar olduğu düşünülebilir (Çizim 72).

Haç kolu bölümünün doğu tarafında altta bir, üstte bir olmak üzere iki adet yuvarlak kemer izi bulunmaktadır. Muhtemelen bu kemer izlerinin de orijinalde, yuvarlak kemerlerle son bulan pencerelere ait olduğu düşünülebilir.

Batı taraf ise doğu tarafa oranla daha fazla değişikliğe uğramıştır. Burada minare girişi hariç değişik boyut ve yüksekliklerdeki yuvarlak kemerli üç dikdörtgen pencere vardır.

Bugün, haç kolu dışındaki bölümlerin orijinal durumları, izlerin hemen hepsinin ortadan kalkması sebebiyle tahmini varsayımlarla açıklanabilir.

4. Enez Fatih Camii (Hagia Sophia Kilisesi)

(Katalog No 27)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey cephe de payelerle dikey bölümlere ayrılmıştır. Burada orjinal kiliseden günümüze gelebilmiş tek bölüm haç kolu bölümüdür. Haç kolu tonoz kemeri, güney

cephede olduğu gibi dışa büyük bir kemerle yansımıştır. Kemerin alınlığında, yuvarlak bir krtme içine alınmış z pencere bulunmaktadır. Pencereler, iki sütunun desteklediği ortadaki daha geniş ve yüksek tutulmuş z pencere biçimindedir. Pencerelerin altında bir silme vardır (Resim 28).

Haç kolu kemer alınlığında ayrıca bir krtme kemeri içine alınmış z pencere düzenine başka hiç bir kilisede rastlanmaz.

b. Doğu Cephe :

Doğu cephede, ortadaki içten yuvarlak dıştan çokgen, yanlardakiler içten yuvarlak dışta beş cepheli tutulmuş  apsis vardır. Kuzey apsisde bir, ana apsisde iki olmak üzere toplam üç pencere günümüze gelebilmiştir.

c. Güney Yan Cephe :

Güney cephe, geçirdiği onarım ve eklemelerle bugün orjinal görünüşünü kaybetmiştir. Güney cephe sekiz duvar payesiyle yedi dikey bölüme ayrılmıştır (Resim 29). Ortada yer alan ha kolu bölümü, üstte güney ha kolu tonoz kemeri ile sona erer. Haç kolu tonoz kemerinin alınlığında, dikdörtgen formlu  pencere yer almaktadır. Pencereler, orjinalde yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde olmalıdırlar. Pencerelerin altında üç dikdörtgen pencere daha dikkat çekmektedir. Bu pencereler iki sütunun desteklediği tribelon sisitemine ait sonradan değiştirilmiş pencereler olmalıdır. Ancak, cephe esaslı bir şekilde onarım gördüğü için tribelon sistemine ilişkin sütun, tabla gibi hiç bir iz günümüze gelmemiştir. Haç kolunun doğu ve batı tarafındaki bölümler daha alçak kotta tutulmuşlardır. Her bir bölümde yuvarlak kemerli birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

d. Batı Cephe:

Yapı, batıya araştırmacılar tarafından kesin olarak Palaiologoslar dönemine tarihlenen dış narteks ile açılır. Cephe dört paye ile üç dikey bölüme ayrılmıştır. Yanlara göre daha geniş tutulmuş ortadaki bölümde, iki sütunun desteklediği, eşit boyut ve yksekikte yuvarlak kemerli  açıklık, yanlarda ise bir sütunun desteklediği yuvarlak kemerli ikiz açıklık vardır. Narteksin zeri bugün yıkıktır.

Paye ve sütunlardan oluşan revak sistemi, İstanbul Vefa Kilise Camii'nin dış narteksinde de görünmektedir.

5. Tirilye Kemerli Kilise (Pantobasilissa)

(Katalog No 28, Çizim 73-74)

a. Güney Yan Cephe:

Güney cephenin doğu tarafını naos, batı tarafını narteks cephesi oluşturur (Çizim 73). Naos cephesi dört duvar payesiyle beş dikey bölüme ayrılmıştır. Payeler birbirlerine kemerlerle bağlanmışlardır.

Kapalı yunan haçı planlı kiliselerde haç kolu tonoz kemeri genellikle cephe ortasında yer alırken, kemerli kilisede biraz daha doğuya kaymıştır. Bunun sebebi naosun bir çift sütunla batıya doğru bir birim daha uzamasıdır. Cephede, haç kolu tonoz kemeri alınlığında bir, batı tarafta iki olmak üzere toplam üç pencere bulunmaktadır. Batı taraftaki iki pencereden biri yuvarlak kemerli dikdörtgen formda, diğeri yarım daire şeklinde olup altı üstlü yerleştirilmişlerdir.

Kemerli Kilise, gerek planı, gerekse cephe düzeni açısından başkent kiliseleriyle benzerlikler gösterir. İç mimarinin payelerle dışa yansması ve payelerin kemerlerle birbirine bağlanması başkent geleneğidir. Ancak Kemerli Kilisenin Cephesindeki delik sayısı başkent yapılarına oranla daha azdır. bunun yanında, başkent kiliselerinde haç kolu tonoz kemerinin alınlığında üçüz pencere sistemi varken, aynı uygulama burada söz konusu değildir.

b. Batı Cephe:

Kiliseye sonradan eklenen narteks narteks cephesi, duvar örgüsü ve düzeniyle naos cephesinden ayrılır. Cephe, ortasından geçen bir silme ile iki kata ayrılmıştır. Silmenin altında, biri kapı, diğeri pencere; üstünde ise iki pencere olmak üzere toplam dört açıklık vardır. Pencereleer yuvarlak kemerli dikdörtgen formdadırlar (Çizim 74).

Orta Anadolu Kiliseleri

1. Fisandon Kilise

(Katalog No 29, Çizim 75-76)

a. Doğu Cephe:

Doğu cephe ortasında içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş bir apsis vardır (Çizim 75). Yan apsisler duvar içine oyulmuş nişler şeklinde olduklarından dışa yansımamışlardır. Cephe, ortasından geçen bir silme ile iki kata ayrılmıştır. Silmenin altında kalan duvarlar tamamen sağır tutulmuşken, üst taraf altı adet, kademeli atnalı formlu kemerlerle hareketlendirilmiştir. Kör kemerlerden dördü ana apsis üzerinde, ikisi yan apsislerin dış

yüzlerindedir. Ana apsisin ortasında bir pencere bulunmaktadır. Ancak araştırmacılar burada yanyana üç adet pencere olduğunu düşünmektedirler (Eyice 1971, 85) . Kemerlerin aralarında yarım yuvarlak formu sütünceler vardır.

Böyle, kemerler arasına yerleştirilmiş sütüncelere, Akhisar Çanlı Kilise'nin batı cephesi (13. yüzyıl) ve Kariye Camii pareklesionunda (14. yüzyıl) da rastlamaktayız.

b. Güney Yan Cephe:

Orijinal görünümünü bugüne kadar korumuş olan kuzey cephe bir silme ile iki kata ayrılmıştır. Cephe ortasında, üstte kuzey haç kolu tonoz kemeri dışa yansımıştır. Kemer alınlığında iki niş bir pencere düzenlemesi bulunmaktadır. Pencere ortada yer almakta olup nişlere göre daha yüksek tutulmuştur. Altta yanyana dizilmiş dört pencere dört kemer düzeni cepheye hareket kazandırmıştır. Bunların her biri atnalı kemeri formundadırlar ve her birinin arasınad yarım yuvarlak formu sütünceler vardır (Çizim 76).

Kilise plan olarak başkent gelenegindedir. Dış cephelerin kör kemerlerle hareketlendirilmesi prensibi, burada başkent yapılarından çok farklı bir şekilde uygulanmıştır. Cephede kullanılan tüm eğriler Binbir Kilise yapılarında olduğu gibi atnalı formundadır²³.

Güney cephe kuzey cephe ile simetrik düzendedir.

c. Batı Cephe:

Cepheye bitişik bir yapı yüzünden alt kesimin dış ile bağlantısı kesilmiştir. Üst tarafta, batı haç kolu ile batı köşe odalarının yan yüzleri gözükmemektedir. Ortadaki batı haç kolu bölümü, köşe odalarına göre daha yüksek tutulmuştur. Çatı seviyesinin altında bir niş ve dikdörgen bir pencere bulunmaktadır.

Cephenin köşelerinde saçak seviyesine kadar devam eden duvar dişleri, yapının orijinalde batıya doğru uzadığını göstermektedir. Bunu, aynı zamanda, güney batıda yer alan kemer eğrisi yarım kalmış kör kemer de doğrulamaktadır. Dolayısıyla yapının orijinalde batıya doğru bir miktar daha devam ettiğini ve başka bir cepheyle dışa açıldığını söylemek pek yanlış olmaz (Eyice 1971, Res. 225).

2. Ala Kilise

(Katalog No 30, Çizim 77)

a. Güney Yan Cephe:

Cephe iki sime ile üç kata ayrılmıştır. Alt kat Fisandon kilise'sinde olduğu gibi sağırdır. Silmenin üstünde birbirine at nalı kemerlerle bağlanmış iki paye cepheyi üç

²³ Binbir Kilise yapıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice 1971.

bölüme ayrılmıştır. Bölümlerden ortadaki, kademeli at nalı kemerli, ince uzun dört pencere, yanlardakiler ise üçer pencereyle aydınlanmaktadır (Çizim 77).

3. Akhisar, Çanlı Kilise

(Katalog No 31, 78-79)

a. Doğu Cephe :

Kilisenin doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis vardır. Ana apsisde üç, yan apsislerde birer olmak üzere, doğu cephede toplam beş açıklık bulunmaktadır. Ana apsis, pencerelerin üzerinde yanyana dizilmiş beş adet kör kemer ile iki katlı düzene sahiptir (Çizim 78).

Apsis cephesinin üst seviyesinde yanşana dizilmiş nişler ilk kez Eski İmaret Camii'nde (1081-1118) ortaya çıkmış ve daha sonra başkentteki hemen bütün kiliselerde yaygın olarak kullanılmıştır. Akhisar Çanlı Kilise'deki ana apsis üzerinde görülen yanyana beş adet kör kemer dizisi başkent özellikleri ile yerel üslupların harmanlanmasının en güzel örneklerinden biridir.

b. Güney Yan Cephe:

Güney cephenini batısı naos, doğusu narteks cephesidir. Naos cephesi, üstte, güney haç kolu tonozunun dışa yansıyan kemeri ile son bulur. Kemer alınlığının içine biri üstte, diğer ikisi onun altına gelecek şekilde yerleştirilmiş yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Haç kolu tonoz kemerinin iki yanında kademeli yuvarlak kör kemerler vardır. Cephe altta, yanyana dizilmiş dört yuvarlak kemerle hareketlendirilmiştir. Bu kemerlerin aralarında sütunçeler, alınlıklarında ise yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler yer almaktadır. Cephe aynı zamanda, bu kemerlerin alt tarafına yerleştirilmiş iki dizi silme demeti ile yatayda da hareketlendirilmiştir (Çizim 79).

Batı taraftaki narteks cephesinde. altta bir, üstte bir olmak üzere yuvarlak kemerli iki dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Açıklıklardan altta yer alan kapı, üstteki penceredir. Bugüne gelen izlerden, cephenin saçak seviyesinde de bir silme bulunduğu farkedilmektedir.

Cephe bazı yönlerden başkent kiliselerinin cepheleri ile benzerlikler göstermektedir.

Aralarında yarım yuvarlak formlu sütunçeler bulunan cephe düzeni İstanbul Kariye Camii batı cephesinde (14. yüzyıl) de uygulanmıştır. Kemer alınlıklarına açılmış yuvarlak kemerli pencereler Fethiye Camii kuzey cephesinde (1315 civarı), Fenari İsa Camii güney cephesinde (1290 civarı) de görülmektedir.

Akhisar Çanlı Kilisede başkent etkilerinin yanısıra, Bafa bölgesindeki kiliselerle de benzerlikler vardır. Zira, haç kolu kemer alınlığının üçgen düzende yerleştirilmiş pencerelerle parçalanması Anadolu için yalnızca Bafa bölgesi kiliselerine özgüdür.

c. Batı Cephe:

İki katılıdır. Bu cephe diğer cephelere ornlâ daha sade tutulmuştur (Resim 30). Alttâ, cephe ortasına yerleştirilmiş yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı ve kapının iki yanında yine, yuvarlak kemerli birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Üstte ise yanyana sıralanmış toplam dört adet yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin kemer üzengi noktasında bir kemer eğrisi farkedilmektedir. Muhtemelen bu pencereler, orijinalde ikişerli olarak birer büyük çökertme kemeri içine alınmışlardı. Cephenin kuzeybatı tarafında, üstte bir niş yer alır (Restle 1979, 156).

4. İhlara, Karagedik Kilisesi

(Katalog No 32, Çizim 80)

a. Doğu Cephe:

Doğu cephenin sadece küçük bir kesimi bugüne gelebilmiştir. Bu kesimdeki iki kademeli yüzeysel niş başkent kiliselerinin apsis cephelerindeki nişleri akla getirmektedir.

Böyle nişlere, Bafa kiliselerinde, Çanlı Kilise ile Fisandon Kilisesi'nde de rastlanmaktadır.

b. Güney Yan Cephe:

Yan cephelerden sadece güneyde yer alanı bugüne gelebilmiştir. Bu cephede haç kolu bölümü diğer bölümlere göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Tonoz kemeri alınlığında ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere yanyana yerleştirilmiş yuvarlak kemerli üç pencere bulunmaktadır. Haç kolunun doğu tarafında, bir payenin desteklediği iki kör kemer bulunmaktadır. Bu kemerlerden haç koluna bitişik olanının alınlığında yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Haç kolu bölümünün batı tarafında da alınlığında yuvarlak kemerli bir pencere bulunan başka bir kör kemer daha yer alır (Çizim 80).

Cephenin payelerle bölümlere ayrılması başkent üslubunun etkisidir. Haç kolu bölümünün dışı büyük bir kemerle açılması, yine başkent'in etkisidir. Ancak, başkent kiliselerinde haç kolları genellikle dışı bir tribelon sistemiyle açılırken, burada alt kesim tamamen sağır tutulmuştur.

Kilisenin diğer cepheleri bugüne gelememiştir.

Batı Anadolu Kiliseleri

1. Bafa Gölü, Kahvehisar Adası'ndaki 8 No'lu Kilise

(Katalog No 33, 81)

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey yan cephe, üstte kemerlerle birbirine bağlanan dört duvar payesiyle üç dikey bölüme ayrılmıştır. Ortadaki bölüm kuzey haç kolunun , yanlardakiler köşe odalarının yan yüzlerini oluşturur. Orta bölümdeki haç kolu tonoz kemeri alınlığının içine biri üstte, diğer ikisi onun altına denk gelecek şekilde üçgen düzende yerleştirilmiş yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler açılmıştır. Pencerelerin altında yuvarlak kemerli bir alınlığı bulunan kapı vardır (Çizim 81).

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda ortadaki içten yuvarlak dışta 7 cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dışta üçer cepheli üç apsis bulunmaktadır. Yan apsislerin ortadaki cephelerinde birer pencere ile üst seviyede yanyana dizilmiş üç adet yüzeysel niş yer almaktadır (Resim 31).

Ana apsis ise, cephe ortasında yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli üç pencere ve üstte yanyana dizilmiş 5 adet kör kemer dizisi ile düzenlenmiştir (Mercangöz 1985, 127).

Alaşehir Peygamber Naum Kilisesi (13. yüzyıl), Fisandon Kilise (9-10. yüzyıllar) ve Çanlı Kilisenin (11-13. yüzyıllar) apsis nişleri ile benzerdir

c. Güney Cephe:

Güney cephenin batısı narteks doğusu naos duvarlarından meydana gelir. Naos dört paye ile üç dikey bölüme ayrılmıştır. Güney haç kolunu oluşturan orta bölüm bugün yıkılmıştır. Yan bölümlerdeki kör kemerlerin alınlığında birer yuvarlak kemerli pencere vardır.

d. Batı Cephe:

Çift katlı narteksle dışa açılan bu cephede duvar payesi veya kör kemer düzenlemesi yoktur. Ancak kapı ve pencere açıklıklarının yanı sıra, cephe ortasındaki kapının birer niş bulunmaktadır.

2. Bafa Gölü, İkiz Ada'daki 4 No'lu Kilise

(Katalog No 34)

a. Kuzey Cephe:

Kuzey cephenin batısını narteks cephesi, doğusunu naos cephesi oluşturur. Naosun kuzey cephesi, üstte, kemerlerle birbirine bağlanan iki kademeli dört duvar payasıyla üç dikey bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler batıdan doğuya doğru daralmaktadır. Her bir bölüm üstte, kemer alınlıklarına açılmış birer pencere ile parçalanmıştır (Çizim 82).

Güney cephenin düzeni kuzey cepheninki gibidir (Mercangöz, 1985, 137).

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğu cephesi, apsislerin, doğudaki yamacın içinde kaybolmuş olmaları nedeniyle bugün görülmez.

c. Batı Cephe:

Batı cephe oldukça üst seviyeye yerleştirilmiş bir silme ile iki bölüme ayrılmıştır. Cephe ortasında yuvarlak kemerli bir alınlığı bulunan kapı yer almaktadır. Kapının iki yanında yuvarlak birer yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Yapının narteksi orijinalde çift katlıydı (Resim 32).

Bizans Sanatının her döneminde, özellikle başkent İstanbul'daki gibi büyük kiliselerin narteksleri üç veya daha fazla bölümlüdür. Kahvehisar 8 no'lu Kilise'deki gibi tek bir beşik tonozla örtülü olan ve genelde tonozu iki kemerle desteklenen narteks Anadolu ve İstanbul'da görülmez (Mercangöz 1985, 137).

3. Bafa, Gölü Kirsek'likteki Kilise Ek Yapısı

(Katalog No 35)

Batı cephe, toprak zemine kadar yıkıktır. Kilisenin doğu cephesinde sadece yuvarlak kemerli yarım bir niş bulunmaktadır (Mercangöz 1985, 146).

a. Güney Cephe:

Güney cephe beş duvar payasıyla dört dikey bölüme ayrılmıştır (Çizim 33). Dikey bölümlerden batıdan ikinci ve üçüncü olanı nispeten iyi korunmuştur. Daha harap olan diğer iki bölümün zeminden yaklaşık 0.50 m. 'lik bir kısmı ayakta. Doğudan ikinci bölümde kademeli yuvarlak kemerli bir kapı vardır (Mercangöz 1985, 146).

4. Bafa Gölü, Kapıkırı Adası'ndaki Manastır Kilisesi

(Katalog No 36)

a. Güney Yan Cephe:

Güney cephenin batısı narteks, doğusu naos cephesidir. Naos cephesi, iki duvar payesiyle üç dikey bölüme ayrılmıştır. Bölümlerden ortadaki güney haç kolunun, yanlardakiler ise köşe dalarının yan yüzlerdir. Yanlara göre daha geniş ve yüksek olan haç kolu bölümünde iki, altta iki olmak üzere toplam dört pencereyle aydınlanmaktadır. Bu bölümde, üzerinde yuvarlak kemerli alınlığı bulunan bir dikdörtgen kapı vardır. Köşe odalarının yan yüzlerinde ise birer yuvarlak pencere bulunmatadır.

Narteksin güney yan yüzünün büyük bir kısmı yıkılmıştır. Burada dikdörtgen bir giriş açıklığı halâ farkedilibilmektedir.

Batı Cephe:

Oldukça sadedir. Cephe ortasında lentolu dikdörtgen bir kapıdan başka herhangi bir unsur bulunmamaktadır.

5. Sart E Kilisesi

(Katalog No 37)

a. Kuzey yan Cephe:

Kuzey cephede, batı cephedeki gibi temel duvarları üzerinde fazla yüksek olmayan, kiliseye ait duvarlar dikkat çeker. Plana göre cephe, kademeli altı duvar payesiyle beş dikey bölüme ayrılıyor olmalıydı. Bu cephede, biri nartekse, diğeri kuzeydoğu köşe odasına açılan açıklıklar ile haç kolunun yıkıntı olabilecek açıklığı görülmektedir.

b. Doğu Cephe:

Kilisenin doğusunda, ortadaki içten yuvarlak ditan beş cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş üç apsis vardır. Apsisler temel seviyesine kadar yıkık olduğu için, cephelere açılmış pencere sayısı ile niş, silme, kemer gibi unsurların cephedeki dağılımlarını bilemiyoruz.

c. Güney yan Cephe:

Güney cephedeki temel duvarlarının yüksekliği diğer cephelere oranla daha azdır. Payeler ve açıklıkların konumu, kuzey cepheninkilerle simetriktir. Cephede, biri kuzeydoğu köşe odasının yan yüzünde, diğeri narteksin yan yüzünde olmak üzere iki kapı açıklığı ile ortada haç kolunun yıkıntı olabilecek açıklığı görülmektedir. Kademeli duvar payeleri cepheyi beş bölüme ayırmıştır.

d. Batı Cephe

Bu cephede, yaklaşık 2m. yükseklikteki , kiliseye kaide görevi gören temel duvarları ile, bugün yüksekliği 0.50-1m. olan narteks duvarları görülebilmektedir. Cephedeki kapı ve pencere açıklıkları güçlükle ayırdedilebilmektedir (Mercangöz 1985, 122).

Plana göre cephe, dört duvar payesi ile üç dikey bölüme ayrılmaktaydı. Ortadaki bölümde daha geniş tutulmuş olan açıklık, yapıya girişi sağlayan kapının açıklığıdır. Kapının güney tarafında yer alan pencere açıklığı ise bugün zemine kadar yıkıktır.

Güney Anadolu Kiliseleri

1. Dereağzı Kilisesi (Katalog No 39, Çizim 83-84)

Kilisenin kuzeydoğu ve güneydoğusunda, muhtemelen orijinalde kiliseyle bağlantısı olan merkezi planlı iki yapı bulunmaktadır. Bu yapılar içte yuvarlak dıştan sekizgen planlıdırlar.

Abidevi boyutlardaki kilise harap durumda olmasına rağmen hala görkemini korumaktadır.

a. Kuzey Yan Cephe:

Kuzey cephe de güney cephedeki gibi duvar payeleriyle dikey bölümlere ayrılmıştır. Her bir bölümde altı üstlü yerleştirilmiş yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıklar bulunmaktadır. Kuzey cephenin orta bölümünün üst kesimi, güney cepheye oranla, kısmen daha iyi korunduğu için payeleri birbirine bağlayan ve kubbeyi taşıyan büyük kemer görülebilmektedir. Bu cephenin yakınındaki merkezi planlı yapının üst tarafına açılmış kademeli nişler oldukça dikkat çekicidir. Zira böylesi nişlerin, İstanbul'da uygulanmış en erken örnekleri arasında 1081-1118 yıllarına tarihli Eski İmaret Camii batı cephesi ile 12. yüzyıla tarihli Kalenderhane Camii batı cephesidir (Çizim 83).

b. Doğu Cephe:

Yapının doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli tutulmuş üç apsis vardır. Cepheler yıkıldığı için, sütun, pencere, silme ve niş gibi unsurların dağılımını bilemiyoruz.

c. Güney Yan cephe

Güney cephe duvarları doğuda naos, batıda narteks cephelerini içerir. Naos cephesi altı duvar payesiyle beş dikey bölüme ayrılmıştır. Bölümlerden ortada yer alan yanlardakilere göre daha geniş tutulmuştur. Bugüne gelebilen izlerden bölümleri ayıran ve iki kat yüksekliğinde tutulmuş bu payelerin, altta ve üstte kemerlerle birbirine bağlandığı anlaşılmaktadır. Cephede, payeler ve payeleri birbirine bağlayan altı üstlü yerleştirilmiş kemerlerin dikey vurgusu, bu emellerin üzengi noktası hizasından geçen iki silme ile dengelenmiştir. Silmelerin alt kesimine ise yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu kapı ve pencereler açılmıştır (Çizim 84).

Cephenin alt kat düzeni, İstanbul Bodrum Camii batı cephesini (921-922) akla getirmektedir. Zira Bodrum Camii'nde de bölümleri ayıran payeler kemerlerle birbirine bağlanmış ve kemerler, altta yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıklarla parçalanmışlardır. Yalnız, Bodrum Camii'nde kemer alınlıkları açıktır ve yapı tek katlıdır.

d. Batı Cephe:

İki kat yüksekliğindeki cephe bugün harap durumdadır. Cephe, payelerle beş dikey bölüme ayrılmıştır. Orta bölüm, muhtemelen anıtsal bir giriş şeklinde dışa taşkın olarak tasarlanmıştır. Bugün, bölümler arasına yerleştirilmiş kemerli dikdörtgen açıklıklar zorlukla farkedilmektedir.

III. ORTA BİZANS KİLİSELERİNDE CEPHE DÜZENİ

A. Cephelerdeki Mimari Unsurların İrdelenmesi

1. Açıklıklar

a. Kapılar

Esas işlevi mabede girişi sağlamak olan kapılar aynı zamanda cephe düzeninde kullanılan birincil öğelerdir. Batı ve yan cephelerde olabilmektedirler, ancak asla doğu cephelerde bulunmazlar. Çünkü kilisenin en kutsal mekanı sayılan bema ve apsis kesimi hristiyan inananların dua ederken yöneldikleri bölümdür. Nitekim burada bir kapı açılmış olsaydı, dua sırasında mabede girilecek ve dua edenlerin önünden geçilecekti.

Batı cephelerdeki kapılar genellikle apsis eksenindedirler, yan cephelerdekiler ise belli bir düzen takip etmezler. Kapılar ya yuvarlak kemerlidirler, ya da söveli, sövesiz, lentolu veya lentosuz dikdörtgen şekillidirler.

Dikdörtgen şekilli kapıların üzerinde çoğunlukla yarım daire biçiminde içi dolu veya boş, kemerli alınlıklar bulunmaktadır. Bu alınlıkların, bazen yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere biçiminde olduğu da görülür.

Kapılar genellikle cephedeki diğer elemanlarla bir grup oluşturur. Örneğin, iki paye, pencere veya niş arasında bulunabilmektedirler (Çizim 85).

b. Pencere

İncelenen yapıların pencereleri tek, ikiz ve üçüz olmak üzere başlıca üç grupta toplanırlar (Çizim 86-87).

Tek pencereler:

Tek pencereler başkent İstanbul ve Anadolu kiliselerinde en çok kullanılan pencere sistemlerindedir. En yaygın şekliyle yuvarlak kemerli dikdörtgen formdadırlar. Bu tip pencerelerin üst kısımları bazen kemer üzengi noktasına bazen de pencere başlangıcına kadar inen tuğladan kemer içerirler. Yapıdan yapıya değişen farklı boyutlarda ve kemer eğrileri değişken olan bu pencereler genelde kiliselerin her cephesinde olabilirler. İlk örneklerde kademesizken dönem ilerledikçe iki üç hatta dört kademeye kadar çıkan kemerlerle taçlanırlar. Bu tip pencereler ya tek başına, ya yanyana veya üst üste yerleştirilerek ikili veya üçlü kompozisyonlar oluştururlar.

Yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu tek pencereler genellikle batı cepheler ile apsis cephelerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle paye ve kemerlerle bölümleri dışa yansıyan narteks cephelerinin üst kesimlerindeki her bir kemerin alınlığında tek başına kullanılırlar. Bunun

yanında Son Bizans Dönemi yapılarının yan cephelerinde, dışa yansıyan kemerlerin alınlıklarında kullanılmışlardır²⁴.

Bunun yanında yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu tek pencerelerin doğuda ana ve yan apsis cephelerinin şekillerine bağlı olarak ya tek sıra halinde 1-3 pencere ya da üstekiler alta oranla daha küçük olmak üzere yerleştirilmiş, iki sıra halinde kullanılmışlardır²⁵.

Cephelerde tek başına kullanılan yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler Anadolu kiliselerinde de oldukça yaygındır. Her cephede görülebilirler. Batı cephelerde girişin iki yanında olabilmektedirler²⁶. Yan cephelerde genellikle köşe odalarının yan yüzlerinde, kemer alınlıklarına açılmıştır²⁷.

Kiliselere, yuvarlak kemerli tek pencerelerin, üst üste yerleştirilerek oluşturdukları kompozisyonlar, başkent İstanbul'un genellikle kapalı yunan haçı planlı kiliselerinde köşe odalarının yan yüzlerine uygulanmıştır. Alttaki pencereler genellikle uzun dikdörtgen formda tutulmuşlar, üsttekiler ise daha kısa ve dar tutulmuşlardır. Bunun yanında üst kesimdeki pencerelerden bazılarının yarım yuvarlak şekilli örneklerine de rastlanmaktadır²⁸. İki yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu pencere bazen yanyana yerleştirilerek ikili pencere düzeni oluştururlar. Bu tip pencerelerin örneğine başkent İstanbul'da pek rastlanmaz. Buna karşın balkanlar'da böyle pencere düzenlemesi bolca karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da ise Trabzon ve Latmos bölgesindeki bazı kilise ve manastırlarda kullanılmıştır. Yanyana bağımsız iki pencere grubu bazen büyük bir kemer içine de alınmıştır. İstanbul ve Anadolu'da uygulanmayan bu düzen Balkanlar'daki kiliselerin hemen her cephesinde kullanılmıştır²⁹.

Üç bağımsız yuvarlak kemerli pencere bazen yanyana sıralanarak üçlü pencere gruplarını oluştururlar. Böyle düzenleme genellikle kapalı yunan haçı kiliselerinin kuzey

²⁴ Pantokrator Kilise Camii (1118- 1136) batı cephesinde, Fenari İsa Camii, ana bina(1294 civarı) kuzey ve batı cepheleri ile İsa Kapı Mescidi (14. yy.) kuzey cephelerinde kemer alınlıklarında tek pencereler kullanılmıştır.

²⁵ Bu tip pencereler Atik Mustafa Paşa Camisi (9. yy.) ana ve yan apsislerin her bir cephesinde, yan yana birer sıra, Bodrum camisi (921- 922) ve Eski İmavet Camii'nin (12. yy.) ana ve yan apsislerinin orta cephelerinde birer tane, Sekbanbaşı Mescidi (12. yy.) ve Ahmet Paşa Camii (12- 13. yy.) ile İsa Kapısı Mescidi'nin (13- 14. yy.) yan apsislerinde birer tane yerleştirilmişlerdir. Fenari İsa Camii kuzey binada (907) ise yan apsislerin ortasında alta birer, üstte ise alta oranla daha küçük olmak üzere birer tane daha yerleştirilmişlerdir.

²⁶ Akhisar Çanlı Kilise (13. yy.), Kahvehisar 8 Nolu Kilise (13. yy.) ile İkiz Ada 4 Nolu Kiliselerinin (13. yy.) batı cephelerinde girişin iki yanında bu tip pencereler kullanılmıştır.

²⁷ Trabzon Hagia Sophia Kilisesi (1204- 1261) yan cephelerinde serbest, Tirilye Kemerli Kilise (13. yy.) ve Kahvehisar 8 Nolu Kilise (13. yy.) ile İkiz Ada 4 Nolu Kiliselerinin (13. yy.) yan cephelerinde kemer alınlıklarına bu tip pencereler açılmıştır. Akhisar Çanlı Kilisesi'nin (13. yy.) güney cephesinde ise her bir kemerin ortasına tek pencereler açılmıştır.

²⁸ Atik Mustafa Paşa Camii (9. yy.) köşe odalarının yan yüzlerinde üstte birer sıra, Bodrum Camii (921- 22) ve Eski İmaret Camii köşe odalarının yan yüzlerinde üst üste ikişer sıra, Fenari İsa Camii Kuzey bina(907) ve Kalenderhane Camii (12. yy.) köşe odalarının yan yüzlerinde üst üste üç kat halinde yerleştirilmişlerdir.

²⁹ İstanbul Kalenderhane Camii (12. yy.) ve Vefa Kilise Camii (12. yy.) batı cephelerinde, İkiz Ada 4 Nolu Kilise'nin (13. yy.) güney cephesindeki kör kemerlerin içinde yan yana bağımsız iki yuvarlak kemerli pencere grubu kullanılmıştır. Trabzon Hagia Sophia Kilisesi (1204- 1261) yan cephelerinde ise yanyana iki pencere kör kemer olmaksızın bağımsız kullanılmışlardır.

veya güney haç kolları içinde orta katta görülür. Orta katta yer alan bu düzendeki pencereler her zaman eşit boyut ve yükseklikte tutulmuştur. İstanbul'un kapalı yunan haçı planlı kiliselerin hemen hepsinde uygulama sahası bulmuştur. Anadolu'da ise yalnızca iki örneği vardır³⁰.

Üç bağımsız yuvarlak kemerli pencerenin yanyana getirilerek bir düzen oluşturduğu şemaya apsis cephelerinde de rastlanır. Pencereler, orta Bizans döneminde üç cepheli apsisi olan kiliselerde her cepheye birer tane denk gelecek şekilde sıralanmışlardır³¹. Bunun yanında, tek bağımsız pencereler, bazen altta yanyana iki, üstte ise alttakilerin ortasına denk gelecek şekilde bir pencere yerleştirilerek üçgen kompozisyonlar oluşturulur. Bu düzen başkent İstanbul ve Trabzon kiliselerinde hiç kullanılmamış, yalnızca Bafa Gölü'ndeki Kahvehisar Adasında yer alan 8 Nolu kilise'nin yan cephelerinin kemer alınlıkları içine uygulanmıştır.

Yine üç bağımsız yuvarlak kemerli pencerenin yanyana getirilmesiyle oluşturulan düzenlemelerden bir diğeri de ortada yer alanın yandakilere göre daha geniş ve yüksek tutulmasıyla elde edilmiştir. Genellikle kapalı yunan haçı planlı kiliselerinin haç kolu tonoz kemerinin alınlığına yerleştirilmiştir. Pencere kemerleri ve haç kolu kemeri dönem ilerledikçe kademelenmiştir³².

Başkent İstanbul kiliselerinde örneklerine başladığımız fakat orijinal olup olmadığı tartışmalı olan tek pencere sistemlerinden biri de yuvarlak pencerelerdir. Bu pencere tipinin Türkiye'deki belki de tek örneği İstanbul Bodrum Camii'nin (921-922) yan cephelerinin üst kesimlerinde görülür.

İncelenen yapılarda üzerinde yuvarlak bir hafifletme kemeri bulunan söveli veya sövesiz dikdörtgen pencerelere de rastlanmaktadır. Bugün İstanbul kiliselerinden Eski İmaret Camii (1081-1118) güney cephesinde köşe odalarının yan yüzünde ve Gül Camii'nin (1100-1150) doğu cephesinde örneklerini gördüğümüz bu tip pencerelerin türk değişikliği olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte böyle pencere düzenine Anadolu kiliselerinde de rastlanmamış ancak İstanbul Tekfur Sarayı ile Hormisdas Sarayında örnekleri görülmüştür (Eyice 1982, 523-533).

Bununla birlikte yuvarlak bir hafifletme kemeri altında yer alan söveli veya sövesiz dikdörtgen pencereler kimi yapılarda iç narteks ile naos arasında geçişi sağlayan girişlerin iki yanında kullanılmıştır³³.

³⁰ Üç bağımsız yuvarlak kemerli pencerenin yanyana getirilerek bir düzen oluşturduğu örnekler arasında: İstanbul Atik Mustafa Paşa Camii (9. yy.) kuzey ve güney haç kollarının orta katında, Eski İmaret Camii (1118- 1136) güney haç kolu orta katında, Kilise Camii (1118- 36) güney ve kuzey cephelerinin taç kollarının orta katında, Kalenderhane Camii (12. yy.) güney ve kuzey haç kollarının orta katında, Kefeli Mescidi ve Şeyh Murat Mescidi (12. yy.) güney cephelerinde kullanılmıştır. Anadolu'da ise Trabzon Panaghia Krysokophalos Kilisesi yan cephesinde bu düzen uygulanmıştır.

³¹ İstanbul Atik Mustafa Paşa Camii (9. yy.), Eski İmaret Camii (1081- 1118) ve Gül Camii (1100- 1150) apsilerinde bu tip düzenleme vardır.

³² Bu tip düzen Eski İmaret Camii kuzey haç kolu tonoz kemeri alınlığında, Pantokrator Kilise Camii, Güney Kilise güney haç kolu tonoz kemeri alınlığında ve Kalenderhane Camii kuzey ve güney haç kollarının tonoz kemeri alınlığında karşımıza çıkar. Anadolu'da ise Fisandon Kilisesi kemer alınlığında da kullanılmıştır.

İkiz pencereler:

İkiz pencere sistemi başkent İstanbul ve Anadolu kiliselerinde yaygın değildir. Orijinal olup olmadığı tartışmalı olan tek örnek İstanbul Vefa Kilise Camii'nin batı cephesi üst katındaki düzendir. Burada yarı dairesel bir kemer kademeli bir plasterle ikiye ayrılmıştır. Anadolu'da uygulanmayan ikiz pencere sisteminin Balkanlardaki kiliselerde yaygın olarak kullanıldığı görülür.

Üçüz pencereler:

Orta ve Son Bizans Dönemi'nde Başkent İstanbul'da en çok kullanılan pencere sistemlerinden bir diğeri de üçüz pencerelerdir. Çok çeşitli tipleri vardır. Yine de üçüz pencerelerin genel olarak bağımsız veya yarı dairesel bir çökertme kemeri içinde toplandıkları görülmektedir. Pencere kemerleri orta dönemin ilk örneklerinde kademersizken ilerleyen dönemlerde iki, üç hatta dört kademeye kadar çıkarlar. Üçüz pencerelerin cephelere göre dağılımına bakıldığında, genelde kapalı yunan haçı planlı kiliselerin ilk örneklerinde, yan cephelerin haç kolu kemeri alınlığında yer aldıkları; Son Bizans Dönemi'ne doğru i bunun yanı sıra yan cephelerin ikinci veya üçüncü katı ile batı cephelerin ikinci katında yarı dairesel bir çökertme kemeri içine açıldıkları görülür. Orta Bizans Dönemi'nin sonlarından itibaren apsis cephelerinde iki sütunun ayırdığı üçüz pencereler, ana apsislerin değişmez düzenini oluşturmuştur. Bir yuvarlak çökertme kemeri alınlığına açılmış üçüz pencerelerin değişik düzenleri vardır.

Bunlardan biri, yarı dairesel bir çökertme kemeri içine açılmış ortadaki yuvarlak yanlardakiler yarım yuvarlak kemerli üçüz pencere sistemidir. Pencereler iki sütun veya paye tarafından ayrılmışlardır. Ortadaki pencere çoğu zaman yanlardakilerden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Bunun yanındaki ortada pencerenin yanlardakilerle eşit tutulduğu örnekler az da olsa rastlanmaktadır. Genellikle batı cephelerle yan cephelerin üst katlarında ve sekiz destekli kiliselerin dev kubbe kasnaklarında yer alırlar. Anadolu'da en erken örneğini 1065 tarihli İznik (Nikeia) Ayasofya Kilisesi'nin yan cephelerinde gördüğümüz bu pencere sistemi Geç Bizans Dönemi yapılarında yaygın olarak kullanılmıştır³⁴. Bu tip pencerelerin bir diğer çeşitlemesi de çökertme kemeri içindeki pencerelerden ortadakinin yanlara göre daha alçak kotta tutulmasıdır. Türkiye'deki tek örneği İstanbul, Kariye Camii ana byapısının üst katındaki pencere grubudur.

³⁴ İstanbul, Pantokrator Kilise Camii (1118-1136) ve Vefa Kilise Camii (12. yüzyıl) batı cephesi üst katta, Fenari İsa Camii güney yapı (1290 civarı) üst kat pencereleri ile Fethiye Camii ana yapı güney kilisede kubbe kasnağında bu sistem kullanılmıştır.

Bir yuvarlak kemer alınlığına açılmış üçüz pencere sisteminin diğer bir tiplmesi de kemer eğrisinin sadece iki sütunce ile üçe ayrıldığı örneklerdir. Bu sistem daha çok başkentin orta dönem kiliselerinin haç kolu alınlığında kullanılmıştır³⁵.

Kapalı yunan haçı planlı kiliselerin apsis cephelerinde ortada iki sütunun desteklik ettiği eşit boyut ve yükseklikteki üçüz pencere sistemi yaygın olarak kullanılmıştır. Pencereler son dönem kiliselerinde oldukça dar ve uzun tutulmuşlardır³⁶.

2. Plastik Unsurlar

a. Nişler:

Nişler cephe hareket unsuru olarak ilk kez Orta Bizans Dönemi apsis cephelerinde ortaya çıkmışlardır. önce üç cepheli apsisli kiliselerden Fenari İsa Camii kuzey bina ana apsisi (907) ile Bodrum Camii (920-922) yan apsislerinin üst kesimlerinde birer adet uygulanmışlardır. Bu ilk denemelerden sonra Eski İmret Camii (1081-1118) ana apsisin üst kesiminde ilk kez yan yana üç adet niş dizisi açılmıştır.

Nişler, özellikle Palaiologos Dönemi kiliselerin apsis cephelerinde en önemli hareket unsuru olmuşlardır. Kör kemerlerle ardışık olarak yerleştirilmiş, yatayda yan yana sıralanan, sayıları üç beş arasında değişen üç niş katı ile apsisler katlara ayrılmıştır. Nişlerin katlara göre dizilimi şöyledir: En alt katta sayısı üç-beş arasında değişen kısa niş sırası, üzerinde, ortada iki sütunun desteklik ettiği oldukça dar ve uzun tutulmuş üçüz pencerenin iki yanına yerleştirilmiş, yine oldukça ince ve uzun ikinci niş sırası, en üstte ise yan yana sıralanmış, sayıları üç-beş arasında değişen orta yükseklikteki üçüncü niş sırası olarak görülür³⁷.

Nişler, Son Bizans Dönemi kiliselerinin batı ve yan cephelerinde de hareket unsuru olarak kullanılmışlardır. Batı ve yan cephelerin alt katlarında dışa yansıyan payelerin üzerine açılabilirdikleri gibi yan cephelerin üst katlarında pencere aralarına açılarak cephe hareketini sağlamışlardır³⁸.

³⁵ İstanbul, Atik Mustafa Paşa Camii (9. yüzyıl) güney haç kolu alınlığında, Fenari İsa Camii Kuzey Kilise (907) kuzey haç kolu alınlığında, Bodrum Camii'nin (921-922) kuzey ve güney haç kolları alınlığında (Sriker 1981, restitüsyon denemesinde bu sistem uygun görülmüştür), Vefa Kilise Camii (12. yüzyıl) güney haç kolu alınlığında (Mathews 1976, 390'da yer alan Texier'in 1985 tarihli çiziminde bu sistem dikkati çeker) ve Paspates'in 1877 tarihli Litographya'sında Şeyh Murat Mescidinin (12. yüzyıl) güney haç kolu alınlığında bu pencere düzeninin uygulandığı görülmektedir (Mathews 1976, 314).

³⁶ İstanbul, Fenari İsa Camii (907), Pantokrator Kilise Camii (1118- 1136), Sekbanbaşı mescidi (12. yüzyıl), Ahmet Paşa Camii (12-13. yüzyıl), Kariye Camii ana bina ve Paraklesyon (1305 civarı) ve Fethiye Camii Paraklesyon'u (1315 civarı) apsisleri bu pencere sistemi ile düzenlenmiştir.

³⁷ Fenari İsa Camii güney yapı (1290 civarı), Kariye Camii güney bina (1305 civarı) ve Fethiye Camii güney bina (1315 civarı) apsisleri sözkonusu düzende inşa edilmişlerdir.

³⁸ Fenari İsa Camii güney ve batı cephesi ile Fethiye Camii güney cephesinde bu tip uygulamalar yapılmıştır.

b. Silmeler:

Silmeler, cephelerde yatay hareketliliği sağlayan unsurlardır. Kiliselerin her cephesinde görülebilmektedirler. Orta Bizans Dönemi kiliselerinde daha keskin formda iken, dönem ilerledikçe bu keskin hattın yuvarlaklaştığı görülür. Bazen, ana apsisin üçüz penceresi, dışa silme şeklinde yansıyan mermer tablalara oturur.

Bunun yanı sıra silmelerin, kubbe kasnağına açılmış yuvarlak kemerli dikdörtgen pencerelerin kemer hattını takip ederek kasnaktaki dalgalanmayı belirginleştirdiği de görülmektedir.

c. Payeler:

Payeler, genellikle kiliselerin batı ve yan cephelerinde görülür. Cephelerde dikey vurguyu sağlayan unsurlar olmanın yanı sıra, kilisenin örtü sistemini taşıyan arkitektonik elemanlardır. Bu elemanlar, aynı zamanda içteki mimari bölümlenmeyi dışa yansıtma görevini de üstlenmiş olurlar. Özellikle, kapalı yunan haçı planlı kiliselerde, haç kolu, narteks ve köşe oaları ile pastaforyum bölümleri payelerle birbirinden ayrılmıştır. Payeler, başlangıçta yuvarlak veya basit dikdörtgen formlarda iken, dönem ilerledikçe kademelenerek hareketlenirler.

Son Bizans Dönemi'nde payeler incelenerek adeta birer plaster görünümünü almışlardır. Bazen, plaster görünümlü bu payelerin üzerine ince uzun nişler açılmıştır.

d. Sütunlar:

Sütunlar mimaride, taşıyıcı unsurlar olmanın yanı sıra plastik unsurlardır. Kiliselerin her cephesinde görülebilmektedirler. Doğu, batı ve yan cephelerdeki üçüz pencereleri destekledikleri gibi, haç kolu bölümlerini dışa açan tribelon sistemlerinin destekleri olabilmektedirler. Pencereleri destekleyen sütunların üzerine genellikle bitkisel veya geometrik motifler işlenmiştir. İnce uzun veya yukarıdan aşağıya doğru hafifçe genişleyen biçimde tasarlanmışlardır.

e. Sütunceler:

Sütunceler cephelerde süs unsurlarıdır. Palaiologoslar döneminde, doğu, batı ve yan cephelerde yaygın olarak görülürler. Bunun yanında kubbe kasnaklarındaki pencerelerin aralarında, daha Orta Bizans Dönemi'nden itibaren kullanılmaya başlanmışlardır. Kubbe kasnaklarındaki sütunceler üçgen, dikdörtgen ve yarım daire formunda olabilmektedirler. Sütuncelerin üzerine bazen koni şeklinde sütun başlığı görünümü verilmiş ve bu sütunceler birbirlerine ya testere dişi bantı ya da bir silme ile bağlanmışlardır.

f. K r Kemerler:

Orta ve Son Bizans Dönemi kapalı yunan haçı planlı kiliselerinde, cephe düzeninde kullanılan birincil ögelerdir. Taşıyıcı işlevlerinin yanısıra, i mimarının bölümlerini dışa yansıtmaya gibi görevleri de üstlenmiŐlerdir. Kapalı yunan haçı planlı kiliselerde çoğunlukla bölümleri ayıran payeleri birbirine bağlarlar. Yapıların her cephesinde görülebilmektedirler. Özellikle Son Bizans Dönemi'nde apsis cephelerini hareketlendiren en önemli unsurlardır. Bu elemanlar kat kat yükselen apsislerde nişlerle dönüşümlü olarak kullanılmışlardır. Bazen altlı üstlü yerleştirilerek batı ve yan cephelerdeki katları belirginleŐtirmişlerdir. K r kemerlerin içine genellikle bir pencere, kapı veya niş açılmıştır.

B. Cephe Kompozisyonları:

a. Batı Cepheler:

Genelde nartekslerin yer aldığı batı cephelerde, nartekslerin i birimlerinin dışa yansıdığı, çoğunlukla payelerle tanımlanmış, üç, beş veya yedi dikey bölüm dikkati çeker. Bu cephelerde, nartekslerin kubbe, tonoz veya bunların ardışık yerleŐtirildiėi örtülerinin de saçak hattında kemerlerle dışa yansıdıkları görülür. Kemerlerin alınlıklarında yuvarlak kemerli tek pencereler yer alır. Batı cephelerde kompozisyonun ekseninde çoğunlukla giriş açıkları vardır. Genelde dikdörtgen olan batı girişler, bazen yarım yuvarlak alınlıklarla talandırılırlar. Bu alınlıklar da kimi zaman açık olabilir.

Batı cephelerdeki payelerin belirlediği dikey bölümler, kimi örneklerde, üst kısımdaki enine bir silme ile bölünerek dikey vurgu zayıflatılıyor. İstanbul Bodrum Camii'nde (921-22)  rneğini gördüğümüz gibi enine silmeler cephelerin biraz üst kısmında olabiliyor. Bunun yanında, İstanbul'daki Zeyrek Camii'nin kuzey kilisesinin (1118'den sonra) batı cephesinde ise durum biraz farklıdır. Burada herhangi bir silme olmaksızın cephenin iki kat olarak düzenlendiği görülür. Burada simetrik bir düzenleme vardır. Cephedeki payelerin ayırdığı, ortadaki yanlara oranla daha geniş ve yüksek olan üç dikey bölüm, altta ve üstte iki sıra kemerlerle iki kat olarak parçalanmıştır. Burada kemerler ikişer kademelidir. Her bir bölümde, altta ve üstte yuvarlak kemerli pencereler bulunurken, ortadaki bölüm üst katında   z pencere yer alır. Aslında batı cephedeki böylesi   z pencere, Orta Bizans dönemi içindeki diğer yapılarda görülmez.

Anadolu kiliselerinde de batı cepheler, bazen payelerle dikey bölümlere ayrılır. Simetrik düzenlenmiş batı cephelerinde çoğu kez ortada bir giriş ve girişin iki yanında birer pencere bulunur. Akhisar anlı Kilise ile Bafa'daki 8 No. lu kilisede olduğu gibi. Ancak sonuncu örnekte kapının hemen iki yanında, kavsarası tuğlalarla bezenmiş birer de niş vardır.

Trabzon kiliselerinden Ayasofya'da (13. yüzyıl) batı cephe, diğer yan cepheler gibi, hem Trabzon'daki diğer kiliseden hem de diğer Anadolu kiliselerinden farklıdır. Çünkü bu yapıda cepheler, üç yöndeki dışa taşan kitleleriyle ve ön yüzlerindeki üçlü kemer düzenlemeleriyle dikkati çeken giriş revaklarıyla, değişik bir kompozisyon ortaya koyar. Bunun yanında, irdelediğimiz diğer iki Trabzon kiliselerinden Fatih Camii'nde batı cephede herhangi bir bölünme yoktur. Ortadaki girişin iki yanına açılmış (dörtgen ?) pencerelerle, üstte yukarı yükselen üçgen alınlıkla, bu cephe bazilikaların batı cephelerini çağrıştırır. Yeni Cuma Camii'nde de batının böyle bir kompozisyonu olmalıydı. Ancak bugün batı girişi örülerek, batı cephenin özgün görünümü kaybolmuştur.

Son Bizans dönemi'nde ise batı cephede Orta Bizans düzenlemesini devam ettiği görülür. Yani dikey bölümler aynı şekilde mevcut, ancak bölümleri belirleyen duvar payelerinin yerine kademeli ve zarif duvar payeleri (plasterler) almıştır. Bunu, İstanbul'daki Fenari İsa Camii'nin dış narteksi (13. yüzyıl) ile Fethiye Camii'nin dış narteksinin batı cephesinde (1315 civarı) gözleyebilmekteyiz. Son Bizans yapılarından İstanbul'daki Kariye Camii'nin dış narteksinin (1315 c.) batısında, bu zarif kademeli payelerin ortasında yine zarif gömme sütünceler de vardır.

Son dönem kiliselerinden İstanbul'daki Vefa Kilise Camii'nin batısı ise tümüyle farklı kompozisyon ortaya koyar. Buradaki dış narteksinin (13. yüzyıl) batı cephesi çok katlıdır. Güneybatıda eğimi artan sokak topografyasına göre yapı bu kısımda hafif yükselir. Bu subasman katıyla birlikte cephenin üst kısmı, iki silme ile üç kata bölünmüştür. Alt kata oranla daha dar olan üst katta, içteki farklı örtülere sahip beş birim, üçer kademeli yarım yuvarlak beş kemerle dıştan ayırılır. Bugün için üst katta düzgün bir saçak hattı vardır. Ancak bunun orijinalde de böyle olup olmadığını söylemek güçtür. Üstteki kademeli kemerlerin içlerinde, değişik kompozisyonlarda, tek, ikiz ve üçüz pencereler vardır. Alttaki ise, üstteki düzenlemeden bağımsız, dört duvar payesi cepheyi dikey bölümlerler. Tam ortada, yuvarlak kemer (hafifletme kemeri?) altında dikdörtgen bir giriş açıklığı ile bunun iki yanındaki payelere açılmış, uzun ve iki kademeli kemerlerle belirlenmiş nişler yer alır. Nişlerin iki yanında ise ikişer sütünle oluşturulmuş üçüz kemerler ve bunların alt kısımlarındaki korkuluk levhaları ilgiçektir. Bu cephenin kompozisyonu, iki yanda, en dıştaki yine iki kademeli kemerlerle çerçevelenmiş birer nişletamamlanır.

Anadolu'da Enez Ayasofyası'nın batı cephesi (13. yüzyıl) Vefa Kilise Camii'ne benzer. Bu nedenle de bunun Vefa Kilise Camii'nden etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir.

b. Yan Cepheler:

Orta Bizans Dönemi kiliselerinde yan cepheler genelde kapalı yunan haçı planının kuzey ve güneyde dışa yansıdığı bir düzen gösterir. Buna göre ideal tipteki kapalı yunan haçında genelde dört duvar payesi cepheleri üç dikey bölüme ayırır. Bölümlerden ortadaki kuzeyveya güney haç koluna aittir. Bu bölüm genellikle haç kolu tonozunun dışa

yansıdığı büyük bir kemerle, daha geniş ve yüksek olarak görülür. Bu bölümler üstte, haç kolu tonoz kemeri alınlığında ya yanyana sıralanmış üç adet pencere, ya da doğrudan iki sütunun desteklediği üçüz pencereler ile bunun altındaki tribelon sistemleriyle dışa açılırlar. Bazı örneklerde, tribelon sisteminin üzerinde, yanyana dizilmiş eşit boyut ve yükseklikteki pencere dizisine de rastlanır. Köşe odaları ise genellikle altı üstlü yerleştirilmiş yuvarlak kemerli pencerelerle parçalanmışlardır.

İstanbul yapılarında, yan cepheleri belirleyen paye sayısı çoğunlukla beştir. Çünkü doğudaki pastaforyum odalarının da köşe odaları gibi dışa yansıdıkları görülür. Cephelerde, payelerle oluşturulan dikey bölümlenme yatayda üst seviyeye yerleştirilmiş bir silme ile dengelenmeye çalışılmıştır.

Son Bizans Dönemi'nde kapalı yunan haçı plan sadece Fethiye Camii Güney Kilisesi'nde uygulanmıştır. Bu kilise, Orta Bizans Döneminin aynı planlı örneklerinden çok katlılığı ve cephe düzeniyle farklıdır. Cephe ince uzun kademeli nişler, kör kemerler ve pencerelerin ardışık yerleştirilmesiyle ritmik bir hareket kazanmıştır. Burada cephe, Orta Dönem yapılarında olduğu gibi tribelon sistemiyle dışa açılmaz. Kariye Camii güney bina (1305 civarı) ve Fenari İsa Camilerinin güney yapının (1300-1350) cephelerinin düzeni bir önceki dönemin batı cephelerini aklı getirmektedir. Tek neften ibaret bu ek yapılar, ince uzun kademeli plasterlerin belirlediği dikey bölümlere ayrılmış, bölümler, kemer üzengi hattı hizasına yerleştirilmiş enine bir silme ile iki kata ayrılarak cephedeki dikey vurgu zayıflatılmaya çalışılmıştır. Kemerlerin alınlıkları ise iki sütunun desteklediği üçüz pencerelerle parçalanmıştır.

Kapalı yunan haçı planlı kiliselerin Anadolu örnekleri bazı düzenleriyle başkent ekolünü hem devam ettirmiş hem de yerel üsluplar üretmiştir. Örneğin Bafa Kiliselerinde İstanbul'da olduğu gibi iç mekan büyük payelerle dışa yansımıştır. Genellikle ideal tipte kapalı yunan haçı plandaki kiliseler başkent İstanbul'daki gibi dört paye ile üç dikey bölüme ayrılmıştır. Ortadaki daha geniş ve yüksek olan bölüm kuzey veya güney haç koluna aittir. Yalnız burada elemanların bölümler içine yerleştiriliş biçimleri farklıdır. Örneğin haç kolu tonoz kemeri alınlığının içi,atta iki onların üzerine bir tane gelecek şekilde üçgen düzendeki pencereler yer alır. Alt bölümde ise tribelon sistemleri bulunmaz. Köşe odalarına açılmış pencereler de belli bir düzen takip etmez.

Trabzon yöresinde ise kiliselerin yan cepheleri başkent ve Anadolu kiliselerinden çok farklı özellikler gösterir. Yan cephelerin, Hagia Sophia ve Panaghia Chrysokephalos Kiliseleri'nde olduğu gibi büyük bir hafifletme kemeri içindeki üçüz kemerli bir revak ile dışa açıldığı görülür. Yan cephelerde, İstanbul ve Anadolu'daki kiliselerin yan yüzlerinde görülen ve iç planlamayı dışa yansıtan duvar payeleri Trabzon kiliselerinde yoktur. Köşe odalarının yan yüzlerinde belirli bir düzen takip etmeyen pencereler bulunmaktadır. Özellikle, revakların gerisindeki haç kolu bölümleri de başkentten farklı olarak dışa kemer ve payelerle yansımamış, sadece köşe odalarına göre daha yüksek tutularak belirginleştirilmiştir. Son derece sade olan cepheler bir kaç şeritli silme kuşağı ile hareketlendirilmeye çalışılmıştır.

c. Doğu Cepheler:

Orta Bizans Dönemi kiliselerinde İstanbul örneklerinde apsisler önceleri üçer cephelidirler. Bir örnek hariç olmak üzere bema tonozu eteklerine kadar uzayan ana apsisler yan apsislere göre daha yüksektir. Atik Mustafa Paşa Camii'nde ise hem ana apsis hem de yan apsisler eş yüksekliktedirler. Üçer cepheli ana apsisler, genelde yanyana sıralanmış yuvarlak kemerli üç pencereyle aydınlanmışlardır. Ana apsisle göre nispeten sade tutulmuş yan apsisler ise genelde cephe ortalarına açılmış yuvarlak kemerli pencerelere sahiptirler. Orta Bizans yapılarından 1081-1118 tarihli Eski İmaret Camii'nin ana apsisi ilk kez üst seviyeye yerleştirilmiş, yanyana üç niş ile hareketlendirilmiştir. Bu yapıda itibaren apsislerin üst kesimine yerleştirilen nişler moda haline gelir.

Dönem ilerledikçe apsislerin cephe sayısı beşe çıkmış, artan cephe sayısına rağmen üç olan pencere sayısı değişmemiş, fakat pencereler, ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencere şekline dönüşmüştür. Apsislerin üst kısımlarıyla birlikte, ana apsisdeki üçüz pencerelerin yanlarına da zemin den başlayan ve pencere kemerlerine kadar uzanan nişler yerleştirilerek cepheler hareketlendirilmiştir.

Bunun yanında Ahmet Paşa (12. yüzyıl) ve Sekban (13. yüzyıl başı) başı gibi bazı Orta Bizans kiliseleri erken bazilikal kiliselerdeki dairesel apsislere sahiptir.

Son Bizans dönemi'nde apsislerde cephe sayısı artmış, cepheler niş, silme ve kör kemerlerle adeta delik deşik edilmişlerdir. Yapılarda genellikle ana apsislerin işçiliğine önem verilmiş, yan apsisler ise ana apsisle göre daha sade düzenlenmişlerdir. Bema tonozu eteklerine kadar yükselen ana apsisler iki silme ile yatayda üç kata ayrılmışlardır. Katlar, sırasıyla kısa, uzun ve orta yükseklikteki niş- kör kemerlerin dönüşümlü yerleştirilmesiyle elde edilmiş elemanlarla süslenmiştir.

IV. CEPHE-PLAN(İÇ MEKAN) İLİŞKİSİ

Tezimiz kapsamında cepheleri irdelenen kiliselerde planlar, Orta ve Son Bizans dönemlerinin genel kilise şeması eğilimini ortaya koyarlar. Tüm bu şemalarda, plan ile dış cepheler arasında, bazen doğrudan bir ilişki bazen de hiçbir ilişkinin bulunmadığı görülür.

Orta Bizans Dönemi'nde, önceki dönemin bazilikal şemasının yerini alan kapalı yunan haçı plan oldukça ilgi görmüştür. Bu yapılarda, planlardaki değişmez özellikleri gibi, cephe düzeninde de bazı kılışe uygulamalar dikkati çeker. Kare bir kılıf içine yerleştirilen haç şema, belirgin kompozisyonlarla dışa yansır.

Bu plan tipinde, naosta, genelde, ortada dört serbest desteğin taşıdığı yüksek bir kubbe yer almaktadır. İki eksen üzerinde bu kubbeye açılan dört haç kollu ile köşe odalarının üst örtüleri paye ve sütunlardan oluşan güçlü destekler üzerine otururlar. Dolayısıyla, üst örtüyü taşıyan destekler yapının taşıyıcı iskeletini oluşturmakta, tüm duvarlar boşaltılsa bile yapılar bu iskeletleriyle ayakta durabilmektedirler.

Yapı taşıyıcılarının dışa yansımalarıyla cepheler düşey bölümlere ayrılmıştır. Payeler arasında kalan ve taşıyıcı işlevi olmayan duvarlar dışta, kapı, pencere ve niş gibi elemanlarla parçalanmıştır.

Batı ve yan cephelerde görülen; cephelerin düşey vurgusunu sağlayan bu payeler, üst örtüyü taşıyan mimari elemanlar olmanın yanı sıra, pastaforyum odaları, haç kolları, köşe odaları ve narteks mekanlarının dıştan algılanmalarını da sağlarlar. Cephe biçimlenmesinde rolü olan, önemli diğer mimari unsurlar da üst örtülerdir. Naosun ortasındaki yüksek kasnaklı kubbeye açılan haç kolları genelde beşik tonozlarla örtülmüştür. Bu tonozlar dışa, oldukça geniş ve yüksek kemerlerle yansımışlardır.

Köşe odaları , pastaforyumlar ve narteks mekanlarının örtü sistemi kubbe, tonoz veya bunların ardışık olarak birlikte kullanılmasından oluşur. Bu mekanların örtülükleri de haç kollarında olduğu gibi kemerlerle dışa yansır, böylece cephede dalgalı bir saçak hattı oluşur. Naosta, yüksek kasnaklı kubbe haç kollarına, haç kolları köşe odalarına göre daha yüksek oldukları için, bu kuruluş dış cephede, bazilikalının, çift eğimli ahşap çatılı orta nefleri ile tek eğimli daha alçak kottaki yan nef çatılarını akla getirir. Tekrarlırsak, örtüler arasındaki yükseklik farkı, kısmen bir önceki dönemin bazilikal şemasını çağırıştırır.

Kiliselerin batısındaki narteks mekanlarının da kuruluş ilkeleri tıpkı naos mekanında olduğu gibidir. 3, 5 veya 7 bölümden meydana gelen nartekslerin üzeri kubbe, tonoz veya bu sistemlerin ardışık yerleştirilmesiyle örtülmüştür. Bu örtüler dışta cepheye de yansıyan kalın payeler üzerine otururlar. Böylece batı cephedeki arkitektonik elemanlar olan payeler, narteksin bölümlerini dışta belirleyerek düşey vurguyu sağlarlar. Üstte de narteksin örtüleri tonoz veya kubbelerin izlerini, dıştaki kemerlerde cephelerde dalgalı saçak hattı oluşmasına neden olurlar.

Son Bizans Dönemi'nde görülen, uzun bir neften oluşan ek mekanlarda dahi dışta cepheyi dikey bölümlere ayıran duvar payeleri görürüz. Bunlar daha çok, içteki üst örtülerin yer aldığı birimleri ayıran destek kemerleri hizasına gelen plasterlere dönüştüğünü görürüz.

Özetle, kapalı yunan haçı planda, iç mekan, cephe ve üst örtünün kiliselerin mimari bütününde birbirleriyle yakından ilişkili oldukları tartışılmazdır.

V. DEĞERLENDİRME:

A)- Orta Bizans Öncesi Dönem

Hristiyanlığın resmen kabulüyle (313) başta Roma ve İstanbul olmak üzere kimi büyük kentlerde çok sayıda kiliseler inşa edilmişti. Sözkonusu bu kiliseler, hem işlev hem de biçimleriyle Pagan Tapınakları'ndan ayrılmaktaydı. Antik dünyada tapınaklara halk giremezken, Hristiyan dininin gereklerine göre halkın da içinde bulunacağı yapılar arandı. Bu amaçla Hristiyanlar kiliselerine, Pagan çağının toplantı mekanları olan Hellenistik bazilikaları örnek aldılar³⁹. İmparator Konstantin döneminden başlayarak imparatorluk toprakları bazilikal kiliselerle doldu. Coğrafya olarak bakıldığında bu yapılar Balkanlar'da İtalya ve Yunanistan'da, başkent İstanbul'da, Anadolu kıyılarında, Suriye ve Kuzey Afrika'da inşa edilmişlerdi⁴⁰.

Muhtemelen hızla taraftar toplayan yeni Hristiyanlar, Hellenistik bazilikalarla birlikte Roma hamamlarını, konutlarını ve hatta bazen de bir apsis ekleyerek Pagan tapınaklarını da (Miletos-Balat'ta bir Dionizos tapınağı) tapınma mekanları olarak kullandılar (Fletcher 1943, s. 227).

Erken Hristiyan Dönemi'nde Hellenistik bazilikalar, planda olduğu gibi malzeme ve dekorasyonda da Roma geleneklerine uymaktaydı.

Duvarlar, Roma dönemindeki gibi taş, tuğla veya moloz malzeme ile örülürdü (Roma, Santa Sabina (425-432), Selanik San Demetrius (412), (Macdonald 1962, Res. 28-31). Genelde inşa malzemelerinde kullanılan malzemenin yöresel olduğu görülür. Örneğin, Suriye yapıları ile Orta Anadolu'daki kiliseler yöredeki taş malzeme ile yapılmışken, Balkanlar ve İstanbul'da belki taşın az bulunuşundan, taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Hellenistik bazilikalarda, içte duvarlar belli yüksekliğe kadar mermer plakalarla kaplanmış, onun üzeri mozayiklerle bezenmiş, zemin ise opus sectile döşemelerle yoğun olarak süslenmiştir. Nispeten sade görünen dış mimaride, çoğunlukla orta nefin üst duvarlarında ve yan nef duvarlarında, iç mekanı aydınlatmak için yapılmış yuvarlak kemerli pencereler cepheyi bezeyen başlıca unsur gibi görünmektedir⁴¹. Bu durum Suriye'deki hellenistik bazilikalarda biraz farklılık gösterir.

³⁹Hellenistik bazilikalar, içi iki veya dört sıra tütünla bölümlere ayrılmış üzeri ahşap çatıyla örtülü uzun dikdörtgen yapılardır. Orta mekan yanlara göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Genelde ikinci bir galeri katına sahiptirler. Yan kenarlar ise önünde altar bulunan birer apsisle sonlanır. Bu yapılar Roma döneminde ticaret merkezi veya mahkeme binası olarak kullanılmışlardır (Fletcher 1943, 163).

⁴⁰Krautheimer 1981, Res. 21 (Roma St. Pietro Bazilikası, 400); Res. 55 (İstanbul, Studios Bazilikası, 463); Res. 79 (Selanik Hapios Demetrios Bazilikası, 5. yy.).

⁴¹Genelde, Roma Santa Sabina Kilisesi'nde olduğu gibi orta nef üzerinde ve yan duvarlarda bulunan pencereler, tek düze yan yana sıralanmış açıklıklardır. Bazen bu pencere dizilerinin araları Ravenna San Apollinare in Classe'de (549) olduğu gibi tuğla plasterlerle hareketlendirilmiştir (MacDonald 1962, Res. 31- 65). Bazen de bir kemer içine alınmış ikiz pencereler bulunur (Veneto, Apuleia Katedrali (4. yy.)). (Lassus 1966, 37).

Bazilikaların ahşap örtüleri zamanla tonozla dönüşmüştür. Tonozlu bazilikaların toplu bir grubuna Orta Anadolu'da, Karadağ'da yaygın olarak rastlanır. Maden Şehir denilen köy ve çevresindeki yerleşimlerde bulunan bu yapılar literatürde Binbir Kilise olarak anılmaktadırlar. Hellenistik bazilikalardan farklı olarak taş bodur payelerle ayrılan neflerin üzerinde beşik tonoz örtüler vardır. İçte ve dışta oldukça sade yapılarda kesme taş duvarların genelde sağır cepheleri, özellikle batıda ikiz açıklıkta hareket kazanır. Doğuda ise apsis kütlelerine açılan ikiz, üçüz veya tek tek pencereler dikkati çeker. Bunun dışında yapıların dış yüzlerinde, bazen bir podyum veya subasması sınırlarcasına altta, bazen de bir üst katı belirleyecek ya da kapıyı ikiye bölecek şekilde üstte, basit silmeler cepheyi çepeçevre dolandır⁴². Genelde plastik süslemenin çok az olduğu duvarlarda taşların alıştırmalı olarak yerleştirilmesi cephelere canlılık katar⁴³.

Anadolu dışında Suriye'de de, Karaman kiliselerine benzer Kiliselere rastlanmaktadır. Bazı araştırmacılar bu iki farklı bölge kiliselerinin birbirlerinden etkilendiğini ileri sürerlerse de, araştırmacı Eyice yapıların belki aynı kaynaklardan esinlendiklerini fakat normal Hristiyan mimarisinin klasik şema ve prensiplerinden ayrı gelişmiş yerel usluflar olduklarını ileri sürmektedir (Eyice 1971, 149). Nitekim Suriye yapılarına bakıldığında malzeme dışında cephe düzeni açısından Anadolu'dakilerden daha farklı özelliklere sahip olduğu görülür. Çoğu kere, ikili ve üçlü pencere gruplarının ardışık yerleştirilmesiyle cephelere ritmik bir hareket kazandırılmıştır⁴⁴. Genelde tüm açıklıklar, üzeri süslü veya düz silme gruplarıyla çevrilmişlerdir. Silmeler bazen de açıklıkların etrafını dalgalı hatlar yaparak dolanırlar⁴⁵. Çoğunlukla batı cephelerinde silmelerle birkaç kata ayrılmış ve üzeri üçgen alınlıkla sonlanan çan kuleleri yer alır. İki çan kulesi arasındaki alan ise altlarında korkuluk levhaları bulunan sütunlar ile adeta büyüleyici bir görüntü almıştır⁴⁶. Anadolu'da Ortaçağ başlarında Doğu Kilisesi'nin yeni kompozisyonlar ararken ortaya çıkardığı diğer bir bazilikal plan ise kubbeli bazilikalardır. Bu tip, Hristiyan mimarisinde varolan bazilika planı ile yine daha önceden bilinen merkezi yapının kaynaştırılarak meydana getirildiği bir üründür. Araştırmacılara göre muhtemelen ilk kez Anadolu'da Silifke Meryemlik Bazilikası (5. yy. sonu) ve Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'nde uygulanmış ve en abidevi şeklini İstanbul Hagia Sophia'sında bulmuştur (Eyice 1971, 162).

Planda aynı ama üst örtüde farklılık gösteren kubbeli bazilikalarda da genelde duvarlar, içte mermer plakalarla kaplanmış, onun üzeri mozayiklerle bezenmiş, zemin ise *opus sectile* döşemelerle yoğun olarak süslenmiştir. Kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin arasındaki perde duvarlarda hem iç mekânı aydınlatmak, hem de onca büyük bir yüzeyi tekdüzelikten kurtarmak amacıyla kubbe kavsine uygun üç, beş, yedi şeklinde aşağı

⁴²Eyice 1971, Res. 12 (Madensehir 1 nolu bazilika), Res. 129 (Madensehir 31 nolu bazilika), Res. 156 (Madensehir 36 nolu bazilika), Res. 180 (Mahallaç Kilisesi), Res. 199 (Madendağ Kilisesi).

⁴³Alıştırmalı teknik: Çeşitli büyüklük ve biçimlerdeki taşların hep aynı ölçülere indirilmeksizin, birbirine uyacak şekilde yontulup alıştırılması suretiyle yapılan duvar örgüsüdür (Eyice 1971, s. 193).

⁴⁴Brenk 1980, Res. 227- b (Miâz' da 6. yy.'a ait bir bazilika).

⁴⁵Ay. Es., Res. 242 (Burg ad- Dairuni' de 5. yy.'a ait bir bazilika), Res. 243- b (Qualb Loze' de 460 yılına tarihli bir bazilika).

⁴⁶MacDonald 1961, Res. 25.

doğru çoğalan pencere dizileri konmuştur. Kaldı ki kemer kavsi içindeki bu geniş duvarların taşıyıcı işlevi olmadığından, statik açıdan da, yapılan parçalanmalar hiçbir sorun ortaya çıkarmaz⁴⁷.

Roma sanatının devamı, bazilikaların yanı sıra merkezi yapılarda da sürmüştür. Roma'da tapınak veya mezar olarak birçok örneği bulunan merkezi yapılar sonradan Hristiyanların vaftizhane, martiryum, mozelyum ve hazine binaları için örnek olmuştur. Bazen kilise fonksiyonu içeren martiryumlarda merkezi hacmin bir koridorla çevrelediği görülür⁴⁸. Merkezi hacim içte biraz daha geniş alan elde edebilmek amacıyla nişlerle zenginleştirilmiş, mozayik, mermer ve mimari plastiklerle yoğun olarak süslenmiştir. Çoğu kere kubbe etrafında ve koridorda açılmış pencereler dış cephenin tek hareket unsuru gibi görünmektedir⁴⁹. Bazen de çokgen planlı merkezi yapıların köşe noktalarına ağır ayaklar konarak yapılar sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Köşelerde dışa yansıyan bu ağır ayakların aralarına yerleştirilen plasterlerle denge sağlanmıştır⁵⁰. Hristiyan mimarisinin yapı tipleri arasında yer alan serbest haç planlı kiliseler de diğerlerinde olduğu gibi içte mermer mozayik ve mimari plastik gibi öğelerle yoğun olarak süslenmiştir. Dış cephelerin iç mekana oranla biraz daha sade tutulduğu söylenebilir. İç mekanı aydınlatmak için cephelere açılan pencerelerin yanı sıra Ravenna Galla Placidia'daki (6. yüzyıl) gibi haç kollarının dışta kör kemerlerle hareketlendirildiği örnekler de vardır. Burada her bir haç kolunun üzerinde silmelerle meydana getirilmiş üçgen alınlıklar, Erker Bizans Dönemi'nde bolca kullanılan Roma mimarisinin izlerini taşırlar (MacDonald 1962, Res. 34-35).

B. Orta Bizans Dönemi

Orta Bizans Dönemi'nde başkent İstanbul'daki kapalı yunan haçı planlı kiliselerin tamamı planda ve cephe düzeninde birbirleriyle benzer özellikler gösterirler. Genelde küçük boyutlarda inşa edilmiş bu yapılar, planda olduğu gibi cephe düzeninde de birtakım yenilikler ortaya koyar. Kare içinde haç planının kuruluşu, aynı zamanda cephe biçim düzenlerine yön verici bir etken olmuştur. Üst örtüyü taşıyan paye ve sütunlar bir iskelet oluşturmakta, bütün duvarlar boşaltılsa bile yapılar iskeletiyle ayakta durabilmektedir. Bu bağlamda, yapı iskeletinin taşıyıcılarının ve örtülerinin dışa yansması ile, cepheler düşey bölümlere ayrılmakta, geriye sadece ayrılan bölümlerin pencere, kapı, niş gibi elemanlarla doldurulması kalmaktadır (Ersen 1986, 13). Genel olarak kapalı yunan haçı planlı kilise mimarisinde dönemlere göre farklılaşmalar görülmesine rağmen, yapı elemanlarının ana formları değişmemektedir. Örneğin, kemerler her zaman yuvarlaktır, fakat dönemlere göre kademelenirler. Haç kollarını ve köşe odalarını taşıyan payeler her

⁴⁷MacDonald 1962, Res.234 (İstanbul Hagia Eirene Kilisesi, 537), Res.242 (İstanbul Hagia Sophia Kilisesi, 532- 537).

⁴⁸Pagano 1957, Res. 2 (Roma Santa Costanza, 324).

⁴⁹Ay. Es., Res. 3-4 (Roma Santa Maria Maggiore Vaftizhanesi, 5. yy.)

⁵⁰MacDonald 1962, Res. 37 (Ravenna San Vitale Kilisesi), Res. 39- 40 (Milano, San Lorenzo Maggiore Kilisesi).

zaman dışa yansır. Fakat bunlar da kemerlerde olduğu gibi dönem ilerledikçe kademelenerek hareketlenirler.

Kiliselere de naosun üst örtüsü de cephe biçimlenmesini yönlendirici etkenler arasındadır. Merkezdeki yüksek kasnaklı kubbe, haç kollarına, haç kolları ise köşe odalarına göre daha yüksek kotta tutulmuştur. Böylece yan cephelerde dışa büyük kemerlerle yansıyan haç kolu tonozlarının üzeri, köşe odalarından farklı olarak çift planlı çatıyla örtülmüş, böylece bir önceki dönemin bazilikal üst örtü düzenini akla getiren bir sema ortaya çıkmıştır: Ortada çift pahlı çatıyla örtülü yüksek bir nef, yanlarda daha alçak kottaki diğer nefler⁵¹.

Batıdaki narteksin de kuruluş ilkeleri tıpkı naos mekanında olduğu gibidir. 3, 5 veya 7 bölümden meydana gelen nartekslerin üzeri kubbe, tonoz veya bu sistemlerin ardışık yerleştirilmesiyle örtülmüştür. Bu örtüler batıda, dış cepheye de yansıyan kalın payeler üzerine otururlar. Arkitektonik elemanlar olan bu destekler aynı zamanda iç mekanın bölünmesini dışa yansıtma ve cephelerde düşey hareketliliği sağlama gibi görevleri de üstlenmiştir.

İncelenen yapıların çoğu değişik dönemlerde onarımlar geçirdiği, değiştirildiği veya tahrip edildiği için orijinal cepheleri günümüze gelmemiştir. En azından, bugüne gelebilen izlere göre, cephelerin eski görünüşleri hakkında tahminde bulunmak mümkün olabilmektedir. Ancak böylesi tahmini tartışmalar değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

Orta Bizans Dönemi'nde apsis cepheleri erken dönem kilise geleneğini sürdürür niteliktedir. İlk örneklerde hem ana apsisler hem de yan apsisler içten yuvarlak, dıştan üçer cepheli tutulmuşlardır⁵². Cepheler genelde masiftir. Çoğu kere iç mekanı aydınlatmak için apsislerin ya orta cephelerine açılmış yuvarlak kemerli birer pencere ya da ana apsiye yan yana üç tane açılmış tek yuvarlak kemerli pencereler birinci derecede hareket unsurlarıdır. İncelenen örneklerde en sade apsis cephesine sahip olan yapı, 9. yüzyıla tarihlenen Atik Mustafa Paşa Camii'dir. Pekçok değişiklik geçirerek orijinalliğini kaybetmiş olan bu yapının doğu cephesi, esas işlevi iç mekanı aydınlatmak olan pencerelerle parçalanmıştır.

Zamanla yeni inşa edilen kiliselerde apsis cepheleri, keskin profilli silmelerle iki kata ayrılmaya ve nişlerle hareketlenmeye başlamıştır. İstanbul, Fenari İsa Camii kuzey bina (907) ve Bodrum Camii (920-22) cepheleri, üst seviyeye yerleştirilmiş keskin profilli silmelerle ikiye ayrılmışlardır. Fenari İsa Camii'inde, silmelerin üzerinde ana apsinin orta cephesine açılmış orta yükseklikte yuvarlak kemerli bir niş, yan apsislerin orta cephesinde ise, üzerinde birer pencere bulunan iki bodur niş ortaya çıkmıştır. Daha sonra Bodrum Camii'nin (920-22) yan apsislerinin üst kesiminde de bu şekilde birer niş açılmıştır.

⁵¹ Karşılaştırma için Fletcher 1963, 219; Mathews 1976, 210.

⁵² İstanbul Atik Mustafa Paşa Camii (9. yüzyıl), Fenari İsa Camii Kuey Yapı (907), Bodrum Camii (920-922) ile Eski İmaret Camii (1081-1118) apsis cepheleri içten yuvarlak dıştan üçer cepheli tutulmuşlardır .

Makedonya Dönemi'nden farklı olarak Komnenoslar Dönemi'nde (1050-1250) apsis cepheleri yeni arayışlar içindedir. Genelde ana apsisler içten yuvarlak dıştan beş cephelidir. Artan cephe sayısına rağmen ana apsislerde üç olan pencere sayısı değişmemiş, fakat pencereler, ortada iki sütunun desteklediği ince uzun üçüz pencere biçimine dönüşmüştür. Komnenoslar Dönemi'nin ilk örneklerinden olan İstanbul Eski İmaret Camii (1081-1118) apsis cephesinde ana ve yan apsisler plan düzleminde önceki gibi içten yuvarlak, dıştan üçer cepheli olmasına rağmen ana apsisin üst kesiminde yan yana sıralanmış üç adet nişle bir yenilik ortaya koymaktadır. Zira bu örnekten sonra apsislerin üst kesimleri yatayda yan yana sıralanmış 3-5 niş dizisiyle hareketlendirilmiştir. Daha sonraki örneklerde ana apsislerin yan cepheleri yaklaşık iki kat yüksekliğinde ince uzun nişlerle hareketlenmeye başlar. İstanbul, Kariye Camii esas yapı (1081-1118), Zeyrek Kilise Camii (1118-1136) ve Vefa Kilise Camii (12. yüzyıl) söz konusu düzende inşa edilmiş yapılar arasındadır. Bu iki katlı sistem Palaiologoslar Dönemi'nde tekrar ele alınıp bazı eklemelerle geliştirilecektir.

İstanbul'da beş cepheli apsislerin yanısıra bazen Sekbanbaşı Mescidi (12. yüzyıl 13. yüzyıl başı) ve Ahmet Paşa Camii (12. yüzyıl). apsislerinde olduğu gibi eski geleneklerin devam ettiği örneklerle de rastlanır. Planda kapalı yunan haçı olan bu kiliselerin apsisleri içten ve dıştan yuvarlak tutulmuştur. Kiliselerin boyutça da küçük olmaları belki de onların gayet sade tutulmalarına sebep olmuştur. Her iki kilisenin ana apsislerinde ortada iki sütunun desteklediği üçüz pencere ile yarım yuvarlak kemerli birer dikdörtgen pencereden başka hiç bir hareket unsuruna rastlanmaz.

Yukarıdaki veriler eşliğinde, başkent kiliselerinin apsis cephelerinin önceleri üç iken zamanla beş ve yediye çıkmış olduğunu, dolayısıyla apsislerdeki çok cepheliliğin de 12. yüzyıl ortaları ve sonrasında ait bir özellik olduğunu söyleyebiliriz.

Zaten, Türkiye'deki Bizans kiliselerinin en yoğun merkezi, imparatorluğun da başkenti olan İstanbul'dur. İstanbul'da erken dönemin yapı tipi olan bazilikal planlı ve merkezi planlı yapıların yanısıra, Orta ve Son Bizans dönemlerine ait kapalı yunan haçı plan ve dehlizli plan tiplerini bir arada görmekteyiz.

Farklı dönemlere ait farklı yapı tiplerinin bir merkezde toplanması, doğal olarak araştırmacıların dikkatini doğrudan buraya çekmiştir. İstanbul'da çalışmanın bir başka avantajı da, 4. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar kesintisiz devam eden kilise inşaatını, dönemleri ve üsluplarıyla bir arada incelemek olmuştur. Nitekim araştırmacılar, Bizans'ın hemen tüm dönemlerine ait bu bol malzemeyi tek tek ele almışlar ve bu dökümanlara dayanarak, Bizans mimarisi hakkında genel yorumlarda bulunmuşlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, yapılara ilişkin tarih içeren yazılı kaynakların yetersizliğinden, tarihlendirmede, kiliselerin plan tipleri ve yapı teknikleri dikkate alınmıştır.

Tezimizin kapsamı dışında olmalarına karşın, burada Orta Bizans öncesi kiliselerinin apsis cephelerini hatırlatmakta yarar vardır: 4.-6, 7. yüzyıllarda, apsisler genelde, içten yuvarlak dıştan üçer cephelidirler. Örneğin, 6. yüzyıla ait İstanbul Ayasofyası ile İstanbul'daki Küçük Ayasofya Camii'nin (Sergios ve Bakkhos Kilise)

apsis cepheleri dıştan üçer cephelidir. Bu nedenledir ki araştırmacılar, Orta Bizans dönemindeki kiliseleri de, böyle üçer cepheli apsislerine bakarak, bu dönemin başlarına tarihlerler. İncelenen örneklerde, dönem ilerledikçe cephe sayısının artarak 5, 7 ve hatta 9'a çıktığı görülür⁵³. Bu da yine araştırmacılarca Orta Bizans döneminin ilerleyen yıllarına ve Son Bizans dönemine özgü bir özellik olarak yorumlanmıştır.

Nitekim, Orta Bizans Dönemi'ne ait kiliselerden Atik Mustafa Paşa Camii (9. yüzyıl), Fenari İsa Camii kuzey yapı (907) ve Bodrum Camii (921-922) apsisleri hep dıştan üçer cephelidirler. Diğer yandan, İstanbul, Zeyrek Kilise Camii (1118-1136) ve Kariye Camii'nin ana yapısında (12. yüzyıl) apsisler beşer cephelidirler. .

Son Bizans Dönemi'nde ise cephe sayısı 5-7 arasında değişmektedir. Hatta bazı örneklerde, daha önce hiç rastlamadığımız şekilde, ana apsislerin 7, yan apsislerin ise beşer cepheli inşa edilmişlerdir. İstanbul, Manastır Mescidi (14. yüzyıl) gibi. Oysa erken örneklerde yan apsisler ya duvar içine gömülmüş dışa hiç yansımazlar, ya da dışta yuvarlak veya üç cepheli tutulmuşlardı.

Araştırmacıların 6. yüzyıla tarihli olduğunu iddia ettikleri bu kiliselerin çok cepheli apsisleri, söylendiği gibi erken kilise mimarisinin dışında, Orta Bizans Dönemini, en azından 11. yüzyıl gibi bir tarihi akla getirmektedir.

O halde, iki tahmini varsayımla karşı karşıya kalırız. Ya bu kiliseler önerildiği gibi 6. yüzyıla değil, daha geç bir döneme aittir, ya da çok cepheli apsis yapımı daha bu dönemlerde Anadolu'da biliniyor ve uygulanıyor olmalıdır.

İmparatorluğun sınırları içinde birbirinden habersiz iki ayrı üslubun aynı anda uygulanması ilginçtir. Nitekim, Bizans Sanatı'nın meydana getirdiği en abidevi kilisesi İstanbul Hagia Sophia'sıdır. 6. yüzyıla tarihli bu kilisenin apsisi dahi içten yuvarlak, dıştan üç cepheli inşa edilmiştir. Böyle büyük bir kiliseye, çok cepheli apsis elbetteki daha fazla görkem katardı. Hagia Sophia'nın mimari kökeni araştırılırken, onun , Silifke Meryemlik ve Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'nin ardılı olduğu düşünülmektedir. Planda, Anadolu kiliselerinden etkilenen bir yapının, aynı dönemde var olduğu düşünülen 5 veya daha fazla apsis cephesi uygulamasından etkilenmemesi akla yatkın gelmemektedir.

Anadolu'nun Türkler tarafından işgali 1071 ve sonrasına rastlar. Başkentte çok cepheli apsisli kiliseler ise 12. yüzyıl'ın başlarında ortaya çıkmıştır. Apsis cephesi sayısına bakarak, Anadolu'daki 5 apsisli pek çok kiliseyi 11-12. yüzyıllara tarihlemeye kalktığımızda, bu sefer yeni bir sorun karşımıza çıkacaktır.

12. yüzyılda , Türk işgali altındaki Orta Anadolu'da, yüzlerce kilise inşa edilmesi mümkün müdür?

⁵³ Diğer yandan Anadolu'da bazı kiliselerde bölgesel özellik olarak bazı erken yapılarda beş cepheli apsisler görüyoruz. Bunlardan, Orta Anadolu'da, Kappadokya bölgesinden, Tomarza'daki Panaghia Kilisesi'nin (6.yüzyıl) apsisi 5 cephelidir. Bu serbest haç planlı kilisenin apsis cepheslerinin köşelerine yerleştirilmiş plasterler, onları daha hareketli kılar. Bunun gibi İlk Bizans Dönemi'ne tarihlenen Sivrihisar Kızıl Kilise (6. yüzyıl) ile Eski Andaval Kilisesi'nin (6. yüzyıl) apsisleri de dıştan beşer cephelidirler (Restle 1979, Levha 18,34,44). Bu durum, İstanbul kiliseleri için söylenen " çok cepheli apsislerin Orta Bizans Dönemi ortalarından itibaren görüldüğü " şeklindeki yorumla çelişir. Bu nedenle, Anadolu için, hiç olmazsa söz konusu bu örneklerle göre bunun değişebildiğini söyleyebiliriz .

-Kilise inşası kimin kontrolü altındadır?

Tabi ki işgal altındayken bu pek mümkün gibi görünmemektedir. Dolayısıyla , söz konusu bu coğrafyada görülen pek çok kilisenin 11-12. yüzyıllara tarihlenebileceği düşüncesi de şüphe kazanır.

O halde, kiliseleri artan apsis cephesine göre tarihlemek belki başkent İstanbul kiliseleri için doğru, ancak Anadolu kiliseleri için yanlış olacaktır. Coğrafyalar arabsındaki bu farklılığı da "Mimarların tercihi" şeklinde düşünebiliriz.

İncelenen tüm verilere dayanarak Orta Bizans Dönemi'nde Anadolu kiliselerinde, başkent etkilerinin planlara yansıdığını, ancak genelde, cephe biçimlenmesinde biraz daha farklı yerel üsluplar ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Apsisler yuvarlak, üç veya beş cepheli olabilmektedir. Değişmeyen tek şey yuvarlak pencere biçimleridir. Ancak burada, ifade edilmesi gereken bir diğer önemli durum, bu konuda bizi bilgilendirebilecek pek çok kilise de günümüze gelememiştir⁵⁴.

Anadolu Orta Bizans Dönemi kiliseleri için en iyi örnekler *Latmos Bölgesi*'nde toplanmıştır. Bafa Gölü, irili ufaklı adacıklarında pek çok manastırı içinde barındırmıştır. İncelediğimiz örnekler arasında yer alan İkiz Ada 4 No'lu Kilise (13. yüzyıl) ile Kahvehisar Adası 8 No'lu Kilise'nin (13. yüzyıl) apsis cepheleri kısmen de olsa başkent kiliselerinin apsis cephelerini aklı getirmektedir. İki katlı düzenlenmiş ana apsisler altta yanyana dizilmiş üç yuvarlak kemerli pencere, üstte ise yanyana dizilmiş yedi adet yüzeysel niş ile kompoze edilmişlerdir.

İkiz Ada'daki 4 No'lu Kilise'nin ana apsisi içten yuvarlak, dıştan üç cephelidir. Yan apsisler ise duvar içine oyulmuştur. Fazla geniş olmayan apsislerde kullanılan bu düzen, Karadağ yapılarında sık olarak görülmekte, Orta Anadolu'da ve İstanbul'da da örneklerine rastlanmaktadır.⁵⁵

Kahvehisar 8 No'lu Kilise'deki yedi cepheli ana apsis ile üç cepheli yan apsislerin birlikte görüldüğü örnekler daha çok Palaiologoslar Dönemi'ne aittir. İstanbul'da Pammakaristos güney Kilisesi (1282-1304) böyle düzenlemenin görüldüğü tek örnektir (Mathews 1976, 348).

Orta Bizans Dönemi Kiliselerinin Anadolu'daki bir diğer grubu da Trabzon'da toplanmıştır. Trabzon Kiliseleri arasında incelenen örnekler, Hagia Sophia Kilisesi (1204-1263), Büyük Fatih Camii (Panaghia Khrysokephalos Kilisesi) (914/11-13, 15. yüzyıl) ve Yeni Cuma Camii (Eugenius Kilisesi) (?- 1223, 15. yüzyıl) dır. Trabzon'da Hagia Anna Kilisesi dışında, üç apsisli kiliselerde yan apsisler içten ve dıştan yuvarlak, ana apsis ise içten yuvarlak dıştan beş cephelidir. Ana apsisler üç cephedeki üç pencere ile dışa açılmıştır. Böyle örnekler Anadolu'da ve Anadolu dışında da rastlamaktayız⁵⁶.

⁵⁴ İznik, Hagia Sophia Kilisesi (1060), İznik, Tryphonos Kilisesi (13.yüzyıl), Sardes E Kilisesi (13.yüzyıl) gibi kiliseleri biz bugün yalnız temellerinden tanıyoruz.

⁵⁵ Ali Sumasi Dağındaki Ala Kilise, Fisandon Kilise (9.-10.yüzyıl) ve Bergama tiyatro terasındaki kiliseler'in (12-13.yüzyıl) yan apsisleri duvar içine gömüktür.

⁵⁶ Marmara Bölgesi'nde , İzmit Bekirderesi mevkiindeki Kilisede, Bolu yakınında Çeltikdere'deki Seben Kilisesi, ve Tirilye'deki Fatih Camii ile Kemerli Kilise'de, Kapadokya Bölgesindeki Karagedik Kilisesi'nde apsis cepheleri bu şekilde düzenlenmiştir (Mercangöz 1980, 175).

Trabzon dışındaki Mokwi Kilise'si ile Kiev Hagia Sophia Kiliseleri de çok cepheli ana apsis ile yuvarlak yan apsislerin birlikte kullanıldığı yapılar arasındadır (Mercangöz 1980, 114). Apsislere açılmış tek ve üçüz pencerelerden başka cepheyi baştan başa dolaşan ve birkaç şeritten meydana gelen silme kuşağı tek süs unsuru olmuştur.

Orta Bizans Dönemi başkent in kapalı yunan haçı kiliselerinde yan cepheler genelde dönemlere göre farklılaşmalar gösterebilir de esas düzen değişmemektedir. İç mekan daima, bazen yuvarlak, bazen kare payelerle dışa yansır. Arkitektonik unsur olan payeler aynı zamanda yan cephelerde düşey hareketliliği sağlarlar. Tek fark, planın dışa yansıyan unsurları olan bu payelerin erken örneklerde masifken , daha geç örneklerde bir veya birkaç kademeli olmasıdır. Haç kolları, köşe odaları ve narteksin yan duvarları yuvarlak kemerli pencerelerin tek tek, ikili veya üçlü gruplaşmalarıyla parçalanır. Esas işlevi iç mekanı aydınlatmak olan bu pencereler cephelerin belli bölümlerinde, genelde değişmeyen düzenlerde kümeleşerek cephe düzeninde birincil elemanlar konumuna geçerler. Örneğin, köşe odalarının yan yüzlerine üst üste iki veya üç kat halinde yuvarlak kemerli pencereler yerleştirilerek dikey vurgu sağlanır. Haç kolları üç katlıdır. Üst kesimde, haç kolu tonozu kemer alınlığı, değişik boyutlardaki tek pencerelerin yanyana yerleştirilmesiyle oluşturulmuş üç pencere ya da iki sütun veya plâsterin ayırdığı üçüz pencere grubuyla parçalanmıştır. Bunun altında, ilk örneklerde genellikle eşit boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli üç pencerenin daha bulunduğunu görüyoruz. Altta ise iki sütunun ayırdığı tribelon sistemiyle haç kolu kompozisyonu tamamlanmıştır⁵⁷.

Bazı örneklerde ise tonoz kemerlerinin alınlıkların altında, söz konusu ayrı üç pencereyi göremiyoruz. Bunun yerine daha yüksek tutulmuş bir tribelon sistemiyle haç kolları dışa açılmışlardır. Yan cephelerdeki pencereler diğer cephelerde olduğu gibi ilk örneklerde kademesizken daha sonra iki, üç ve hatta dört kademeli olurlar⁵⁸.

Yan cephe bezemelerinde yatay unsurlar silmelerdir. İlk örneklerde cepheler yatay da tek bir silme ile ikiye ayrılırken, son dönemde iki silme ile üç kata ayrılmışlardır. Şu varki, silmeler ilk örneklerde cephe ortasından değil, biraz daha üst seviyeden geçerler. Dolayısıyla, Orta Bizans Döneminde enine silmeler cepheyi iki kata ayırarak, payelerin dikey vurgusunu dengeler. Bu katlara ayırım Son Bizans Dönemi'nde çok daha belirgindir ve enine silmelerle özellikle yan cephelerde çok katlılık artar⁵⁹.

Kapalı yunan haçı planlı kiliselerin bazı bazı Anadolu örnekleri bazı düzenleriyle başkent ekolünü hem devam ettirmiş hem de yerel üsluplar üretmiştir. Örneğin İstanbul'da olduğu gibi iç mekan büyük payelerle dışa yansımıştır. Haç kolu bölümleri diğer bölümlere göre daha yüksek tutulmuştur.

⁵⁷İstanbul Atik Mustafa Paşa Camii (9. yüzyıl), Bodrum Camii (921-922), Kalenderhane Camii'nin (12. yüzyıl) yan cepheleri bu düzendedir.

⁵⁸Fenari İsa Camii Kuzey yapı (907), Eski İmaret Camii (1081-1118), Şey Murat Mescidi (11-12. yüzyıl) yan cepheleri söz konusu düzende inşa edilmişlerdir.

⁵⁹Kuzey Kilise (907) ve Bodrum Camii'nde (920-922) silmeler, cephelerde oldukça yukarıda tutulmuştur. Fenari İsa Camii'ndeki silme kuşağı iç mekana da yansır. Fethiye Camii'nin güney cephesindeki silmeler cepheyi katlara ayırmıştır.

Trakya kiliselerinde yan cephelerdeki haç kolu bölümünün düzenlemesi başkent kiliseleriyle benzerlik gösterir. Vize Hagia Sophia Kilisesi (14. yüzyıl) ve Enez Hagia Sophia kilisesi'nin yan cephelerdeki haç kolu tonoz kemeri alınlıkları, İstanbul örneklerinde olduğu gibi yuvarlak kemerli üç pencere grubuyla parçalanmıştır (Ousterhout 1985, 276).

Bafa Gölü'ndeki İkiz Ada 4 No'lu (13. yüzyıl) ve Kahvehisar Adası'ndaki 8 No'lu (13. yüzyıl) kiliselerde de haç kolu tonoz kemeri alınlıkları biraz daha farklı bir düzen gösterir. İstanbul örneklerinde tonoz kemeri alınlığındaki pencereler daima ya yanyana dizilmiş üçlü pencere, ya da iki sütunun desteklediği üçüz pencere şeklindedir. Oysa, bu kiliselerdeki pencereler üstte bir, altta iki tane olmak üzere üçgen düzende tasarlanmışlardır. En altta ise, bu bölümlerin dışı, İstanbul örneklerindeki gibi görkemli tribelon sistemleriyle değil basit kapılarla açıldığını görüyoruz. Özetle, bu kiliselerin gerek haç kollarının alt kesimleri, gerekse köşe odalarının yan yüzleri İstanbul kiliselerine göre daha sadetutulmuştur. Bölümleri ayıran paye ve kemerlerin dışında, cephe elemanlarının dağılımı da kendine özgü yerel bir düzen gösterir.

Trabzon'da başkent kapalı yunan haçı plan geleneğini sürdüren kiliseleri diğer Anadolu kiliselerinde olduğu gibi, malzeme ve cephe düzeni açısından kendine özgü bir tarz ortaya koyar. Buradaki kiliselerde, kapalı yunan haçı plan uygulaması bile başkent kiliselerinden biraz daha farklılık göstermektedir. Nitekim Trabzon örneklerinde batı haç kolu daima diğerlerinden uzundur. İdeal planlı kapalı yunan haçı kiliselerde ise haç kolları eş derinlikte tutulmuştur.

İncelenen kiliselerin yan cepheleri de başkent ve Anadolu kiliselerinden çok farklı özellikler gösterir. Yan cephelerin, Hagia Sophia ve Panaghia Chrysokephalos Kiliseleri'nde büyük bir hafifletme kemeri içindeki üçüz kemerli bir revak ile dışı açıldığı görülür⁶⁰.

Bunun yanında yan cephelerde, İstanbul ve Anadolu'daki kiliselerin yan yüzlerinde görülen ve iç planlamayı dışı yansıtan duvar payeleri Trabzon kiliselerinde yoktur. Köşe odalarının yan yüzlerinde belirli bir düzen takip etmeyen pencereler bulunmaktadır. Özellikle, revakların gerisindeki haç kolu bölümleri de başkentten farklı olarak dışı kemer ve payelerle yansımamış, sadece köşe odalarına göre daha yüksek tutularak belirginleştirilmiştir. Yan cepheler son derece sadedir. Cepheleri dolanan bir kaç şeritli silme kuşağından başka her hangi bir hareket unsuru yoktur.

S. Eyice, bu kiliselerin coğrafi bakımdan komşu oldukları kafkas yapılarından etkilendiklerini söylemektedir Aynı zamanda kubbe kasnaklarının dışı köşeli oluşunu da başkent dışı yabancı üslupların bir ürünü olarak değerlendirmektedir (Eyice 1984, 176).

Başkent İstanbul'un kapalı yunan haçı planlı yapılarının batı cepheleri de genelde belli kalıplarda inşa edilmiştir. Narteksler üç, beş veya yedi bölümden meydana gelmektedirler. Üzerleri dönüşümlü olarak yerleştirilmiş kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Üst örtüyü taşıyan ayklar diğer cephelerde olduğu gibi dikey payeler şeklinde dışı

⁶⁰ Trabzon mimarisindeki giriş revakları (portikus), bir cephesinde kemerli açıklığı olan diğer üç yöne genellikle küçük boyutlu kapılarla açılan dikdörtgen mekanlardır (Mercangöz 1980, 121).

yansımıştır. Bu payeler birbirlerine kemerlerle bağlanmışlardır. Payelerin dönem ilerledikçe kademelenerek hareketlendiğini görürüz. Genellikle cephe ortasında bir giriş açıklığı bulunur. Bu kapılar yalın, söveli dikdörtgen açıklıklar olabildikleri gibi bu kapıların üzerlerinde yuvarlak hafifletme kemerleri de bulunabilir. Genelde Orta Bizans kiliselerinin batı cepheleri ya Atik Mustafa Paşa Camii (9. yüzyıl) ve Gül Camii'nde (12. yüzyıl) olduğu gibi günümüze kadar gelemediğinden ya da Kariye Camii'nde olduğu gibi sonraki onarım ve restorasyonlarla değiştirildiğinden orijinal görünüşleri tartışmalıdır.

İstanbul ve Anadolu'daki Bizans kiliselerinde, sonradan yapılmış narteksler yaygındır⁶¹. Bu narteksler yapılara genellikle, Palaiologoslar döneminde eklendikleri için esas yapıdan farklı olarak paye, niş ve kör kemer gibi cephe unsurları da çok kademelidir. Örnekler arasında, Zeyrek Kilise Camii (1118-1136) ve Fethiye Camii güney yapıda (1325) çift katlı narteksler e sahiptir (Mathews 1976, 71, 346).

Batı cephe ortasında genellikle bir giriş açıklığı vardır. Bazen Bodrum Camii'nde (920-22) olduğu gibi, girişin iki yanı yarım yuvarlak payelerle sınırlanmıştır. Üç bölümlü narteks dışı dört paye ile yansımış, payelerin arasına altta yuvarlak kemerli uzun dikdörtgen pencereler, üstte ise yarım daire şeklinde pencereler açılmıştır. Bu konuda belki de tek farklı örnek, İstanbul'daki Eski İmaret Camii'nin (1081-1118) batı cephesidir. Burada cephe, dört paye ile üç dikey bölüme ayrılmış, bu bölümlere birer yuvarlak kemerli kapı yerleştirilmiştir. Farklı olarak ise yan bölümlerde, üstte birer yuvarlak kemerli niş bulunur. Eğer narteks, bazı araştırmacıların önerdiği gibi kiliseden hemen sonra inşa edilmişse, yani 12. yüzyılın başlarına tarihli ise Palaiologoslar Dönemi'nde batı ve yan cephelerde kullanılan nişlerin kökenini buraya bağlamak gerekecektir. Kaldı ki Eski İmaret Camii, apsis cephelerinin üst seviyesinde kullanılan nişlerin ilk önce uygulandığı yapı olarak da literatüre geçmiştir (Ousterhout 1994, 13).

Zeyrek Camii batı cephesi (1118-1136) ise iç mekân dışı yansıtan payelerle bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler kuzey tarafta, altlı üstlü yerleştirilmiş kemerlerle birbirine bağlanmışlardır. Payelerin arasına ise ya tek tek yanyana, ya altlı üstlü yerleştirilmiş ikişer pencere ya da iki sütunun ayırdığı üçüz pencereler açılmıştır. Bu kemerler çatı seviyesinde dalgalanırlar. Güney tarafta ise, her paye arasına üstünde yuvarlak kemerli alınlıklar bulunan söveli dikdörtgen beş kapı yerleştirilmiştir.

Bafa yöresindeki kiliselerin batı cepheleri başkent örneklerinden farklıdır. Dışta payeler yoktur. Cephe ortasında yuvarlak kemerli alınlığı bulunan kapılar yer almaktadır. Kapıların iki yanına birer pencere açılmıştır. 4 No' lu ve 8 No' lu Kiliselerin narteksleri iki katlıdır (Mercangöz 1985, 173).

Akhisar Çanlı Kilise de, iki katlı düzenlenmiştir. Burada, tıpkı Bafa kiliselerinde olduğu gibi duvar payeleri bulunmaz. Altta, cephe ortasındaki bir kapı ve iki yanında birer pencere, üstte ise yanyana dizilmiş yuvarlak kemerli pencerelerden başka herhangi bir hareket unsuruna rastlanmaz (Restle 1979, Res 156).

⁶¹ İstanbul, Fenari İsa Camii, Eski İmaret Camii, Zeyrek Kilise Camii, Kalenderhane Camii, Vefa Kilise Camii, Fethiye Camii'nde narteksler sonradan inşa edilmişlerdir.

Trabzon kiliselerinin batı cepheleri, Başkent ve Anadolu kiliselerinden tamamen farklı, kendine özgü bir üslup ortaya koyar. İncelediğimiz üç kiliseden Hagia Sophia Kilisesi (1204-1263) batı cephesinde tıpkı yan cephelerdeki gibi, büyük bir kemer içine alınmış üçüz kemerli bir giriş revakı bulunmaktadır. Revakın gerisinde kalan alanlar sağır tutulmuştur.

Orta Bizans döneminde kapalı yunan haçı planlı kiliselerin yanı sıra üç veya dört yapraklı yonca plan tipinin de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin İstanbul, Heybeli Ada'da yer alan Panaghia Kamariotissa Kilisesi'nin cepheleri, farklı plan tipine karşın başkentteki diğer kiliselerin cephe özelliklerini çağırıştırır. Bu kilisede cepheler yer yer nişlerle parçalanmış, dışa çıkıntı yapan yonca yaprakları, ikişer desteğin ayırdığı üçüz pencerelerle hareketlendirilmiştir.

Bunun yanında Orta Bizans döneminde inşa edilmiş, geleneksel tek nefli kiliselerde cepheler çağdaşı diğer yapılarla benzer özellikler gösterir. Örneğin 11. yüzyıla tarihlenen İstanbul, Toklu Dede Mescidi, apsis cephesi ve kuzey cephesi ile Eski İmaret Camii ve Vefa Kilise Camii'nin cepheleri akla getirir. Yunan haçı planlı olmadığı halde yapının kuzey ve batı cepheleri, diğer yapılarla aynı ritimde kademeli payelerle düşey bölümlere ayrılmıştır. Apsis cephesi ise pencereleri ve nişleriyle başkent geleneğini sürdürür niteliktedir.

Orta Bizans Dönemi'nde, cephelerde böylesi hareketlenmelerin yanı sıra üst örtüde de birtakım yenilikler dikkati çeker. Örneğin kubbe kasnakları yükselmiş ve üzerine yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Kasnak pencereleri aralarına, bazen Bodrum Camii'nde olduğu gibi, üzerine kademeli kemerlerin oturduğu üçgen profilli sütunçeler yerleştirilmiş, bazen de Eski İmaret Camii'nde olduğu gibi yuvarlak profilli sütunçeler yerleştirilmiştir. Böyle elemanların desteklik ettiği dalgalı saçaklar genelde kasnakları hareketlendirir. Hareketlilik sadece kubbe saçaklarının dalgalı hattında görülmez, haç kollarının dışa yansıyan kemerleri de kirpi saçaklarla vurgulanarak cephelerde hareketliliği sağlamıştır.

Konumuz dışında olmakla birlikte, cephe hareketliliğine malzeme ve tuğla süslemelerinin de katkısı olmuştur. Genelde cephelerde kullanılan malzemeye de önem verilmiş, almaşık teknikte inşa edilen duvarlarla yapılara çok renkli bir görünüm kazandırılmıştır. Yine cephelerde birtakım keramoplastik süsler güneş ve meander gibi motiflerden oluşan frizler süsleme unsurları olarak cephedeki hareketi güçlendirir. Özetlersek, Orta Bizans Dönemi kiliselerinde cepheler öncekilerden farklı olarak yeni uygulamalarla kendine özgü bir üslup ortaya koymuştur. Cephelerde dönem ilerledikçe hareketlilik arttığı halde genelde ana şema hep aynı kalmıştır.

C. Son Bizans Dönemi

Son Bizans Dönemi VIII. Mikhael Palaiologos'un İstanbul'u Latinlerden geri aldığı 1261 tarihinde başlar ve 1453'e kadar devam eder. Bu dönemde sanatta kısa bir canlanış görülmesine karşın ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik çöküntü çok sayıda

yeni ve büyük mimari eserler yapılmasına engel olmuştur. Yine de yeni inşa edilen veya onarılan kiliseler bile Son Bizans sanatının zenginliğini ortaya koyan bir üslubun varlığını gösterir.

Bu dönemde, Orta Bizans Dönemi'nin yaygın plan tipi kapalı yunan haçının ve daha önceki dönemlerin geleneksel kilise şemalarının yanında, bazı yeni plan tipleri geliştirilmiş, Latin istilası sırasında yağmalanan yapılar onarılıp bazılarında eksonarteksler ve küçük kiliseler eklenmiştir. Bu sebeptir ki Kariye Camii ana binası ve Gül Camii gibi Orta Bizans Döneminden kalma kimi kiliselerin bazı cepheleri Orta Bizans Dönemi inşaatlarından farklı özellikler göstermektedir.

Son Bizans Dönemin'nde kapalı yunan haçı plan tipinin başkent İstanbul'daki tek örneği 1294 civarına tarihlenen Fethiye Camii güney yapısıdır. Yapı, içte, Orta Bizans Döneminin kapalı yunan haçı planlı kiliseleriyle aynı tarzda inşa edilmesine karşın, dış kuruluşta bir takım yenilikler ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Orta Bizans Dönemi'nde kapalı yunan haçı planlı kiliselerde iç mekan dışa kalın payelerle yansımaktaydı. Aslında üst örtüyü taşıyan arkitektonik elemanlar olan bu destekler aynı zamanda narteks, haç kolları, köşe odaları ve pastaforyumları dışa yansıtan ve cephelerde düşey vurguyu sağlayan ana unsurlardı. Önceleri sağır ve masif şekillerde iken zamanla kademelenerek hareketlenmişlerdi. Plan düzlemine bakıldığında ise üst örtüyü taşıyan bu kademeli ayakların hem içte, hem de dışta keskin hatlarla belirlediği görülmekteydi. Fethiye Camii'nde bu payeler içte kaybolmuş, dışta ise yuvarlak hatlı ince plasterlere dönüşerek birer süs unsuru halini almış, arkitektonik işlevini yitirmişlerdir. Yapının gerek apsis cephesi, gerek yan cepheleri, gerekse batı cephesi bir önceki dönemden farklı düzenlemeler içerir. Orta Bizans Dönemi'nin kapalı yunan haçı planlı kiliselerinde üçüz pencereler yan cephelerde yalnızca haç kolu tonozu kemer alınlığına açılmışken, Son Bizans Dönemi'nin aynı planlı tek örneği olan Fethiye Camii'nde cephenin hem ikinci, hem de üçüncü katına açılmıştır. Yine, yan cephelerde iç mekanı dışa yansıtan payeler ortadan kalktığından, içteki düzeni dışa yansıtmaya işlevi saçak seviyesinde dalgalanan haç kolu tonozuyla sağlanmıştır. Cephe silme ve yan yana sıralanmış iki sıra pencere ile üç kata ayrılmıştır. Bir diğer yenilik de alt katta hiç pencere kullanılmamasıdır. Pencerelerin hepsi üst katta toplanmıştır. Yan cephelerde ince uzun kör kemerler ve nişler birinci derecedeki bezeme unsurları olmuştur. Oysa, Orta Bizans Dönemi'nin kapalı yunan haçı planlı kiliselerinin yan cephelerinde nişler bulunmaz. Yapının batı cephesinin büyük bir bölümü yine Son Bizans Dönemi'ne ait bir ek hol yüzünden kapanmıştır. Ancak cephenin kısmen de olsa görülebilen kesimlerinde kör kemerlerin ve nişlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fethiye Camii'nin apsisi de bir önceki dönem göre yenilikler ortaya koymaktadır. Ana apsis üç kat halinde düzenlenmiştir. Katlar Orta Bizans Dönemi'ndeki gibi silmelerle değil yatıda yan yana sıralanmış niş ve pencere gibi elemanların üst üste yerleştirilmesiyle elde edilmiştir. Örneğin, ana apsiste en alt katta 5 adet kısa niş ile bunların üzerinde , ortada iki sütunun desteklik ettiği oldukça dar ve uzun tutulmuş üçüz penere sistemi bulunmaktadır. Bu pencerelerin iki yanına ince uzun birer niş yerleştirilmiştir. En üst katta ise cephe yine yan yana sıralanmış 5 adet orta yükseklikteki bir başka niş sırasıyla

parçalanmıştır. Apsislerin üzeri konik çatılarla örtülüdür. Çatının gerisinde doğuya yuvarlak kemerli bir pencere ile açılan bema tonozu yer alır.

Son Bizans Dönemi sanatı, başkent İstanbul'da 1261'den sonra dehlizli kilise denilen yeni bir tip meydana getirmiştir. Bizans sembolizminde gök kubbeyi temsil eden ve bu yüzden başlıbaşına önemli bir birim olan kubbe, budönemde yeni bir anlayışa göre aynı sembolizmin baş unsuru olmuştur (Eyice 1980, 104).

Bu plan tipinin İstanbul'daki üç örneği Koca Mustafa Paşa Camii (1284 civarı), Fenari İsa Camii güney yapısı (1290 civarı) ve Fethiye Camii, kuzey yapısıdır (1294 civarı).

Bugün Koca Mustafa Paşa Camii olarak anılan, Bizans döneminde Hagios Andreas Kilisesi adıyla bilinen yapının tüm cepheleri 15. yüzyıl sonlarında camiye çevrilirken tamamen değiştirildiğinden, orijinal görünüşü hakkında herhangi bir fikir yürütmek mümkün değildir.

Yine dehlizli planda inşa edilmiş Fenari İsa Camii olarak anılan kompleksin güney yapısı da kuzey cephenin başka bir binaya bitişik olması ve değiştirilmesi sebebiyle, güneybatı cephelerinin de sonradan eklenen bir holle adeta bir kılıf içine alınması nedeniyle üç yönden dışarı ile bağlantısı kesilmiştir. Bugün yapının yalnız apsis cephesi dışarı ile bağlantılıdır. Yedi cepheli ana apsis iki silme ile üç kata ayrılmıştır. En altta , yanyana dönüşümlü olarak yerleştirilmiş 7 adet niş-kör kemer dizisi, üzerinde, ortada iki sütunun desteklik ettiği ince uzun üçüz pencere sistemi bulunur. Orta kattaki bu pencerelerin sağ ve solunda bir niş ve bir kör kemerden oluşan düzenleme yer alır. En üst kat ise yanyana dizilmiş 7 adet orta yükseklikteki niş sırasıyla hareketlendirilmiştir. Yan apsisler ana apsisten daha düşük kotta olup üçer cephelidir ve iki katlıdır. Alt kesimde ana apsisinki ile aynı seviyede tutulmuş üç kör kemer, üst kesim ise ortada iki sütunun desteklik ettiği ince uzun üçüz pencere sistemi ile düzenlenmiştir.

Fethiye Camii olarak bilinen Pammakaristos Kilisesi kuzey yapısının da durumu diğer çağdaşları gibidir. Yapının kuzey, güney ve batısı bir hol ile çevrelendiğinden , apsis cephesi ise tamamen yıkılarak Osmanlı Döneminde bir ek ile genişletildiğinden dışarı ile bağlantısı kesilmiştir.

Son Bizans Dönemi'nde çok sayıda örneğini gördüğümüz bir diğer yapı tipi de tek nefli tiptir. Örnekleri arasında Manastır Mescidi (1261-1300 civarı), İsa Kapısı Mescidi (1300-1325 civarı) , Boğdan Sarayı İbadethanesi (1300-1350 civarı) ve Kariye Camii Pareklesionu (1305 civarı) sayılabilir. Bir çoğunun mimari sorunları olmasına rağmen araştırmacılar tarafından Son Bizans Dönemi'ne tarihlenirler. Genelde doğu-batı yönünde uzanan basit dikdörtgen planlıdırlar. Batılarında bir narteksleri vardır. Cephe düzenlerine bakıldığında Kariye Camii Pareklesionu hariç sade tutuldukları görülür. Dışta yalnızca iç mekanı aydınlatmak için cephelere açılmış yuvarlak kemerli pencerelerden ve bazen de bir silmeden başka her hangi bir hareket unsuruna rastlanmaz. Ne Manastır Mescidi'nde, ne Boğdan Sarayı'nda, ne de Sinan Paşa Mescidi'nde, cephelerde dikey vurguyu sağlayan paye veya plaster gibi unsurlar bulunmamaktadır. Apsis cepheleri ise kapalı yunan haçı planlı kiliselerden veya dehlizli kiliselerden farklı olarak nispeten sade tutulmuştur.

Bugüne gelebilen eski gravürlerden ve izlerden Sinan Paşa Mescidi ve Boğdan Sarayı'nın apsis cephelerinin üst kesimlerinde yanyana dizilmiş 3-5 adet niş veya kör kemer dizisi cephenin tek hareket unsuru olduğu görülmektedir.

Tek nefli tipin en görkemli örneği Kariye Camii Pareklesionu'dur. Yapının yalnız doğu ve güney cephesi dışarı bakar. Doğu cephe çağdaş olan Fenari İsa Camii'nin güney yapısı ve Fethiye Camii'nin güney yapısı ile yaklaşık görünümündedir. Buna göre apsis, iki silme ile üç kata ayrılmıştır. En altta yanyana dönüşümlü olarak yerleştirilmiş 5 adet niş-kör kemer dizisi yer alır. Üzerinde, ortada iki sütunun desteklik ettiği üçüz pencere dizisi bulunur. Pencerelerin iki yanına bir niş ve bir kör kemerden oluşan ikili elman yerleştirilmiştir. En üstte ise yine dönüşümlü olarak yerleştirilmiş 7 adet niş-kör kemer dizisiyle kompozisyon tamamlanmıştır. Tüm bu niş ve kör kemerlerin arası silindirik payelerle ayrılmıştır. Bu sütun görünümü payeler, güney cephede de kör kemerlerin aralarında kullanılmıştır. Güney cephe üst seviyede tutulmuş bir silme ile iki kata ayrılmıştır. Üst kesim, iç mekanın bölümlerini dışa yansıtan kademeli kör kemer dizisiyle hareketlenmiştir. Kör kemerlerin alınlıklarına üçüz pencereler açılmıştır. Bir başka dikkat çekici unsur ise kaş kemerin kullanılmasıdır.

Palaiologoslar Dönemi'nde yapıların yanlarına bitişik inşa edilen ek mekanlar yaygın bir özelliktir. Ekyapılar Kariye Camii'ndeki gibi tek nefli veya Fethiye Camii güney binadaki gibi kapalı Yunan haçı planda apsisli şapeller olabilirler. İstanbul Fethiye Camii ve Fenari İsa Camii'ndeki gibi "L" şeklinde olabilmektedirler. Bunlar genelde geçiş mekanlarıdır. Başkent , İstanbul'un bir çok kilisesi dışı bu son dönem ekleriyle açılmaktadır. Bu ek yapılar başlıbaşına birer mimari kompozisyon içerirler. Genelde benzer biçim kalıplarında inşa edilmişlerdir. Beş veya daha fazla bölümden meydana gelirler. Üzerleri dönüşümlü olarak yerleştirilmiş kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Son Bizans Dönemi'nde üst örtüyü taşıyan ayaklar, artık dışı sadece ince uzun plasterler şeklinde yansımış, arkitektonik işlevlerini yitirmişlerdir. Yine Kariye Camii batı cephesinde olduğu gibi bazen üzerlerine nişler de açılmıştır. Bu plasterler birbirlerine kemerlerle bağlanırlar. Genelde kemerlerin alınlıklarında Fenari İsa Camii güney (1300-1350) ve Fethiye Camii dışı hollerinde (1350-1400) olduğu gibi yuvarlak kemerli bir pencere yer alır. Bazen de Vefa Kilise Camii eksonarteksinde (1300-1350) olduğu gibi cephe üst kesimde bir silme ile iki kata ayrılarak yuvarlak kemerlerin alınlıkları ikiz veya üçüz pencerelerle parçalanmıştır. Cephe ortasında naosa geçişi sağlayan girişler bulunur. Bu girişler de başlı başına birer mimari kompozisyon olarak cephe düzeninde yerlerini alırlar. Girişler genelde üzerinde yuvarlak kemerli bir alınlık bulunan söveli veya sövesiz dikdörtgen açıklıklar şeklinde olup iki niş veya plasterler arasına konmuşlardır. Bazen Kariye Camii batı cephesinde olduğu gibi kemerleri taşıyan plasterlerin üzerine sütun görünümü yarım yuvarlak formda örme payeler yerleştirilmiştir.

Bunun yanında yine Vefa Kilise Camii'nde olduğu gibi paye ve sütunların ardışık olarak yerleştirilmesiyle dışı açılan örneklere de rastlanmaktadır. Böyle narteks düzenlemesi başkent dışındaki Enez Hagia Sophia Kilisesi'nin batı cephesine de örnek olmuştur.

Son Bizans Dönemi'ne ait bir başka ilginç yapı da Soterios Kilisesi'nin alt kat cephesidir. Araştırmacılar, Marmara tarafı surları ile kaynaşmış durumdaki bu cepheyi süsleme tekniği ve düzenine göre 14. yüzyıl başlarına tarihlenmektedirler (Eyice 1980, 75). Cephenin ana unsuru, yuvarlak kemerli bir açıklıktır. Bu açıklığın iki yanında, kalan izlere göre birer kemerli kapının bulunduğu anlaşılmaktadır. Taş-tuğla dizilerinin yatayda oluşturduğu etki, büyük kemer ve iki yanındaki nişlerle dengelenmiştir. Bu nişlerin yanlarında ve kemerli kapı açıklıklarının üst taraflarında, duvar yüzeyi, tuğladan işlenmiş motiflerle bezenmiştir. Bu motifler arasında yürek biçimindeki nişler dikkat çekicidir. 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başlarında, mimaride çok kullanılan bu tip nişlere, İstanbul Fenari İsa ve Kariye Camii cephelerinde rastlamak mümkündür.

Bunlardan başka Orta Bizans Dönemi'nde yapıldıkları kesin olarak bilinen diğer bazı Bizans kiliselerinde ise, son dönemin özelliklerine sahip bir takım izler, tamir kalıntıları saptanmıştır. Zeyrek Kilise Camii'nde (1118-1136), Kariye Camii'nde ve özellikle de Gül Camii'nde apsis cepheleri düzenleriyle ilgi çekmektedir. Bunların içinde Gül Camii yan apsisleri durulmaya değer. Orta Bizans Dönemine ait olduğu kesin olarak bilinen Gül Camii'nin yan apsisleri Palaiologoslar Dönemi'nde bir değişiklik geçirmiş ve dış cepheleri bugünkü görünümünü almıştır. Ana hatlarıyla Fenari İsa Camii apsislerine benzer. Çok cepheli apsisler katlar halinde yükselen nişlerle kuvvetli bir plastik görünüm kazanmıştır. Araştırmacılar en üstteki konsol dizilerinin şekilleri ve teknikleri bakımından tamamen Fenari İsa Camii ve Fethiye Camii apsisleriyle paralellik gösterdiğinden, Gül Camii yan apsislerinin de 13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında bugünkü görünümünü aldıklarını kabul etmektedirler (Eyice 1980, 85).

Yine Son Bizans Dönemi'nde kullanılan yonca planlı kilise tipi cephe düzeni açısından başkent geleneklerini sürdürmektedir. İstanbul yakınındaki Heybeli Ada'da yer alan Panaghia Kamariotissa Kilisesi'nin cephesine açılan nişler ve pencere düzenleri İstanbul örnekleriyle paralellik gösterir.

Başlıca örneklerini başkent İstanbul'da gördüğümüz Palaiologoslar Dönemi Sanatı, belki bir önceki dönemin mimari unsurlarını aynen kullanmış, fakat kullandığı bu unsurları inceltip uzatarak, gruplayıp yerlerini değiştirerek özümsemiş ve yeniden sunmuştur. Özellikle bu dönemin resim sanatında dikkati çeken, figürlerdeki dikine uzama eğilimi, Palaiologoslar Dönemi mimarisindeki binalarda da uygulanmıştır. Diğer yandan, resimlerde yeniden ortaya çıkan derinlik, cephelerde bolca kullanılan nişlerle, dışta da kendini göstermiştir.

Orta Bizans Dönemi yapılarından, örneğin Bodrum Camii(921-922)ve Fenari İsa Camii kuzey yapısı (907) da dışa taşkın payeleri ve bunların aralarına yerleştirilen kör kemerlerle hareketlendirilmiş ve dikey görünüm kazanmıştır. Ancak bu hareketlenme hiç bir zaman son dönemdeki gibi olmamıştır.

Palaiologoslar Dönemi mimari özellikleri başkent İstanbul dışındaki kimi kiliselere de örnek olmuştur. Nitekim, Silivri'deki 14. yüzyıla tarihli küçük kilisenin apsisi, tıpkı Fenari İsa Camii'nde olduğu gibi iki sıra nişle hareketlendirilmiş, bu düzen güney cephede de devam etmiştir. Yine Enez'de Fatih Camii olarak anılan Hagia Sophia Kilisesi'nin batı cephesi, İstanbul Vefa Kilise Camii ile benzer özellikler gösterir.

Son dönem mimarisinde kullanılan malzemeye de önem verilmiştir. Cepheler taş ve tuğlanın, kırmızı ve beyaz renkleriyle daha dikkat çekici bir görünüm kazanmıştır.

Son dönem mimarisinde apsis cepheleri, belki de en çok emek verilen cepheler olmuştur. Şöyle ki yatayda yanyana sıralanmış katlar halinde yükselen niş-kör kemer dizileriyle cepheleriye parçalanmıştır.

Sonuç olarak, Son Bizans Dönemi mimarisinde iç mekan ile dış cephelerin aynı oranda süslandiklerini ve bir bütün oluşturduklarını söylemek yanlış olmaz. İç mekan mozayik, fresko tekniklerindeki resimlerle bezenirken dış cepheler meander bantları, balık sırtı ve dama motifleri ile zikzak desenleri, yelpaze ve güneş motifleri ile bezenmiştir. Resim sanatındaki dikey hatlar, mimaride dış cephelerde kullanılan oldukça ince, uzun plaster ve sütun demetleriyle kendini göstermiştir.

SONUÇ

Orta Bizans Döneminde ortaya çıkan kapalı yunan haçı planla birlikte, önce dönemlerin kilise cephelerinden farklı olarak, yapı yüzleri de değişmiştir. Özellikle başkent İstanbul başta olmak üzere ülkenin pek çok yerinde bu yeni tipteki kiliseler değişik dış görünüşleriyle dikkat çekmeye başlamışlardır.

Gerçekte örtüsünün dışında kapalı yunan haçı kiliseler, bazilikaları bazı ayrıntılarda kısmen hatırlatmaktaydı. Bununla birlikte, kendine özgü yorumla, iç mekânın kuruluşu üst örtüyü taşıyan desteklerin yan duvarlardaki karşılığı olan payelerle dışa yansıyor. Dışa yansıyan payeler aynı zamanda cepheleri düşey bölümlere ayırmıştır. Üstte de, payelerin taşıdıkları örtülerin kemerleri de dışa yansyarak, düşey bölümleri üstten çerçeveleyerek taçlandırmaktaydı. Orta Bizans döneminde cepheler, bir önceki dönemden farklı olarak dalgalı saçak hattıyla son bulur. Payelerin cepheye sağladığı dikey vurgu, genelde cephelerin üst seviyelerinde yer alan yatay silmelerle dengelenmeye çalışılmıştır. Duvarlardaki çok sayıdaki kapı ve pencere açıklıkları, bir yandan iç mekânlara ışık sağlarken, diğer yandan şekilleri ve yerleştiriliş kompozisyonlarıyla, yapıların cephe düzenine katkıda bulunmuşlardır. Tekrarlarsak, Bizanslı ustalar, yapının giriş ve aydınlatma elemanlarını cephelere ustaca yerleştirerek, cephelere ritmik ve harmonik hareket kazandırmışlardır.

Orta Bizans Dönemi mimarisinde başkent İstanbul yapılarında, Kommenoslar'dan başlayarak kilise cephelerinde yer alan paye, niş ve kemerlerin kademelenerek daha da hareketlendiği görülür.

Orta Bizans Döneminde Anadolu kiliselerinde ise planlamada başkentten özellikleri bazı ayrıntılarda aynen görülürken, malzeme, süsleme ve cephe düzeninde bazı yöresel farklılıkları dikkati çeker.

Son Bizans Dönemindeki kiliseler, plan olarak kapalı yunan haçı, yonca plan, tek nefli gibi önceki tipleri tekrarlar, ancak bunun yanı sıra, yeni bir plan tipi olarak dehlizli tipi ortaya koyarlar. Bu dönemin cephelerinde yine bir önceki dönemin mimari unsurlarının aynen var oldukları görülür. Ancak bu unsurlar, genelde cephenin bütününde olduğu gibi, incelik uzayarak daha zarifleşmiş; cephedeki kompozisyon kısmen değişmiştir. Örneğin, Orta Bizans döneminin cephelerdeki düşey elamanı olan duvar payeleri, cephedeki kör kemerlerle birlikte çok kademeli, uzun plasterler şekline dönüşmüştür. Orta Bizans döneminde genelde apsis cephelerinde yer alan nişler, Son Bizans döneminde incelik uzayarak tüm cephelere yayılmıştır. Cephelerde daha bir belirginleşen uzama ve dikey vurgu, içteki anıtsal resimlerde de kendini gösterir. Çünkü bu son dönemin resimlerde, figürler tıpkı cephe elemanları gibi incel ve uzundurlar.

Son Bizans Dönem mimarisinde kullanılan malzemenin ve süslemenin çok daha çarpıcı olduğunu görmekteyiz. Cephelerde taş ve tuğla ile sağlanan renklilik, tuğla bezemelerle tamamlanmıştır. Aslında, Son Bizans Dönemi kilise mimarisinde iç mekân ile dış cephelerin birlikteliği Orta Bizans Dönemi'nden biraz farklıdır ama yine de

cephelerde mimari ile bir bütünlük söz konusudur. Dış cephelerde meander bantları, balık sırtı ve dama motifleri ile zikzak desenleri, yelpaze ve güneş motifleri, kısmen farklı yorumlarla ancak genelde aynı şemalarda karşımıza çıkar.

SÜRELI KISALTMALARI

DOPDUMBARTON OAKS PAPERS

İstMittİSTANBULER MİTTEULUNGEN

JÖBIAHRBUCH DER ÖSTERREICH İSCHEN

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Brenk 1980 B. Brenk, **SPATANTİKE UND FRÜHES CHRISTENTUM**, Oldenburg 1980
- Buchwald H. Buchwald, **Sardis Church E-APreliminary Report**, **JÖB26(1977)**, 261-296
- Ebersolt-Thiers1913 J. Ebersolt-A. Thiers, **LES EGLISES DE CONSTANTINOPE**, Paris 1913
- Ersen 1986 A. Ersen, **ERKEN OSMANLI MİMARİSİNİDE CEPHE BİÇİM DÜZENLERİ VE BİZANS ETKİLERİNİN NİTELİĞİ**, İstanbul 1986
- Erzen 1981 J. Erzen, **MİMAR SİNAN DÖNEMİ CAMİ CEPHELERİ**, Ankara 1981
- Eyice 1969 S. Eyice, "Trakya'da Bizans Devrine ait Eserler", **BELLETEN 33 (1969)**, s. 315-358
- Eyice 1971 S. Eyice, **KARADAG (BİNBİR KİLİSE) VE KARAMAN ÇEVRESİ**, İstanbul 1971
- Eyice 1980 S. Eyice, **SON DEVİR BİZANS MİMARİSİ**, İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları, İstanbul 1980
- Eyice 1982 S. Eyice, Türkiye'de Bizans Sanatı, **ANADOLU UYGARLIKLARI ANSİKLOPEDİSİ, III**, 514-564
- Grossmann 1966 P. Grossmann, "Beobachtungen an der Kefeli Mescid in Istanbul", **IstMitt 16 (1966)**, 241-249
- Hallensleben 1965 H. Hallensleben, "Zu Annexbauten der Kilise Camii in Istanbul", **IstMitt 15 (1965)**, 208-217

- Hallensleben 1963/64 H. Hallensleben, "Untersuchungen zur Baugeschichte der Ehemaligen Pammakaristos-Kirche, Der Heutigen Fethiye Cami, in İstanbul", **IstMitt** 13/14 (1963/64), 128-193
- Hanfman 1983 G. M. A. Hanfman, **SARDIS FROM PREHISTORIC TO ROMAN TIMES** , 1983
- Krautheimer1965 R. Krautheimer, **EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE**, Baltimore 1965
- Lassus 1966 J. Lassus, **THE EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE WORLD** , London 1966
- MacDonald 1962 W. MacDonald, **EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE**, Newyork 1962
- Mainstone 1988 R. J. Mainstone, **HAGIA SOPHIA**, Architecture, Structure, Liturgy Of Justinians Great Church, Thames And Hudson 1988
- Mango 1976 C. Mango, **BYZANTINE ARCHITECTURE**, Newyork 1976
- Mathews 1971 T. F. Mathews, **THE EARLY CHURCHES OF CONSTANTINOPLE**, Architecture and Liturgy (University Park P. A. 1971)
- Mathews 1976 T. F. Mathews, **THE BYZANTINE CHURCHES OF CONSTANTINOPLE**, A Photographic Survey London 1976
- Mercangöz 1980 Z. Mercangöz, **TRABZON'DAKİ BİZANS DERİ KİLİSELERİ**, (Hacettepe Üniversitesi, Mezuniyet Sonrası Eğitimi Fakültesi, Bilim Uzmanlığı Tezi), Ankara 1980

- Mercangöz 1985 Z. Mercangöz, **BATI ANADOLU'DA GEÇ DÖNEM BİZANS MİMARİSİ:LASKA-RİSLER DÖNEMİ MİMARİSİ**, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1985
- Mercangöz 1990 Z. Mercangöz, Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi, **ARKEOLOJİ-SANAT TARİHİ DERGİSİ**, V (1990), 117-139
- Mercangöz 1992 Z. Mercangöz, Kapıkırı Adasındaki Manastır Kilisesi Üzerine Düşünceler, **ARKEOLOJİ-SANAT TARİHİ DERGİSİ VI** (1992), 73-91
- Millingen 1912 A. Van Millingen, **BYZANTINE CHURCHES IN CONSTANTINOPLE**, Their History And Architecture, London 1912
- Orlandos 1952 A. K. Orlandos, **BASILIKH**, Athenai 1952
- Ousterhout 1982 R. Ousterhout, **THE ARCHITECTURE OF KARIYE CAMİİ IN ISTANBUL**, Washington 1982
- Ousterhout 1985 R. Ousterhout, The Byzantine Church at Enez; Problems in Twelfth-Century Architecture, **JÖB35** (1985), 261-280
- Ousterhout 1994 R. Ousterhout, Eski İmaret Camii Çalışmaları, **ARKEOLOJİ VE SANAT**, Yıl 16, Sayı 64/65, İstanbul 1994, 13-20
- Ousterhout 1995 R. Ousterhout, The 1994 Survey At Akhisar-Çanlı Kilise, **XIII. ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI**, C. II, 29Mayıs- 2 Haziran 1995, Ankara, 165-181

- Pasadios 1973 A. Pasadios, **ΚΕΡΟΜΟ ΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΤΕΡΙΩΝ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ**, Athenais 1973
- Paspates 1877 A. G. Paspates, **ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ**, Constantinople 1877
- Peschlow 1996 A. Peschlow-Bindokat, **DER LATMOS**, Van Zabern 1996
- Restle 1979 M. Restle, **STUDIEN ZUR FRÜHBYZANTINISCHEN ARCHITEKTUR KAPPADOKIENS**, Wien 1979
- Schafer 1973 H. Schafer, Die Gül Camii in Istanbul: Ein Beitrag Zur Mittelbyzantinischen Kirchenarchitektur Konstantinopoles, **IstMitt Beiheft 7** (Tubingen 1973)
- Striker-Kuban 1967 C. L. Striker-Y. D. Kuban, Work at Kalanderhane Camii In Istanbul, **DOP 21** (1967), 267-271
- Striker-Kuban 1968 C. L. Striker-Y. D. Kuban, Work at Kalanderhane Camii in Istanbul, **DOP 22** (1968), 185-193
- Striker-Kuban 1971 C. L. Striker-Y. D. Kuban, Work at Kalanderhane Camii In Istanbul, **DOP 25** (1971), 251-258
- Striker 1981 C. Striker, **THE MYRELAION (BODRUM CAMII) IN ISTANBUL**, Princeton, 1981
- Texier 1339 C. Texier, **ΚΥΨΟΥΣ ΑΣΙΑ**, Çev. A. Fuat, Istanbul 1339
- Underwood 1966 P. A. Underwood, **THE KARIYE DJAMI**, Volume I, Newyork 1966
- Yıldız 1982 H. D. Yıldız, Bizans Tarihi, **ANADOLU UYGARLIKLARI ANSİKLOPEDİSİ, III**, 434, 511

ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim 1: Atik Mustafa Paşa Camii doğu cephesi, bugünkü görünüm
- Çizim 2: Atik Mustafa Paşa Camii doğu cephesi, restitüsyon denemesi
- Çizim 3: Atik Mustafa Paşa Camii güney yan cephe, bugünkü görünüm
- Çizim 4: Atik Mustafa Paşa Camii güney yan cephe, restitüsyon denemesi
- Çizim 5: Fenari İsa Camii, kuzey yapı, kuzey yan cephe, bugünkü görünüm
- Çizim 6: Fenari İsa Camii, doğu cephe (Eyice 1980)
- Çizim 7: Fenari İsa Camii, güney yan cephe (Pasaidos 1973)
- Çizim 8: Fenari İsa Camii, batı cephe (Pasaidos 1973)
- Çizim 9: Bodrum Camii, doğu cephe (Striker 1981)
- Çizim 10: Bodrum Camii, batı, kuzey, doğu ve güney yan cephelerinin evrelerini gösterir çizim (Striker 1981)
- Çizim 11: Bodrum Camii, güney yan cephe, bugünkü görünüm (Striker 1981)
- Çizim 12: Bodrum Camii, güney yan cephe, eski durum (Striker 1981)
- Çizim 13: Bodrum Camii, güney yan cephe, restitüsyon denemesi (Striker 1981)
- Çizim 14: Bodrum Camii, batı cephe, bugünkü görünüm (Striker 1981)
- Çizim 15: Gül Camii, doğu cephe, bugünkü görünüm (Pasaidos 1973)
- Çizim 16: Eski İmaret Camii, doğu cephe, bugünkü görünüm
- Çizim 17: Eski İmaret Camii, doğu cephe, restitüsyon denemesi

Çizim 18: Eski İmaret Camii, güney yan cephe, bugünkü görünüm
(Pasaidos 1973)

Çizim 19: Eski İmaret Camii, batı cephe, restitüsyon denemesi

Çizim 20: Kariye Camii, kuzey yan cephe (Ousterhout 1985)

Çizim 21: Kariye Camii, doğu cephe (Pasaidos 1973)

Çizim 22: Kariye Camii, güney yan cephe (Ousterhout 1985)

Çizim 23: Kariye Camii, batı cephe (Ousterhout 1985)

Çizim 24: Kariye Camii , batı cephesinin Paspates tarafından yapılmış eski bir
gravürü (Mathews 1976)

Çizim 25: Sancaktar Hayrettin Mescidi, doğu cephe

Çizim 26: Sancaktar Hayrettin Mescidi, güney yan cephe (Ersen 1986)

Çizim 27: Zeyrek Kilise Camii, kuzey yan cephe (Ersen 1986)

Çizim 28: Zeyrek Kilise Camii, kuzey kilise apsislerinin restitüsyon denemesi

Çizim 29: Zeyrek Kilise Cami, güney Kilise apsislerinin restitüsyon
denemesi

Çizim 30: Zeyrek Kilise Camii, batı cephe (Ersen 1986, yeniden düzenlenerek)

Çizim 31: Toklu Dede Mescidi, kuzey yan cephe

Çizim 32: Toklu Dede Mescidi, doğu cephe, bugünkü görünüm

Çizim 33: Toklu Dede Mescidi, doğu cephe, restitüsyon denemesi

Çizim 34: Toklu Dede Mescidi, batı cephe

- Çizim 35: Kalenderhane Camii, güney yan cephe (Mathews 1976)
- Çizim 36: Şeyh Murat Mescidi, güney yan cephe (Mathews 1976)
- Çizim 37: Vefa Kilise Camii, Kuzey doğu cephesindeki iki kör kemer (Pasaidos 1973)
- Çizim 38: Vefa Kilise Camii, doğu cephe, bugünkü görünüm (Pasaidos 1973)
- Çizim 39: Vefa Kilise Camii, doğu cephe, restitüsyon denemesi
- Çizim 40: Vefa Kilise Camii, güney yan cephe, restitüsyon denemesi (Hallensleben 1965)
- Çizim 41: Vefa Kilise Camii, batı cephe (Pasaidos 1973)
- Çizim 42: Vefa Kilise Camii, narteksin güney yan yüzü (Pasaidos 1973)
- Çizim 43: Vefa Kilise Camii, narteksin kuzey yan yüzü
- Çizim 44: Kefeli Mescidi, Kuzey (apsis) yan cephe
- Çizim 45: Kefeli Mescidi, Doğu (yan) cephe
- Çizim 46: Kefeli Mescidi, Güney (Giriş) cephe
- Çizim 47: Ahmet Paşa Camii, kuzey yan cephe (Ersen 1986)
- Çizim 48: Ahmet Paşa Camii, narteksin güney yan yüzündeki pencere sistemi (Ersen 1986)
- Çizim 49: Ahmet Paşa Camii, doğu cephe
- Çizim 50: Sekbanbaşı Mescidi, doğu cephe restitüsyon denemesi
- Çizim 51: Sekbanbaşı Mescidi doğu cephesinin Paspates tarafından yapılmış eski bir gravürü (Mathews 1976)

Çizim 52: Boğdan Sarayı, doğu cephe

Çizim 53: Boğdan Sarayı güney cephesinin Paspates tarafından yapılmış eski bir gravürü (Mathews 1976)

Çizim 54: Manastır Mescidi, kuzey yan cephe

Çizim 55: Manastır Mescidi, güney yan cephe

Çizim 56: Fethiye Camii, doğu cephe restitüsyon denemesi (Eyice 1980)

Çizim 57: Fethiye Camii, Parekklesionu doğu cephesi (Pasaidos 1973)

Çizim 58: Fethiye Camii, güney yan cephe (Pasaidos 1973)

Çizim 59: Fethiye Camii, Manastıra ait bir görüntü (Hallensleben 1963/64)

Çizim 60: Fethiye camii, Kuzey, güney ve batı cephelerdeki inşa evrelerini gösterir bir çizim (Hallensleben 1963/64)

Çizim 61: Fethiye Camii, batı cephe (Pasaidos 1973)

Çizim 62: İsa Kapı Mescidi, Güney yan cephe (Eyice 1980)

Çizim 63: İsa kapı Mescidi'nin Paspates tarafından yapılmış eski bir gravürü (Eyice 1980)

Çizim 64: Sinan Paşa Mescidi, Paspates tarafından yapılmış cepheyi gösterir eski bir gravürü (Mathews 1976)

Çizim 65: Soterios Kilisesi, Güney yan cephe (Pasaidos 1973)

Çizim 66: Panaghia Kamariotissa Kilisesi, doğu cephe (Eyice 1980)

Çizim 67: Panaghia Kamariotissa Kilisesi, Güney yan cephe (Eyice 1980)

Çizim 68: Trabzon Hagia Sophia Kilisesi, kuzey yan cephe (Rice 1967)

Çizim 69: İznik Koimesis Kilisesi, batı cephe

Çizim 70: Tirilye Fatih Camii, kuzey yan cephe

Çizim 71: Tirilye Fatih Camii, doğu cephe

Çizim 72: Tirilye Fatih Camii, Güney yan cephe

Çizim 73: Tirilye Kemerli Kilise, Güney yan cephe

Çizim 74: Tirilye Kemerli Kilise, batı cephe

Çizim 75: Fisandon Kilise, doğu cephe (Rodley 1985)

Çizim 76: Fisandon Kilise, Güney yan cephe (Eyice 1983)

Çizim 77: Ala Kilise, Güney yan cephe (Rodley 1985)

Çizim 78: Akhisar Çanlı Kilise, doğu cephe (Rodley 1985)

Çizim 79: Akhisar Çanlı Kilise, Güney yan cephe (Ousterhout 1995)

Çizim 80: İhlara, Karagedik Kilisesi, Güney yan cephe (Rodley 1985)

Çizim 81: Bafa Gölü, Kahvehisar Adası, 8 No'lu Kilise, kuzey yan cephe
(Mercangöz 1985)

Çizim 82: Bafa Gölü, İkiz Ada 4 No'lu Kilise, kuzey yan cephe (Mercangöz 1985)

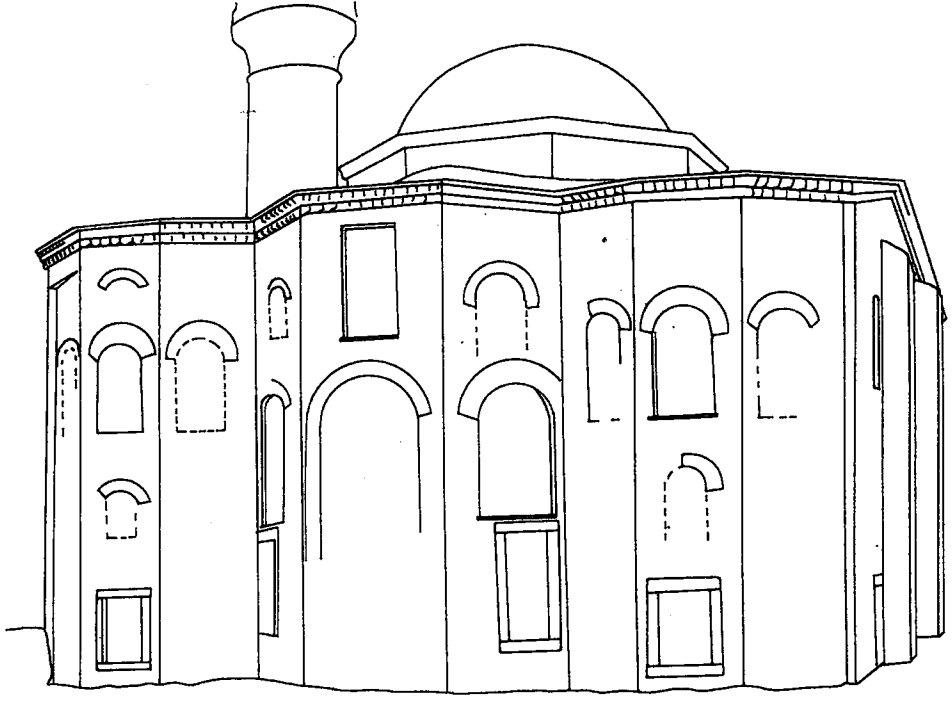
Çizim 83: Dereağzı Kilisesi, kuzey yan cephe (Morganstern 1990)

Çizim 84: Dereağzı Kilisesi, Güney yan cephe (Morganstern 1990)

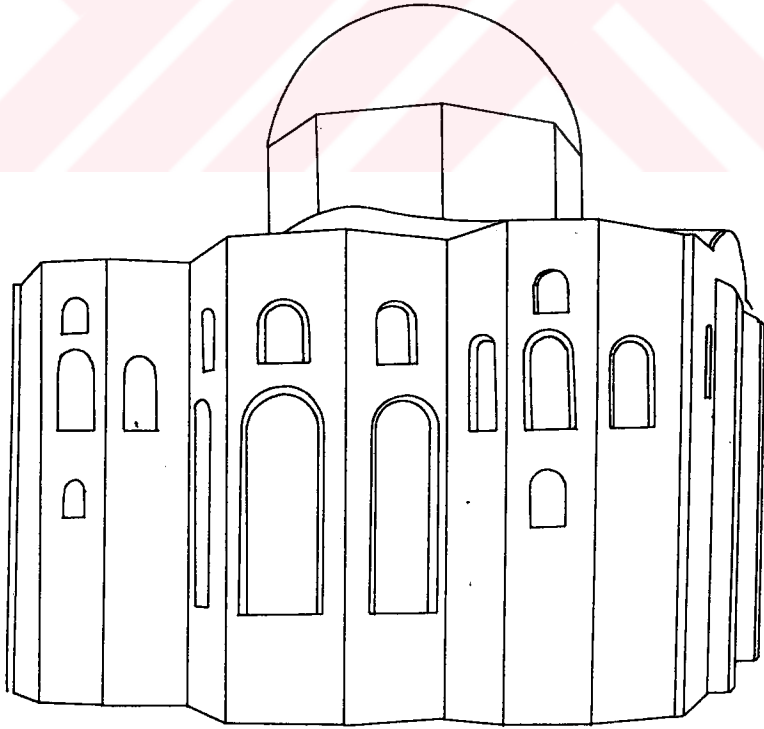
RESİM LİSTESİ:

- Resim 1: Atik Mustafa Paşa Camii, kuzey yan cephe (Mathews 1976)
- Resim 2: Fenari İsa Camii, Kuzey yapı apsis cephesi (Mathews 1976)
- Resim 3: Fenari İsa Camii, batı cephe (Mathews 1976)
- Resim 4: Bodrum Camii, kuzey yan cephe (Mathews 1976)
- Resim 5: Kariye Camii, batı cepheye ait eski bir fotoğraf (Ousterhout 1985)
- Resim 6: Kariye Camii, batı cephenin bugünkü görünümü (Ousterhout 1985)
- Resim 7: Sancaktar Hayrettin Mescidi, kuzeybatıdan görünüş (Mathews 1976)
- Resim 8: Zeyrek Kilise Camii, doğu cephe (Mathews 1976)
- Resim 9: Zeyrek Kilise Camii, batı cephe (Mathews 1976)
- Resim 10: Kalenderhane Camii, güney yan cephe (Mathews 1976)
- Resim 11: Kalenderhane Camii, batı cephe (Mathews 1976)
- Resim 12: Vefa Kilise Camii, kuzey yan cephe (Mathews 1976)
- Resim 13: Manastır Mescidi, doğu cephe (Mathews 1976)
- Resim 14: Manastır Mescidi, batı cephe (Eyice 1980)
- Resim 15: Fethiye Camii, kuzey yan cephe (Hallensleben 1963/64)
- Resim 16: Fethiye Camii, güney yan cephe (Hallensleben 1963/64)
- Resim 17: Fethiye Camii, batı cephe (Mathews 1976)

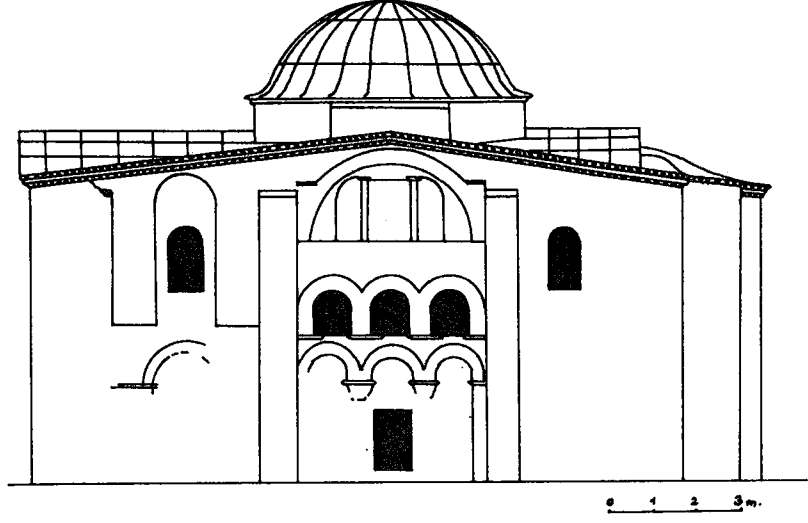
- Resim 18: İsa Kapı Mescidi, güney yan cephe (Eyice1980)
- Resim 19: Kasım Ağa Mescidi, kuzey yan cephe (Mathews 1976)
- Resim 20: Kasım Ağa Mescidi, güney yan cephe (Mathews 1976)
- Resim 21: Trabzon Fatih Camii, kuzey yan cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 22: Trabzon Fatih Camii, doğu cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 23: Trabzon Fatih Camii, güney yan cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 24: Trabzon Fatih Camii, batı cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 25: Trabzon, Hagios Eugenios Kilisesi, doğu cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 26: Trabzon Hagia Sophia Kilisesi, doğu cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 27: Trabzon Hagia Sophia Kilisesi, batı cephe (Mercangöz 1980)
- Resim 28: Enez, Hagia Sophia Kilisesi, kuzey yan cephe (Ousterhout 1985)
- Resim 29: Enez, Hagia Sophia Kilisesi, güney yan cephe (Ousterhout 1985)
- Resim 30: Akhisar, Çanlı Kilise, batı cephe (Restle 1979)
- Resim 31: Bafa Gölü, Kahvehisar Adası 8 No'lu kilise, doğu cephe (Peschlow 1996)
- Resim 32: Bafa Gölü, İkiz Ada 4 No'lu Kilise, batı cephe (Ousterhout 1985)
- Resim 33: Bafa Gölü, Kirselik'teki Kilise Ek Yapısı, güney yan cephe (Ousterhout 1985)

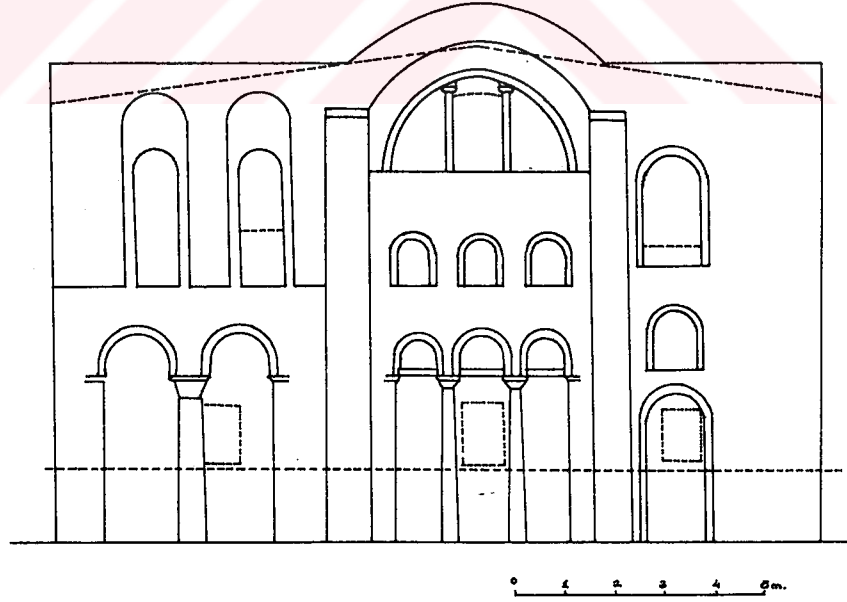
Çizim 1: Atik Mustafa Paşa Camii doğu cephesi, bugünkü görünüm

Çizim 2: Atik Mustafa Paşa Camii doğu cephesi, restitüsyon denemesi

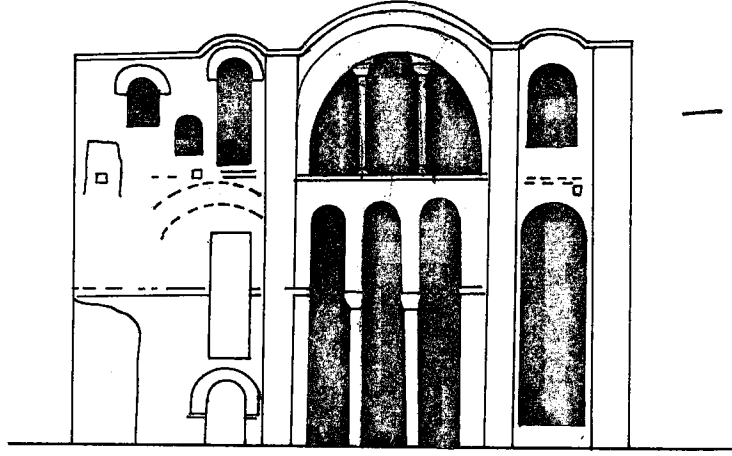

Çizim 3: Atik Mustafa Paşa Camii güney yan cephe, bugünkü görünüm

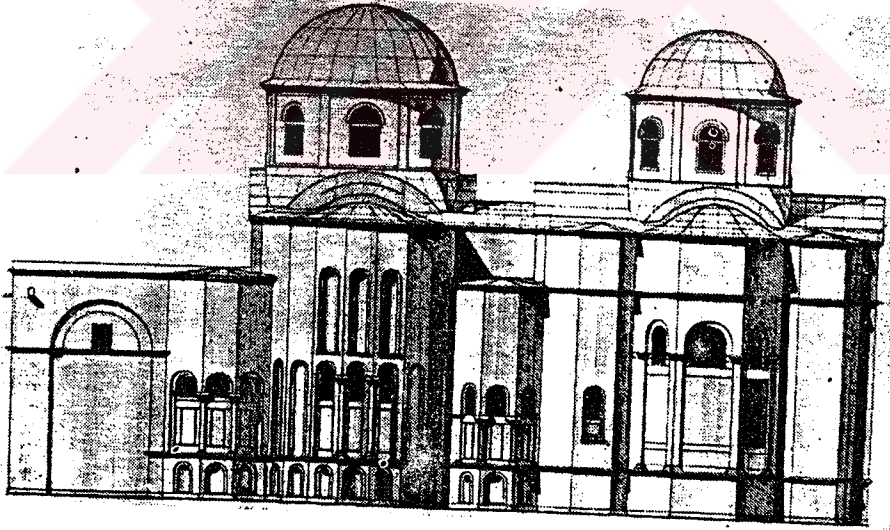

Çizim 4: Atik Mustafa Paşa Camii güney yan cephe, restitüsyon denemesi

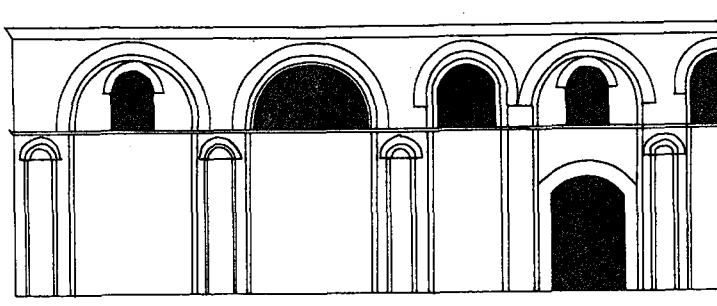

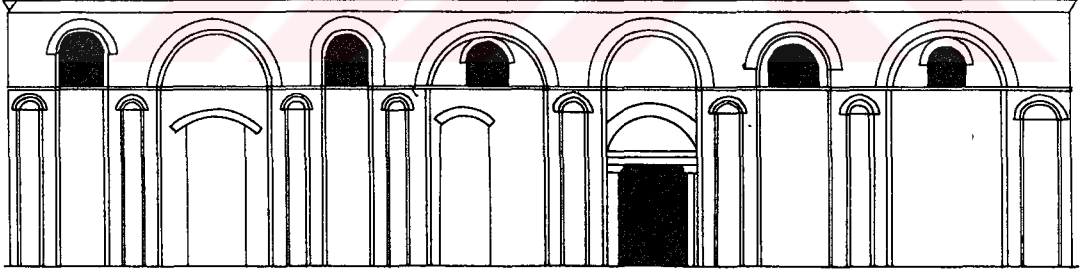
Çizim 5: Fenari İsa Camii, kuzey yapı, kuzey yan cephe, bugünkü görünüm

Çizim 6: Fenari İsa Camii, doğu cephe (Eyice 1980)

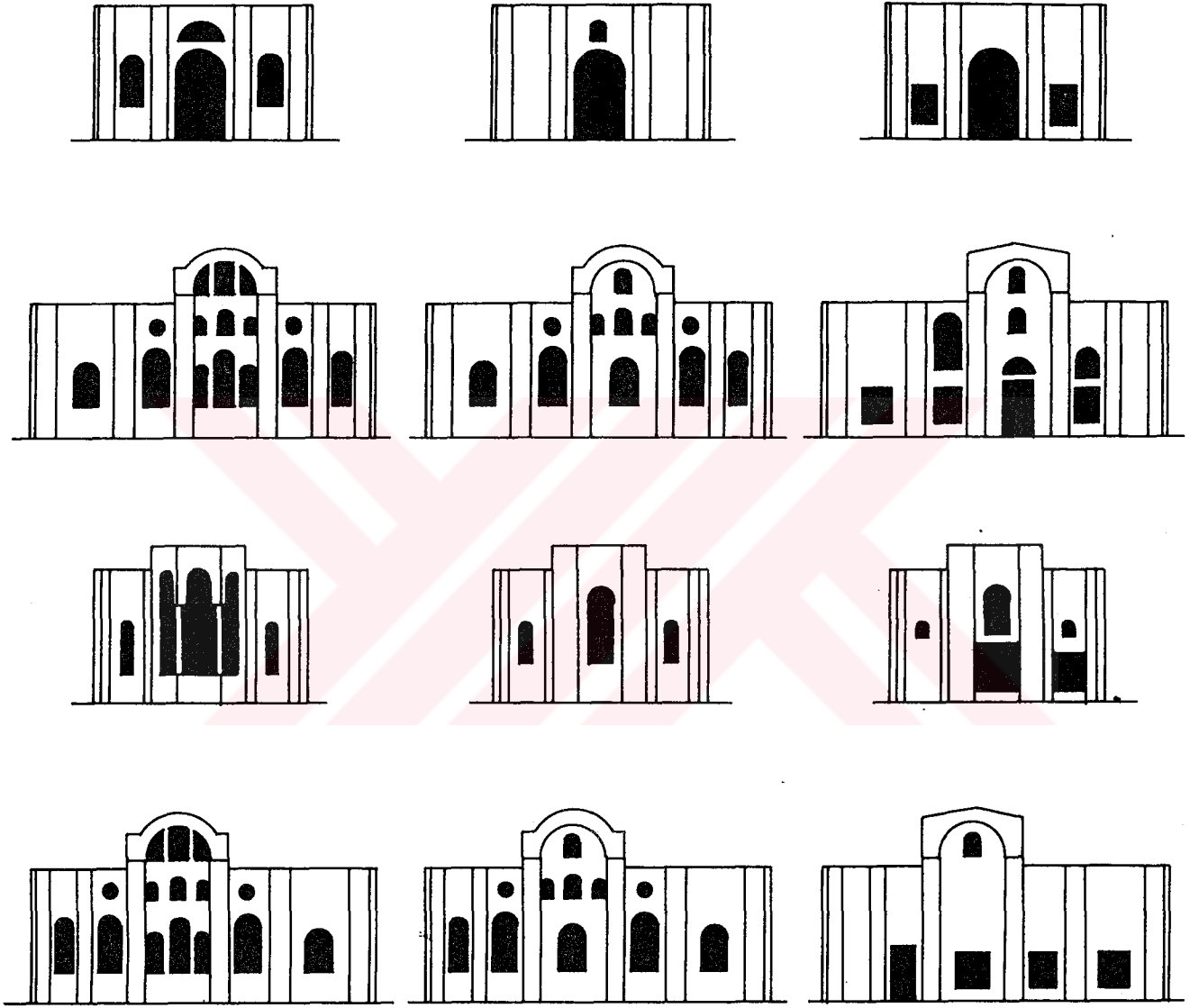
Çizim 7: Fenari İsa Camii, güney yan cephe (Pasaidos 1973)

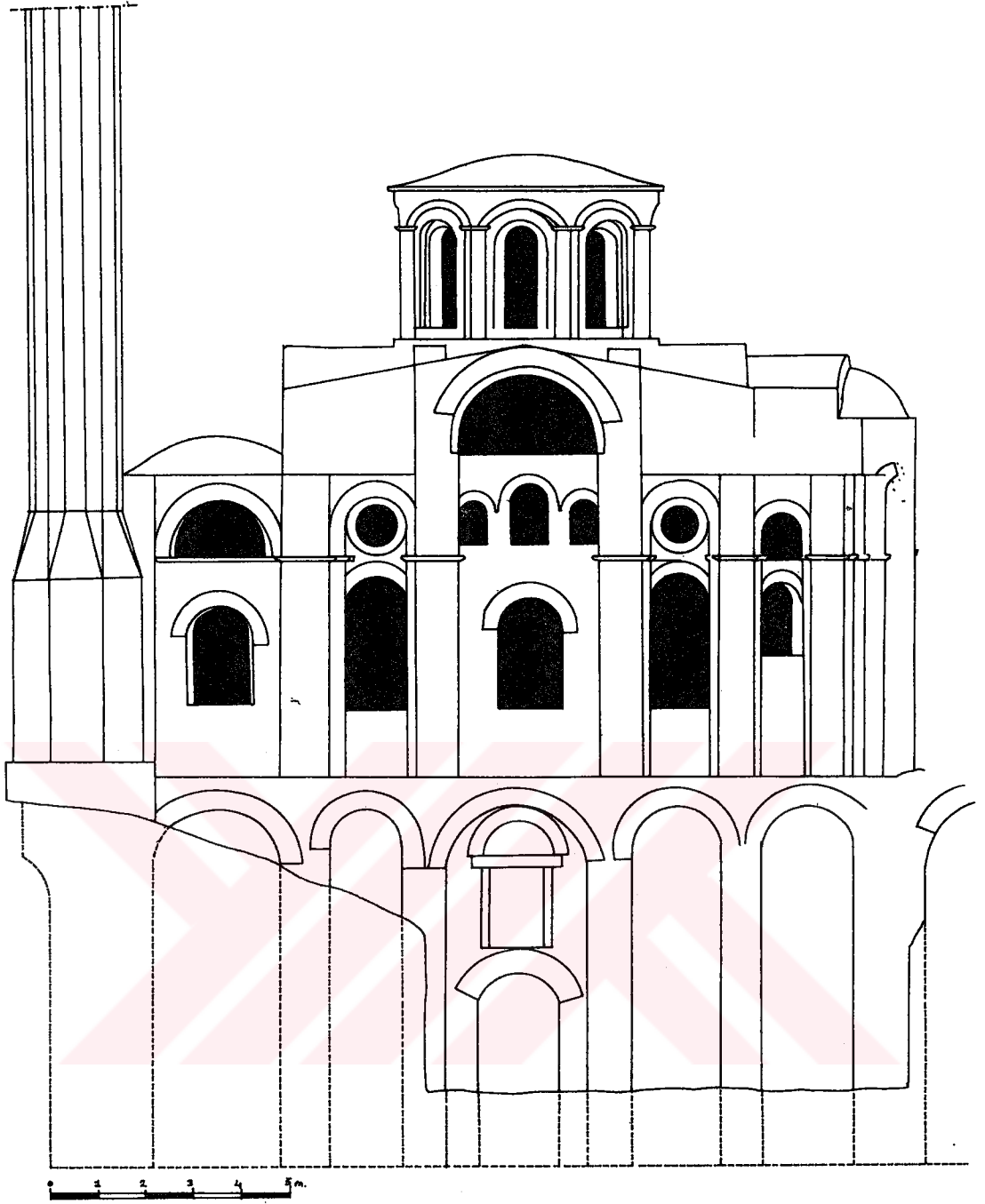
Çizim 8: Fenari İsa Camii, batı cephe (Pasaidos 1973)

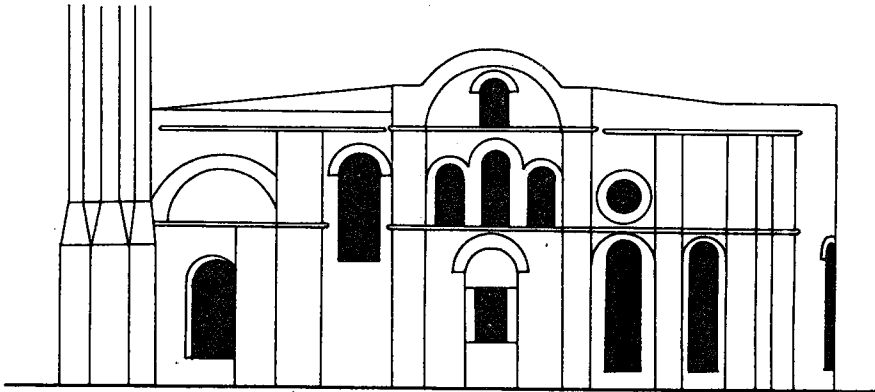
Çizim 9: Bodrum Camii, doğu cephe (Striker 1981)

Çizim 10: Bodrum Camii, batı, kuzey, doğu ve güney yan cephelerinin evrelerini gösterir çizim (Striker 1981)

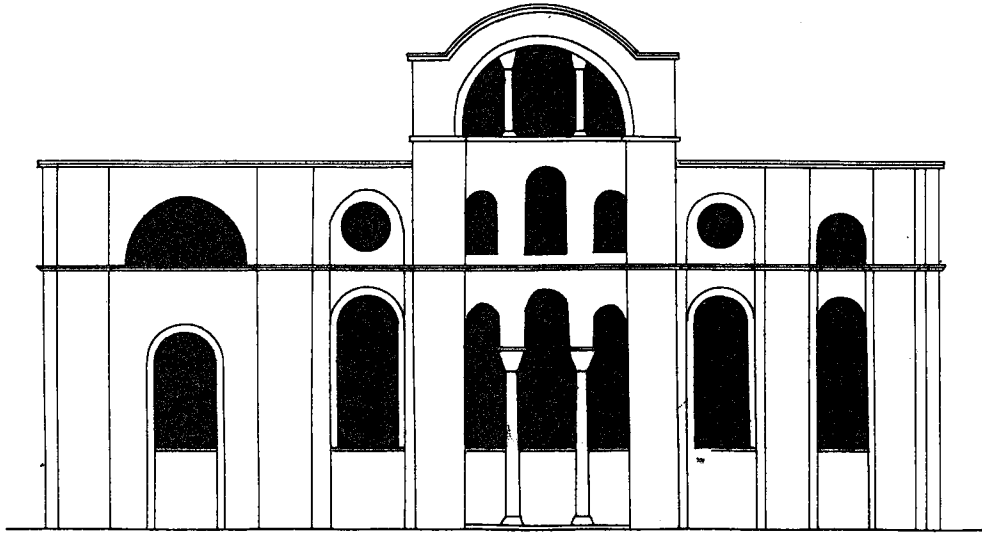

Çizim 11: Bodrum Camii, güney yan cephe,bugünkü görünüm (Striker 1981)

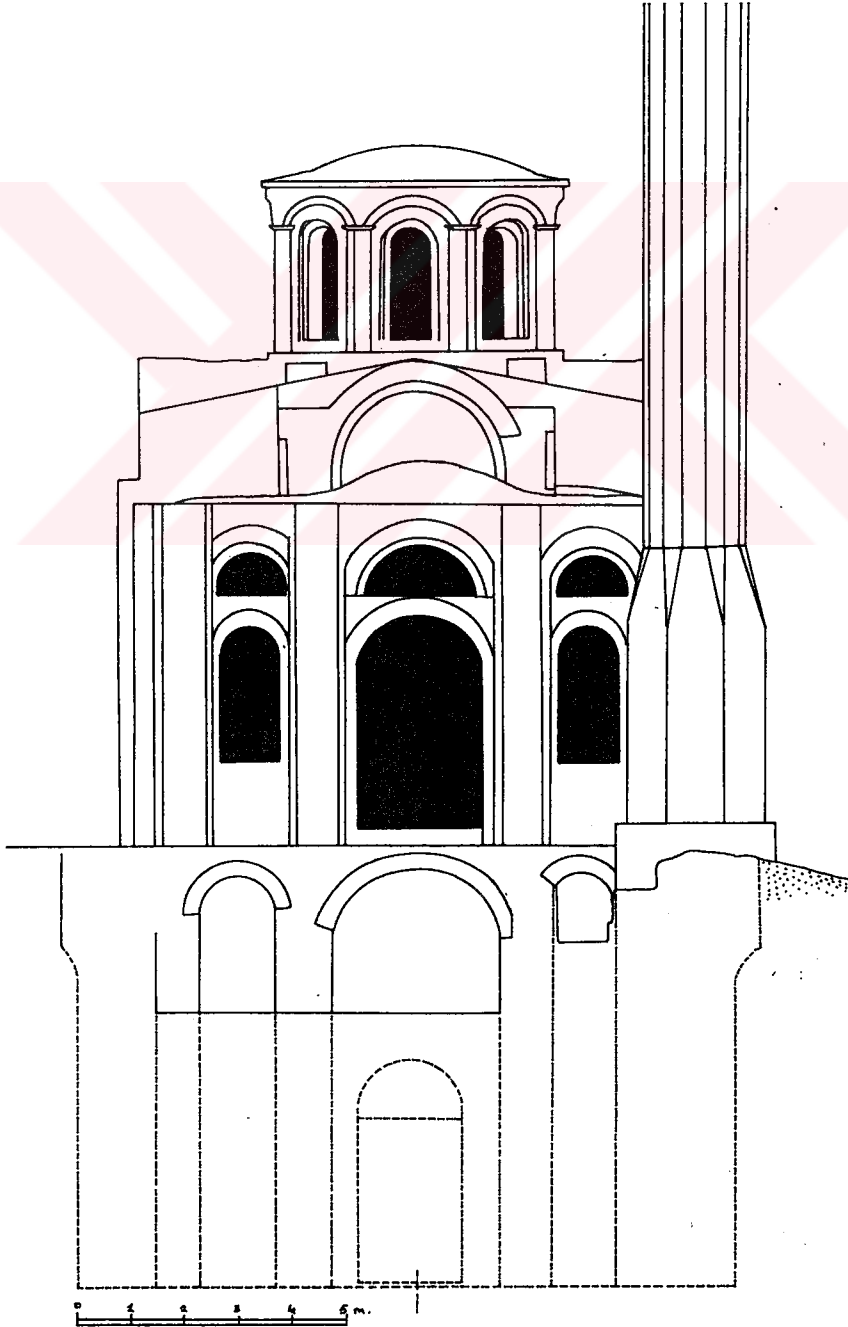

Çizim 12: Bodrum Camii, güney yan cephe, eski durum (Striker 1981)

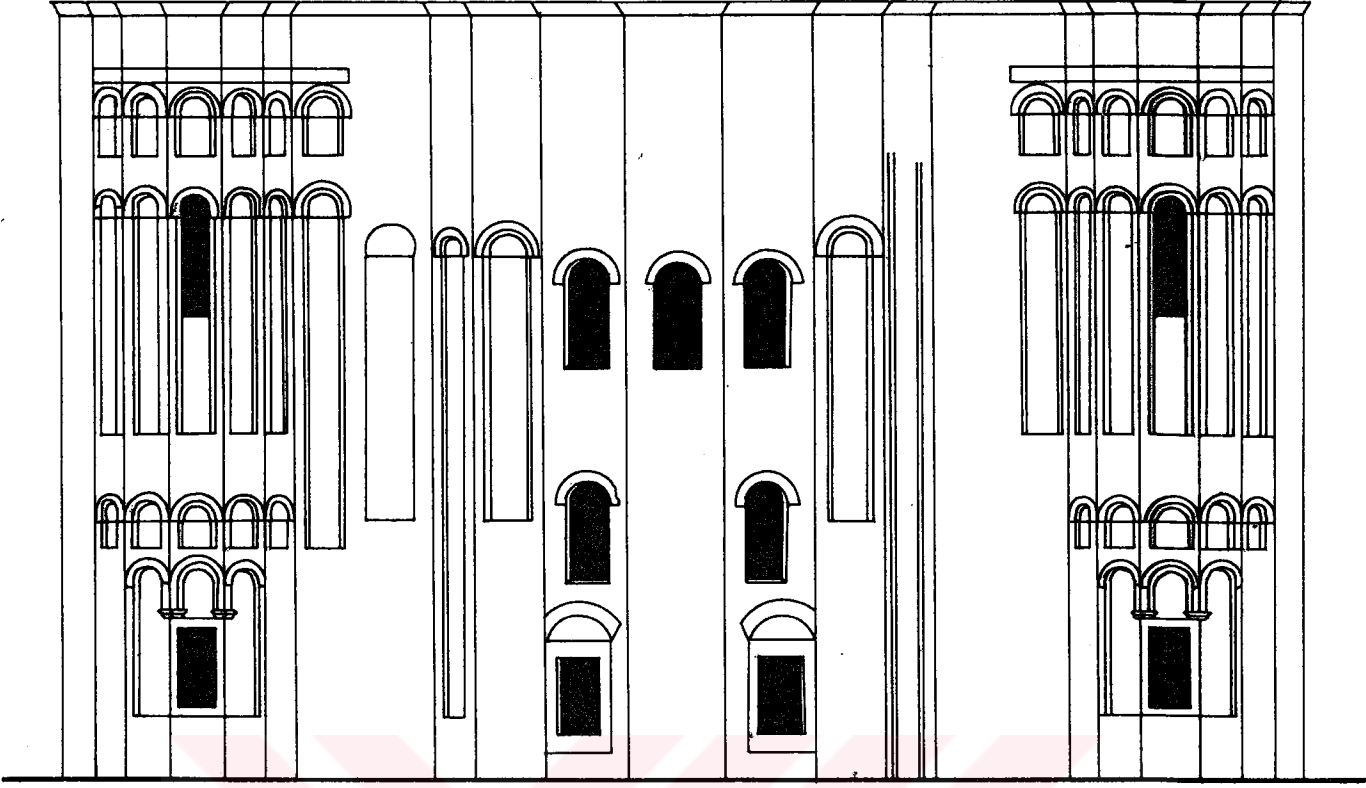

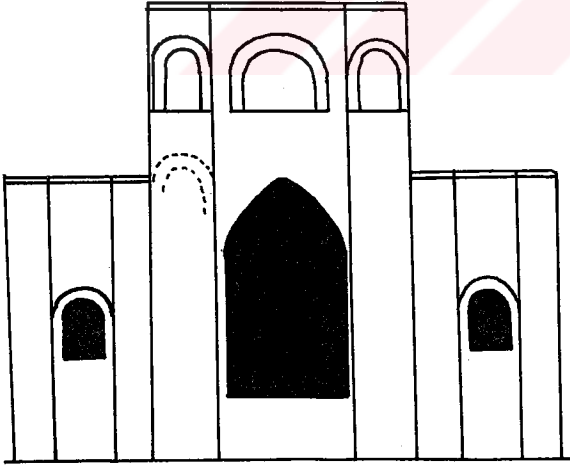
Çizim 13: Bodrum Camii, güney yan cephe, restitüsyon denemesi
(Striker 1981)

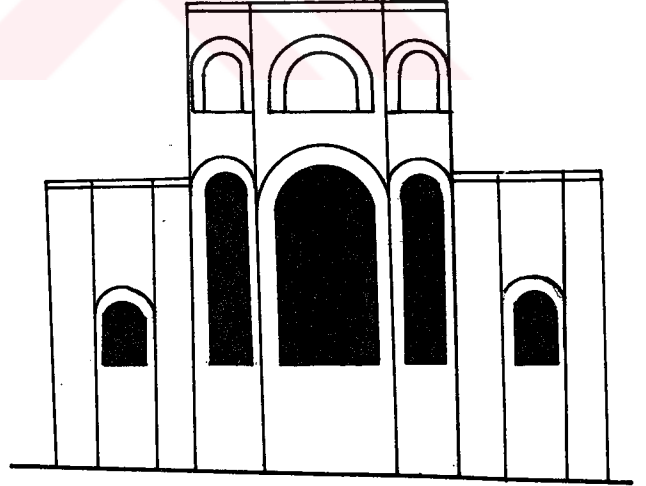
Çizim 14: Bodrum Camii, batı cephe, bugünkü görünüm (Striker 1981)

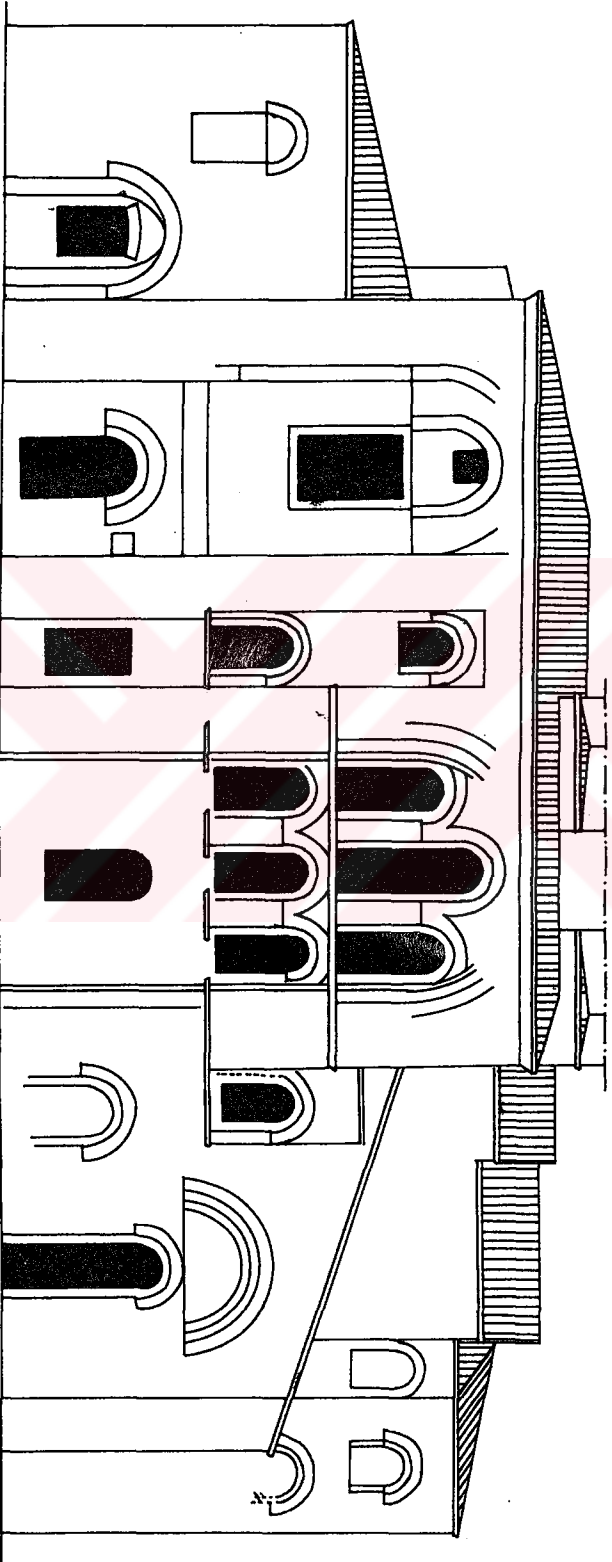
Çizim 15: Gül Camii, doğu cephe,bugünkü görünüm (Pasaidos 1973)

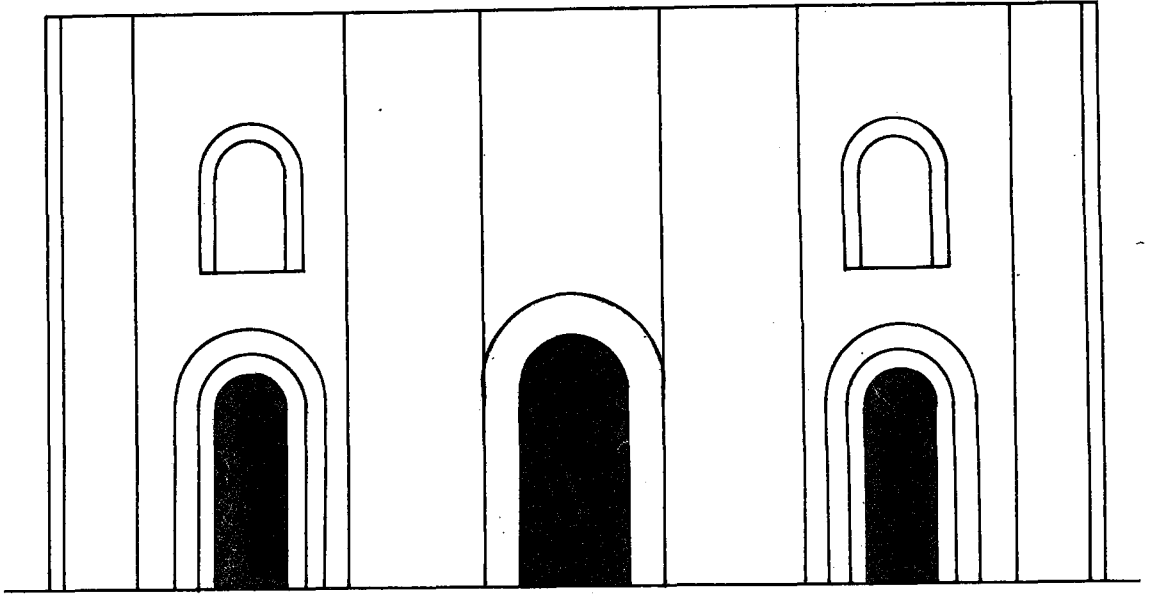
Çizim 16: Eski İmaret Camii, doğu cephe
,bugünkü görünüm

Çizim 17: Eski İmaret Camii, doğu cephe,
restitüsyon denemesi

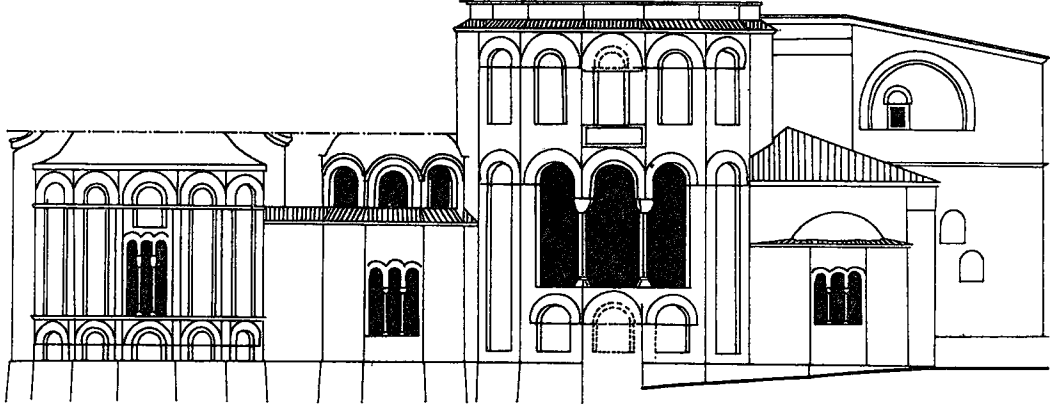
Çizim 18: Eski İmarat Camii, güney yan cephe, bugünkü görünüm
(Pasaidos 1973)

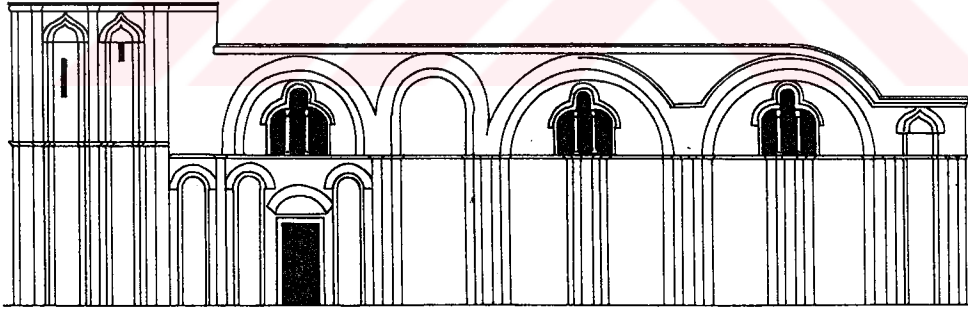
Çizim 19: Eski İmaret Camii, batı cephe, restitüsyon denemesi

Çizim 20: Kariye Camii, kuzey yan cephe (Ousterhout 1985)

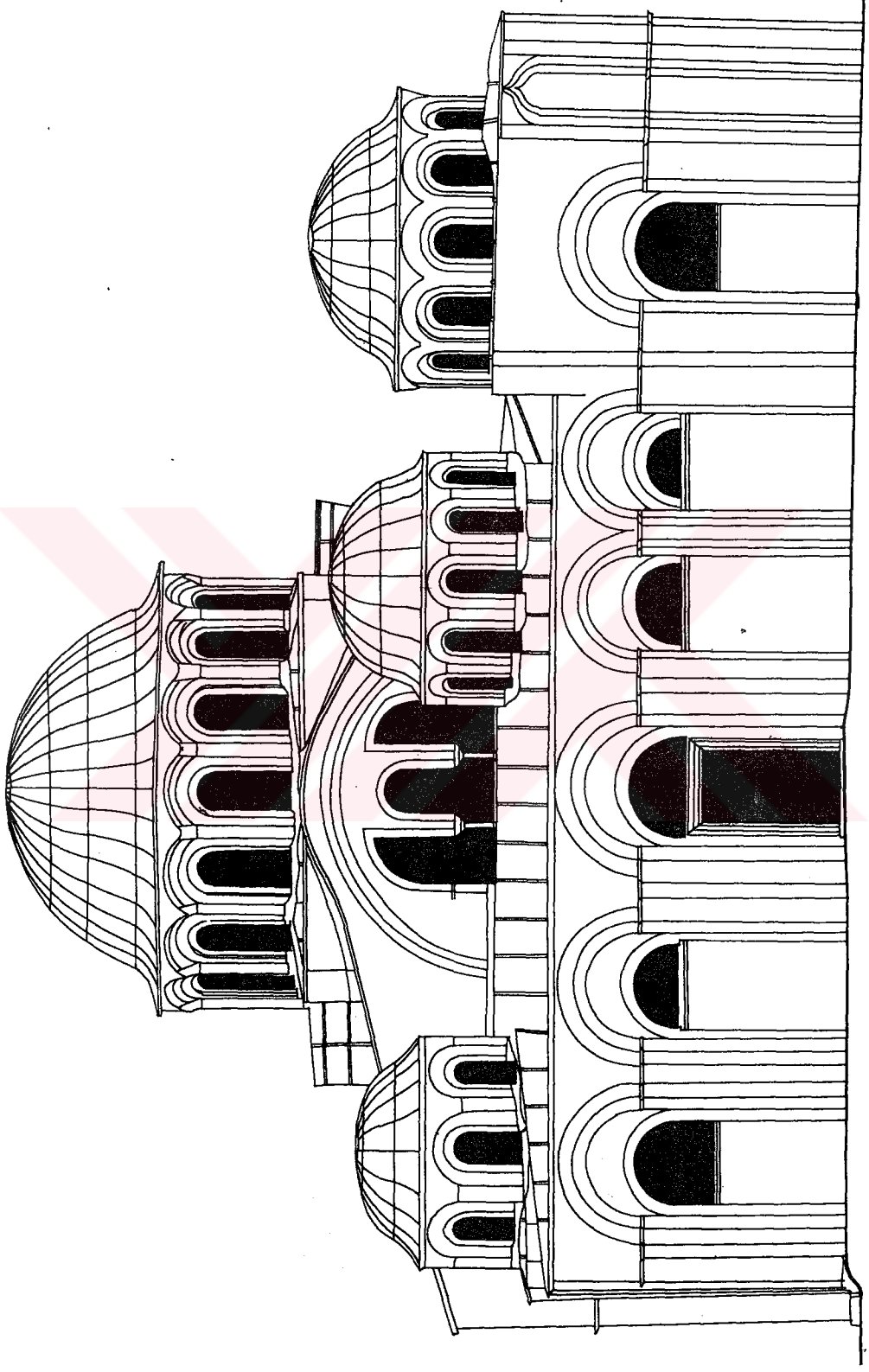

Çizim 21: Kariye Camii, doğu cephe (Pasaidos 1973)

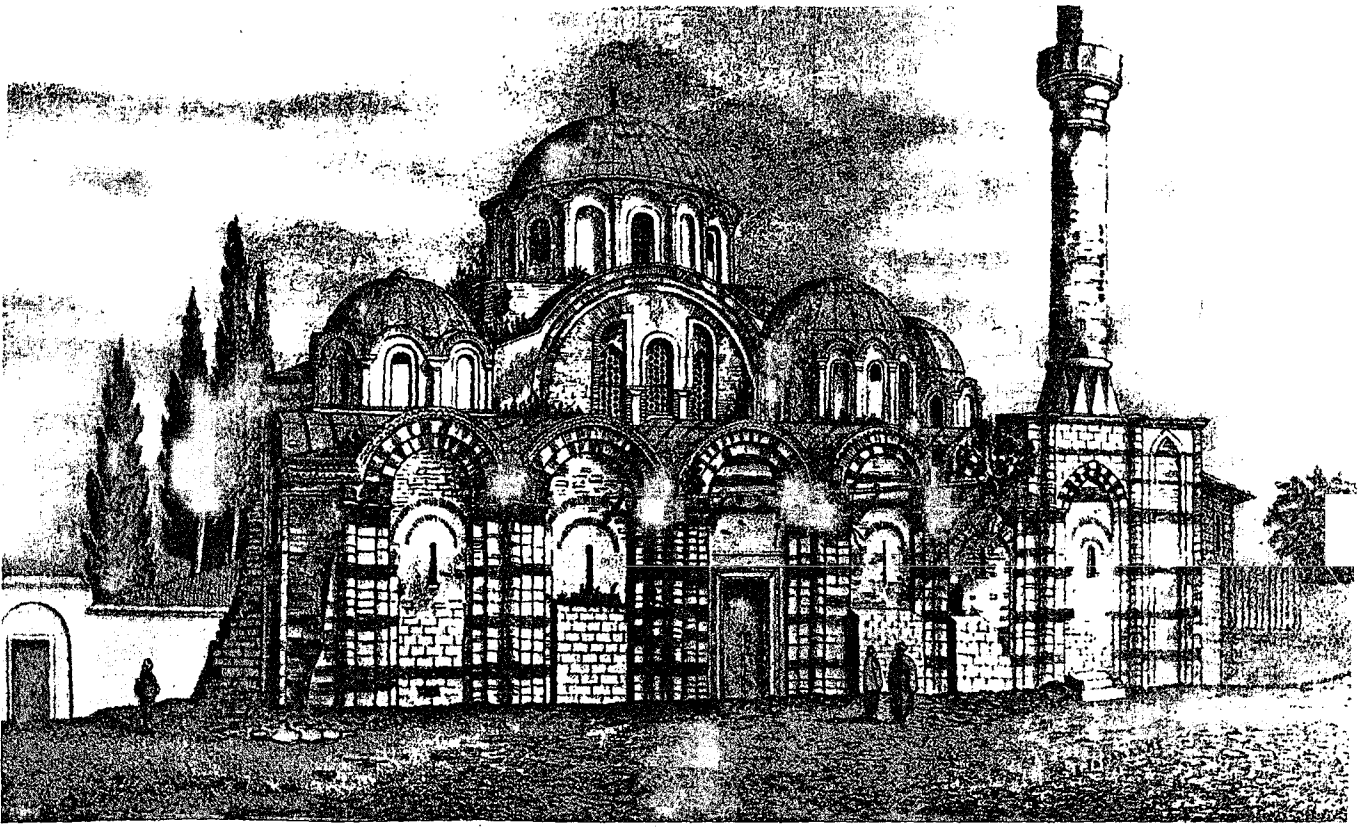

Çizim 22: Kariye Camii, güney yan cephe (Ousterhout 1985)

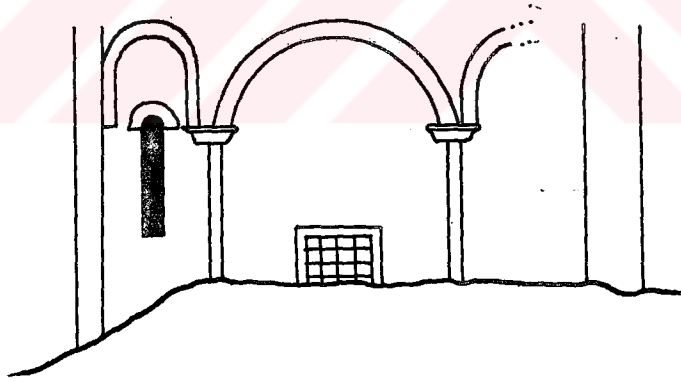

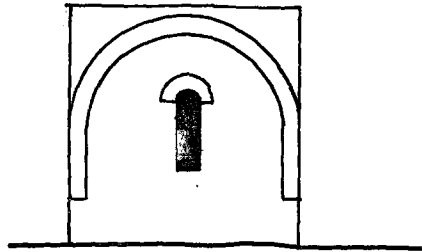
Çizim 23: Kariye Camii, batı cephe (Ousterhout 1985)

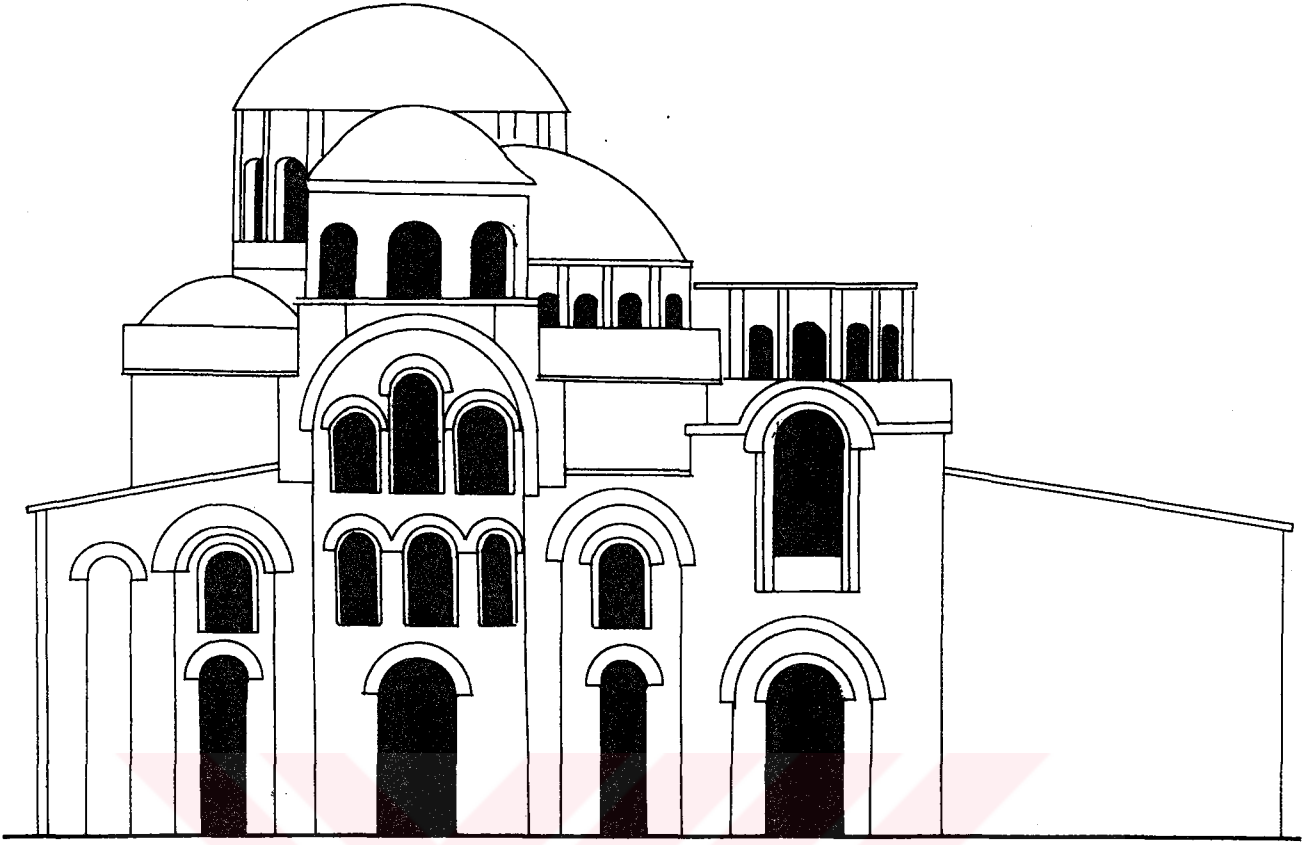
Çizim 24: Kariye Camii , batı cephesinin Paspates tarafından yapılmış eski bir gravürü (Mathews 1976)

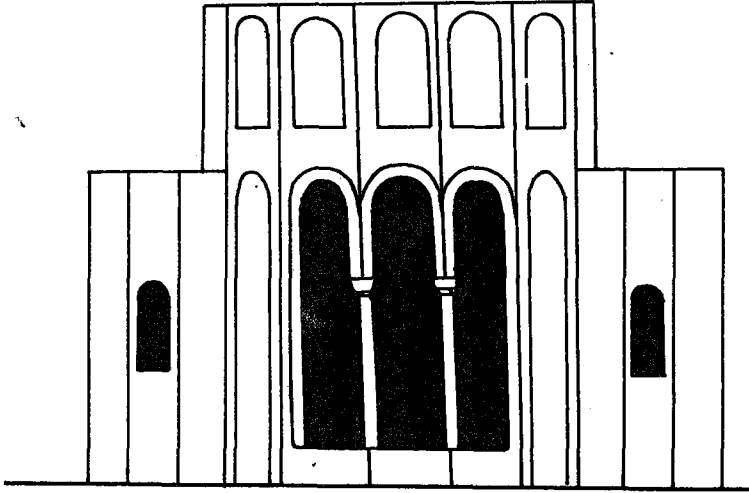
Çizim 25: Sancaktar Hayrettin Mescidi, doğu cephe

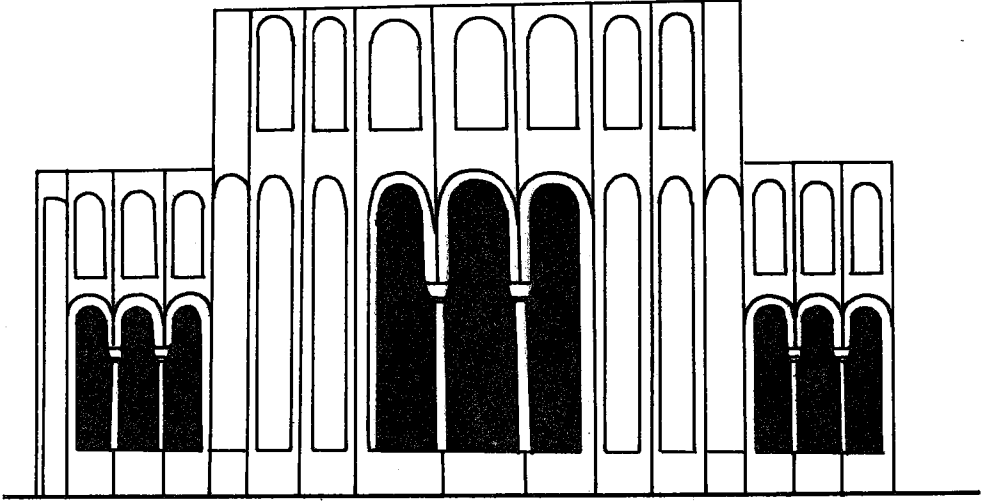
Çizim 26: Sancaktar Hayrettin Mescidi, güney yan cephe (Ersen 1986)

Çizim 27: Zeyrek Kilise Camii, kuzey yan cephe (Ersen 1986)

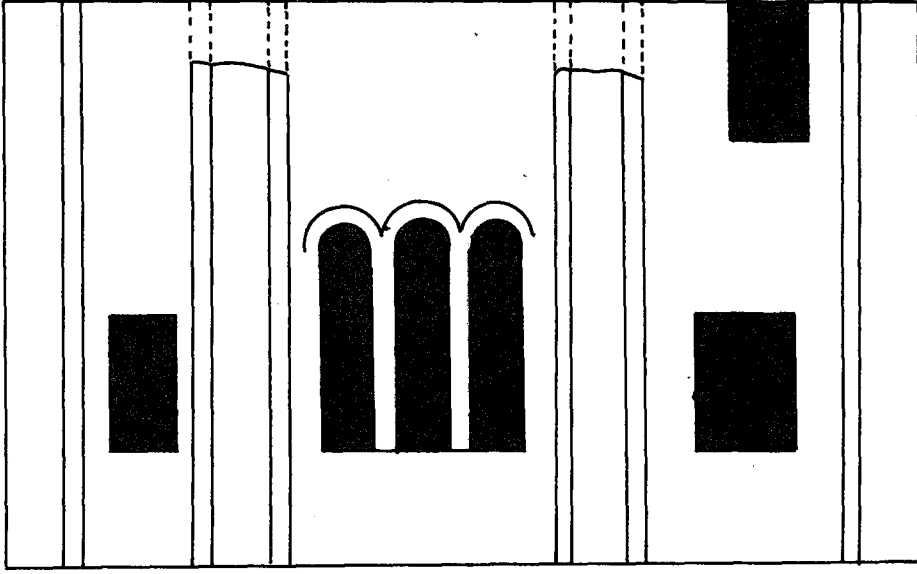
Çizim 28: Zeyrek Kilise Camii, Kuzey kilise apsislerinin restitüsyon denemesi

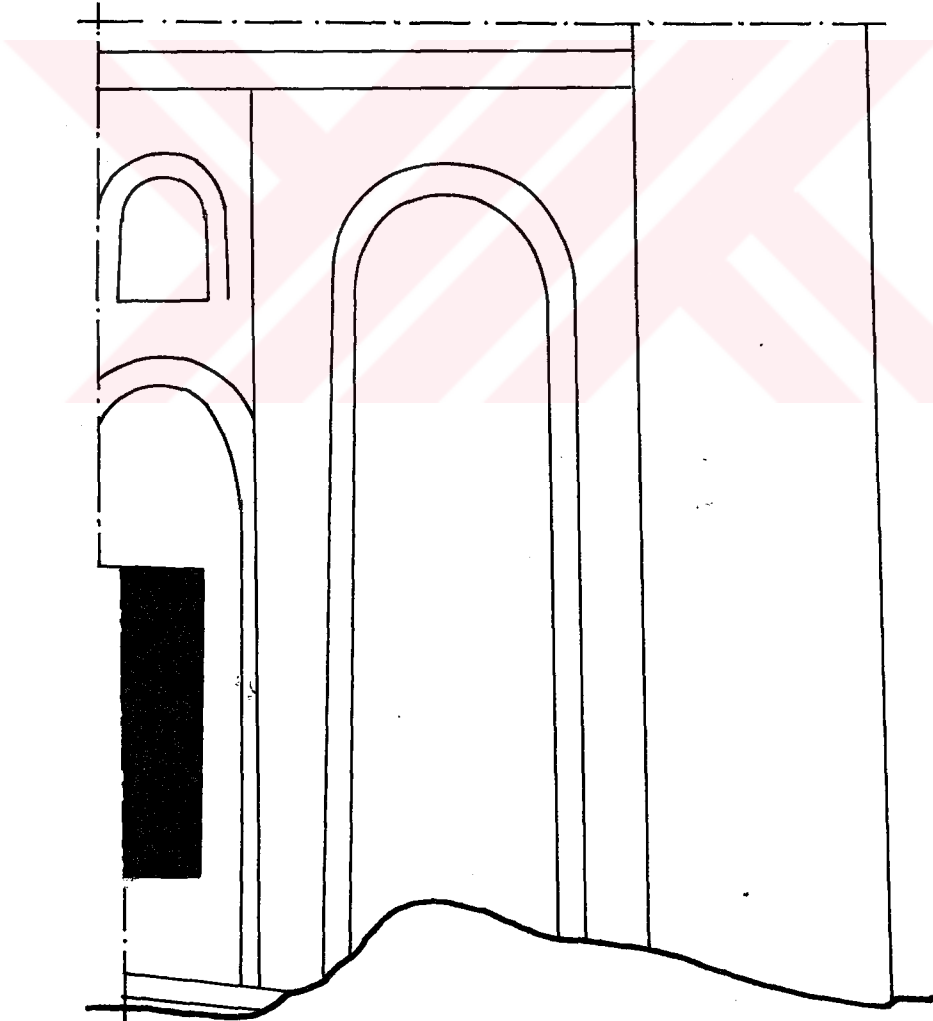
Çizim 29:Zeyrek Kilise Cami, Güney Kilise apsislerinin restitüsyon denemesi

Çizim 30: Zeyrek Kilise Camii, batı cephe (Ersen1986, yeniden düzenlenerek)

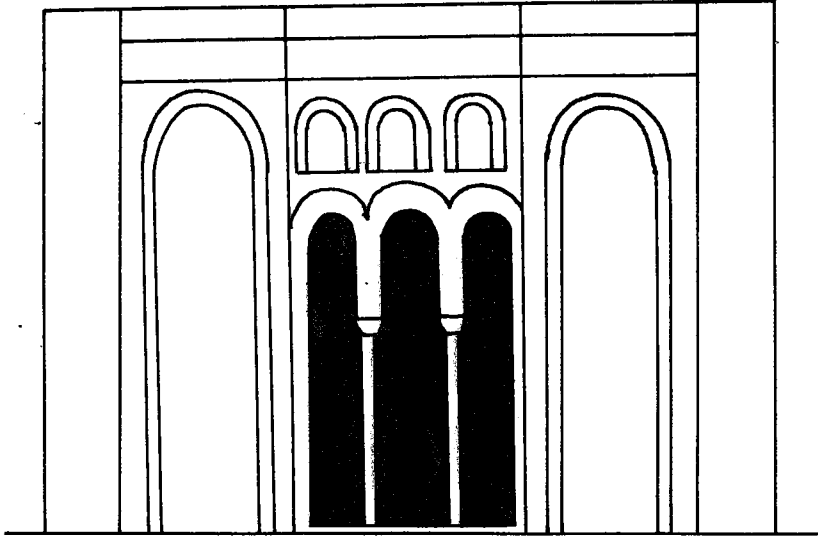

Çizim 31: Toklu Dede Mescidi, kuzey yan cephe

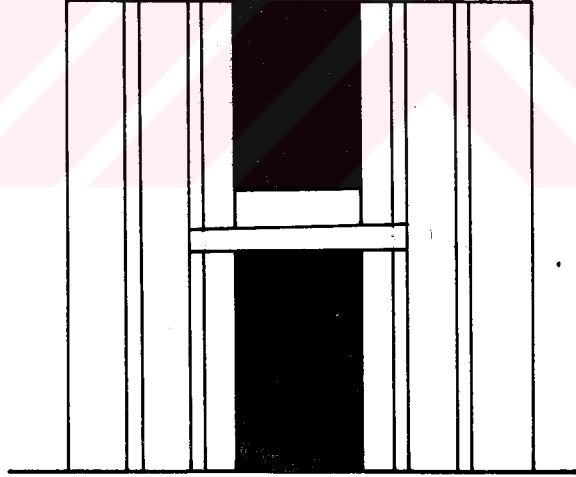

Çizim 32: Toklu Dede Mescidi, doğu cephe, bugünkü görünüm

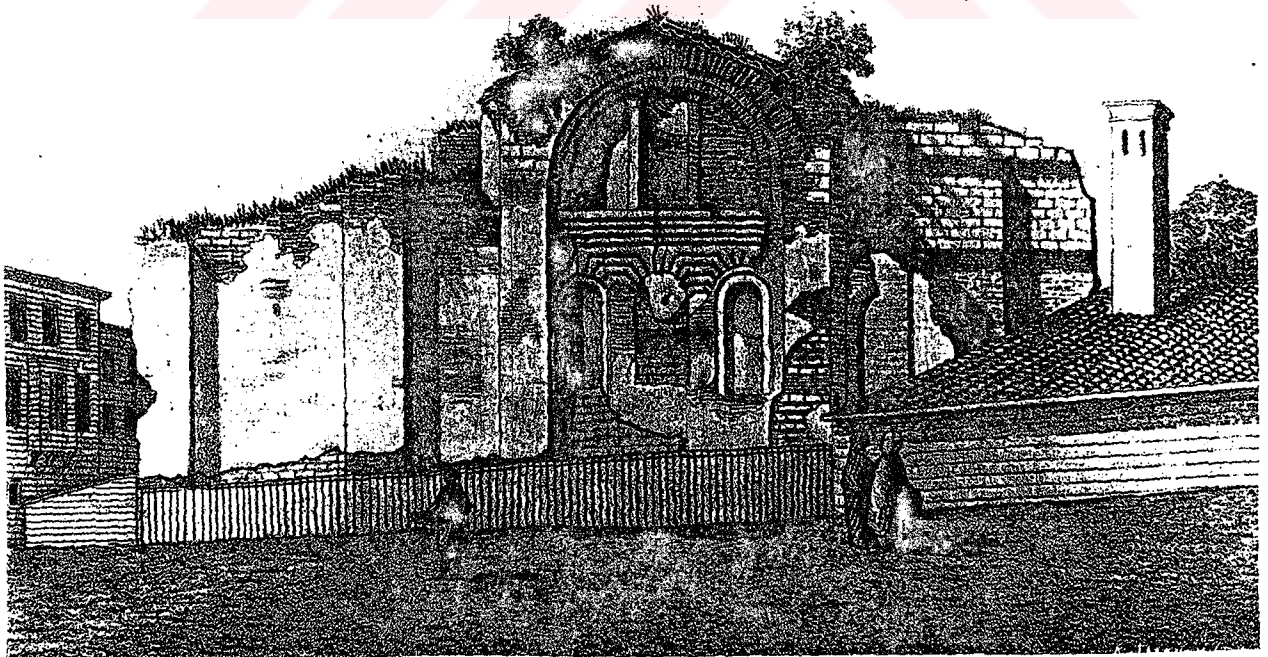
Çizim 33: Toklu Dede Mescidi, doğu cephe, restitüsyon denemesi

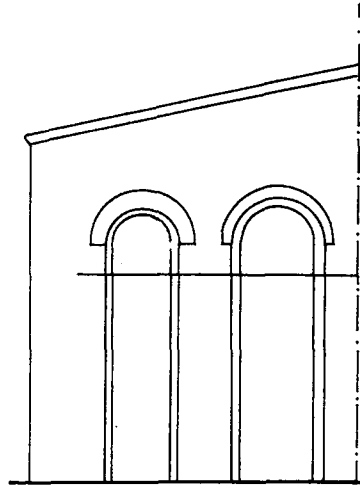
Çizim 34: Toklu Dede Mescidi, batı cephe

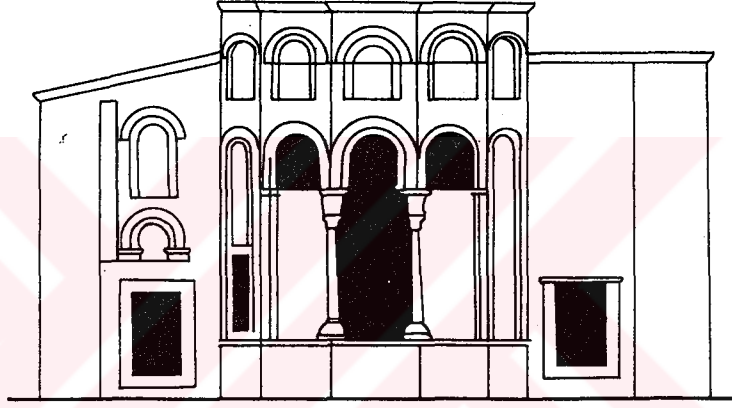
Çizim 35: Kalenderhane Camii, güney yan cephe (Mathews 1976)

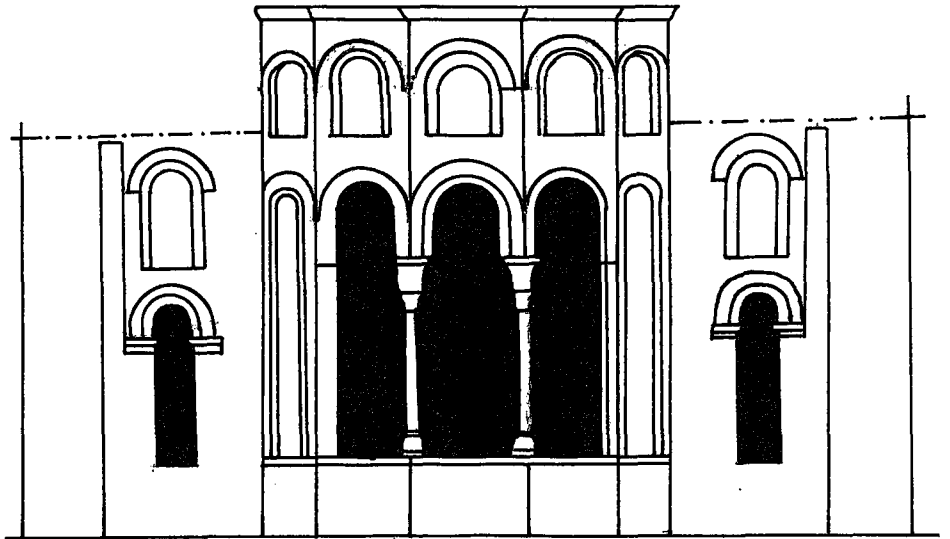
Çizim 36: Şeyh Murat Mescidi, güney yan cephe (Mathews 1976)

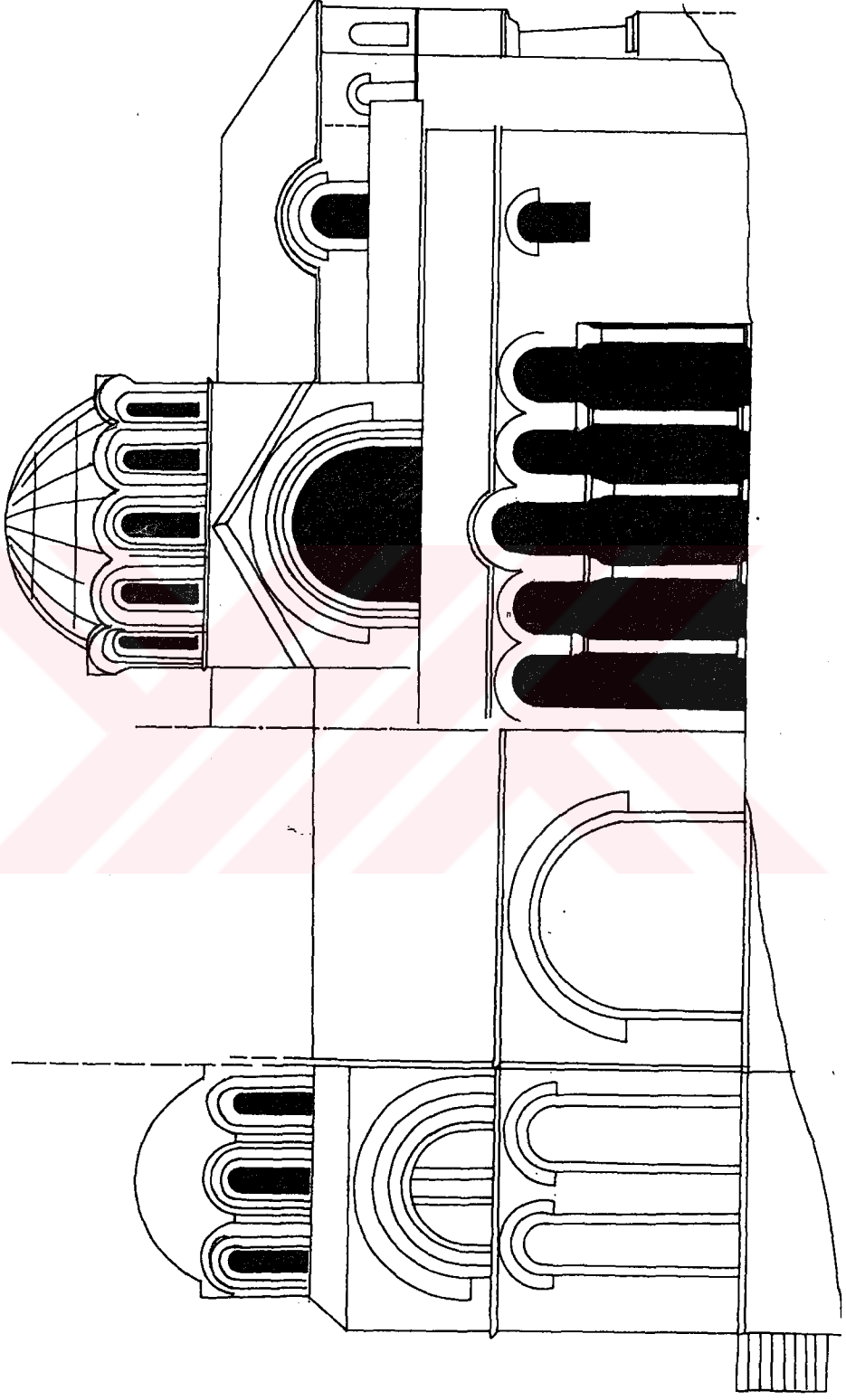
Çizim 37: Vefa Kilise Camii, Kuzey doğu cephesindeki iki kör kemer
(Pasaidos 1973)

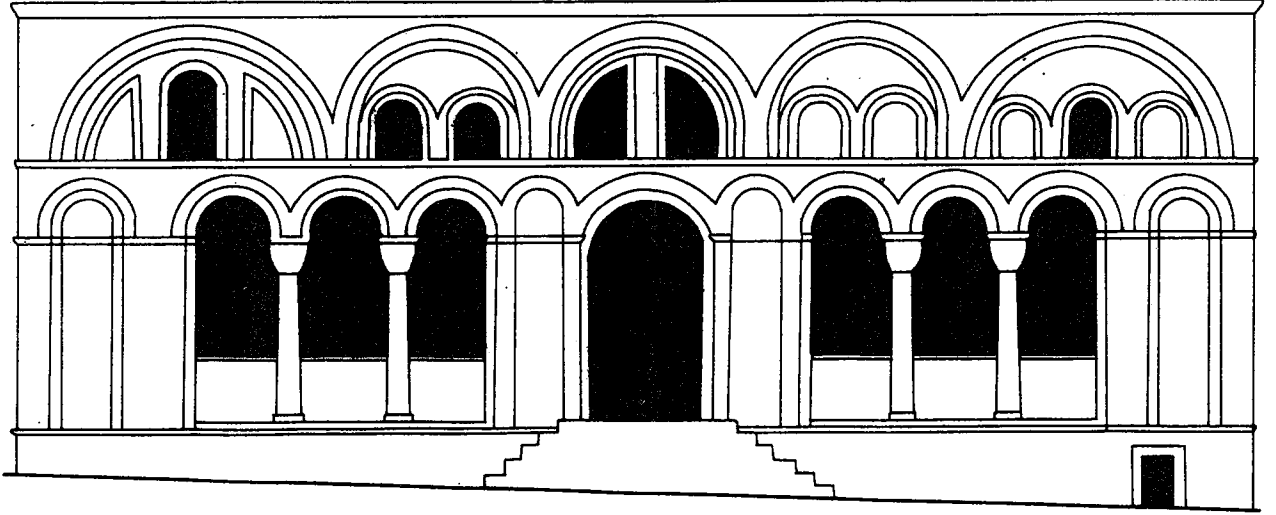
Çizim 38: Vefa Kilise Camii, doğu cephe, bugünkü görünüm (Pasaidos 1973)

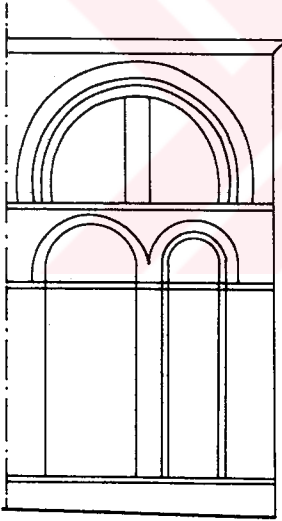
Çizim 39: Vefa Kilise Camii, doğu cephe, restitüsyon denemesi

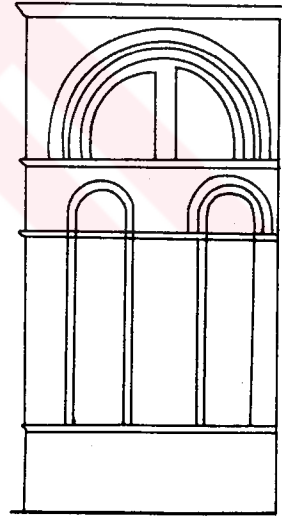
Çizim 40: Vefa KİLİSE Camii, güney yan cephe, restitüsyon denemesi
(Hallesleben 1965)

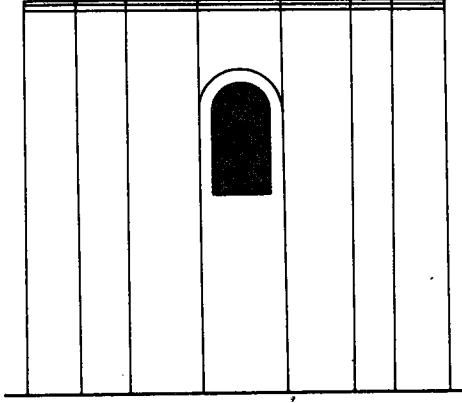
Çizim 41: Vefa Kilise Camii, batı cephe (Pasaidos 1973)

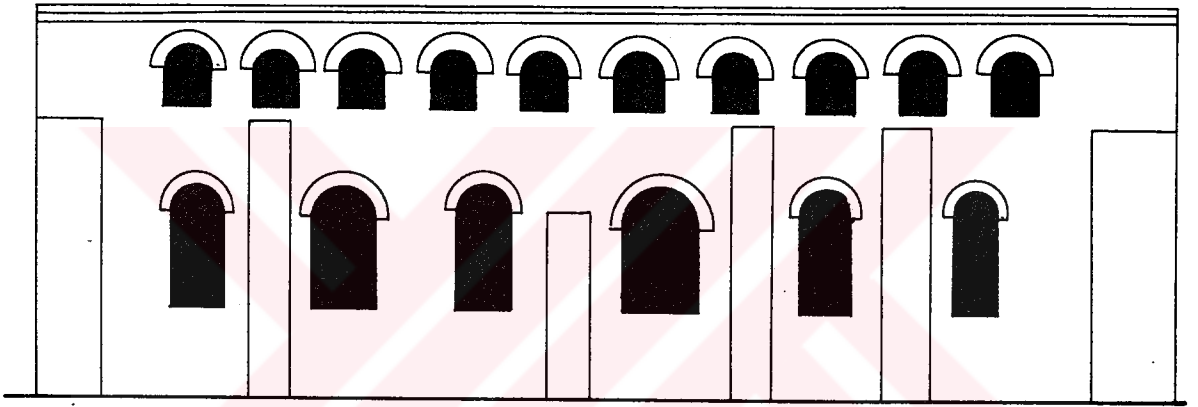
Çizim 42: Vefa Kilise Camii, narteksin
güney yan yüzü (Pasaidos 1973)

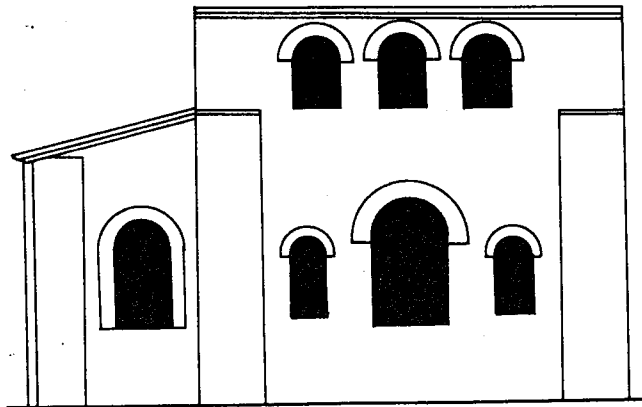
Çizim 43: Vefa Kilise Camii,
narteksin kuzey yan yüzü

Çizim 44: Kefeli Mescidi, Kuzey (apsis) yan cephe

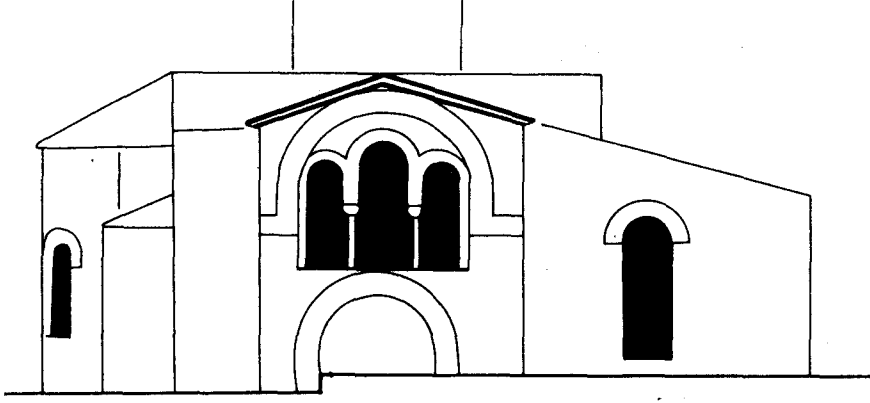

Çizim 45: Kefeli Mescidi, Doğu (yan) cephe

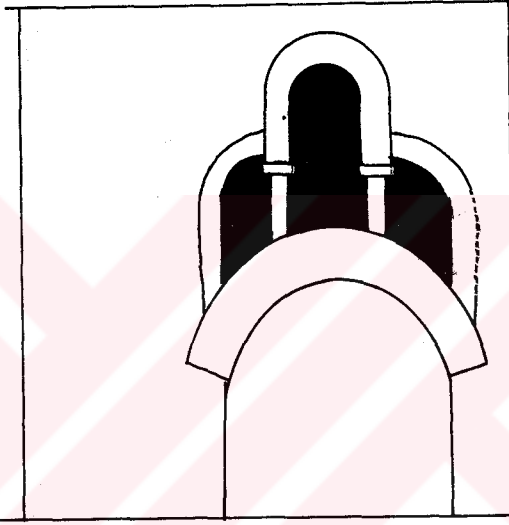

Çizim 46: Kefeli Mescidi, Güney (Giriş) cephe

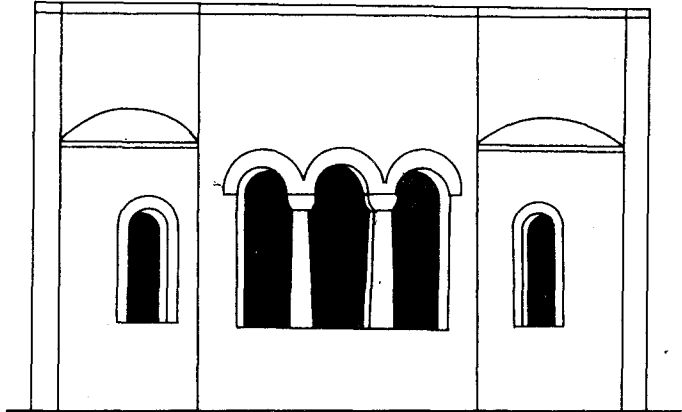

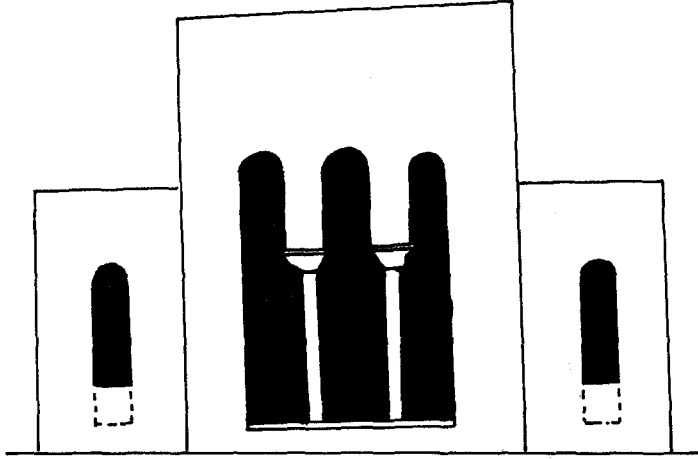
Çizim 47: Ahmet Paşa Camii, kuzey yan cephe (Ersen 1986)

Çizim 48: Ahmet Paşa Camii, narteksin güney yan yüzündeki pencere sistemi (Ersen 1986)

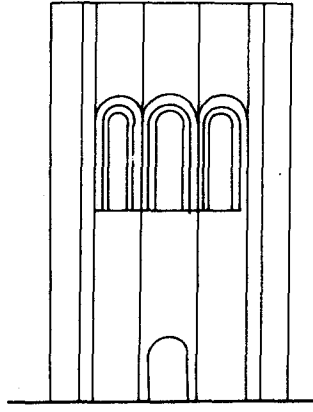
Çizim 49: Ahmet Paşa Camii, doğu cephe

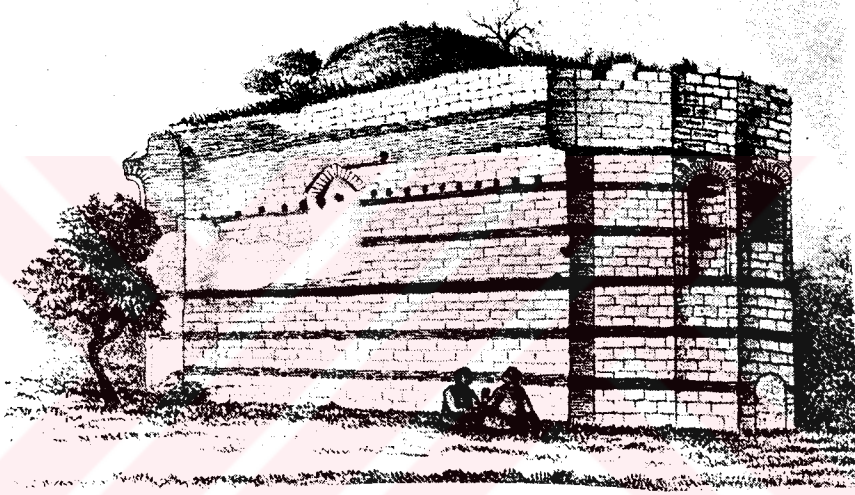
Çizim 50: Sekbanbaşı Mescidi, doğu cephe restitüsyon denemesi

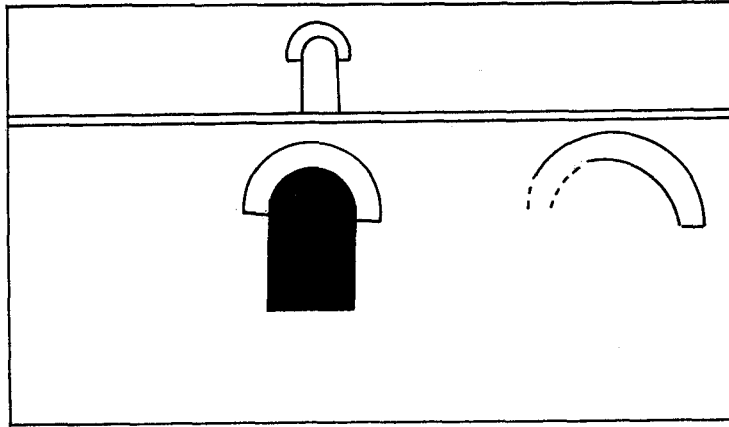
Çizim 51: Sekbanbaşı Mescidi doğu cephesinin Paspates tarafından yapılmış eski bir gravürü (Mathews 1976)

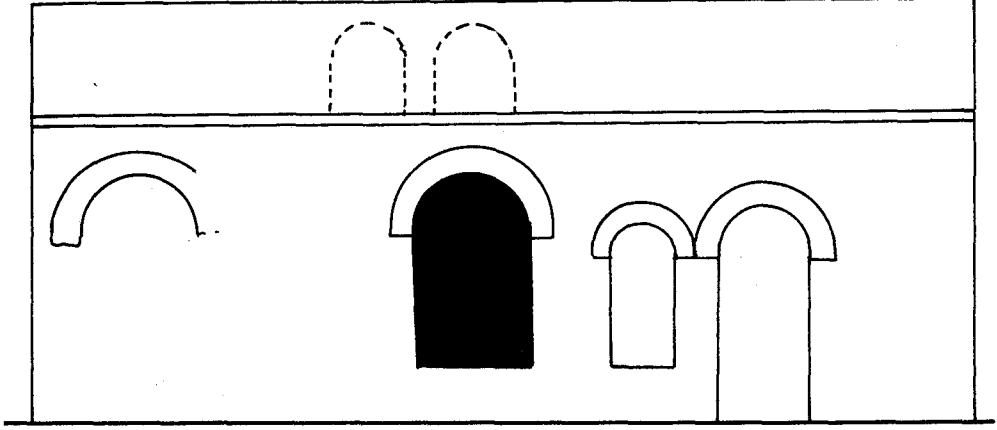
Çizim 52: Boğdan Sarayı, doğu cephe

Çizim 53: Boğdan Sarayı güney cephesinin Paspates tarafından yapılmış eski bir gravürü (Mathews 1976)

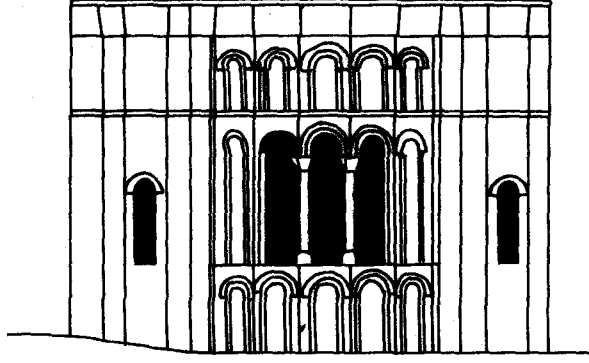
Çizim 54: Manastır Mescidi, kuzey yan cephe

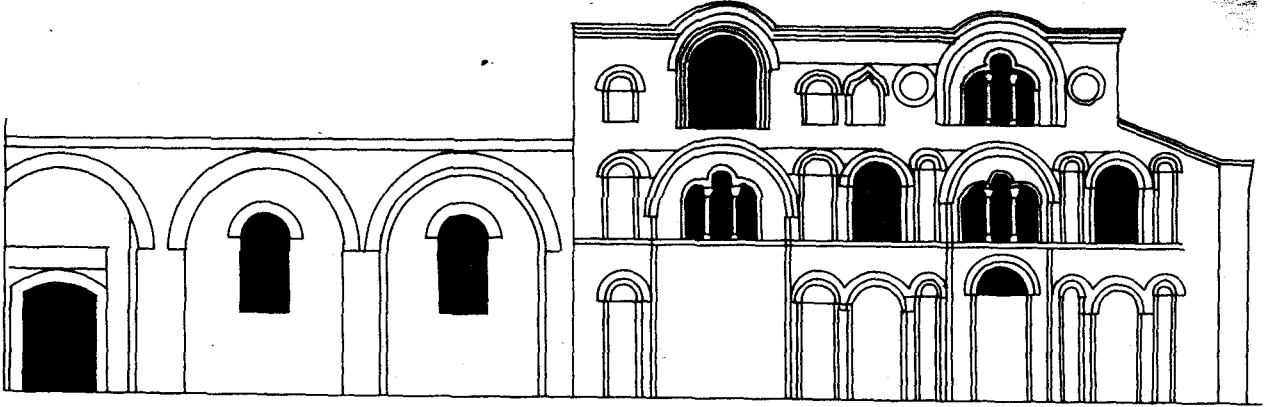
Çizim 55: Manastır Mescidi, güney yan cephe

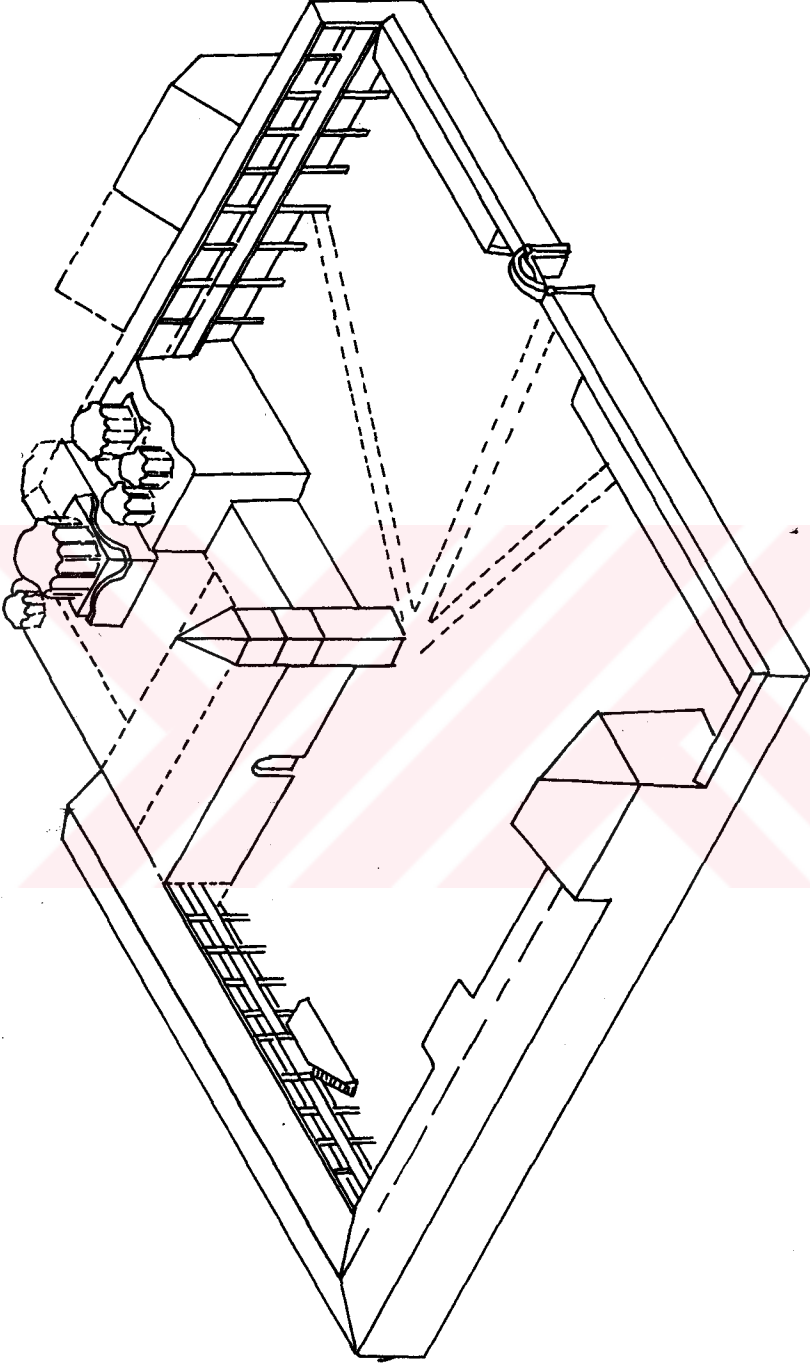
Çizim 56: Fethiye Camii, doğu cephe restitüsyon denemesi (Eyice 1980)

Çizim 57: Fethiye Camii, Parekklesionu doğu cephesi (Pasaidos 1973)

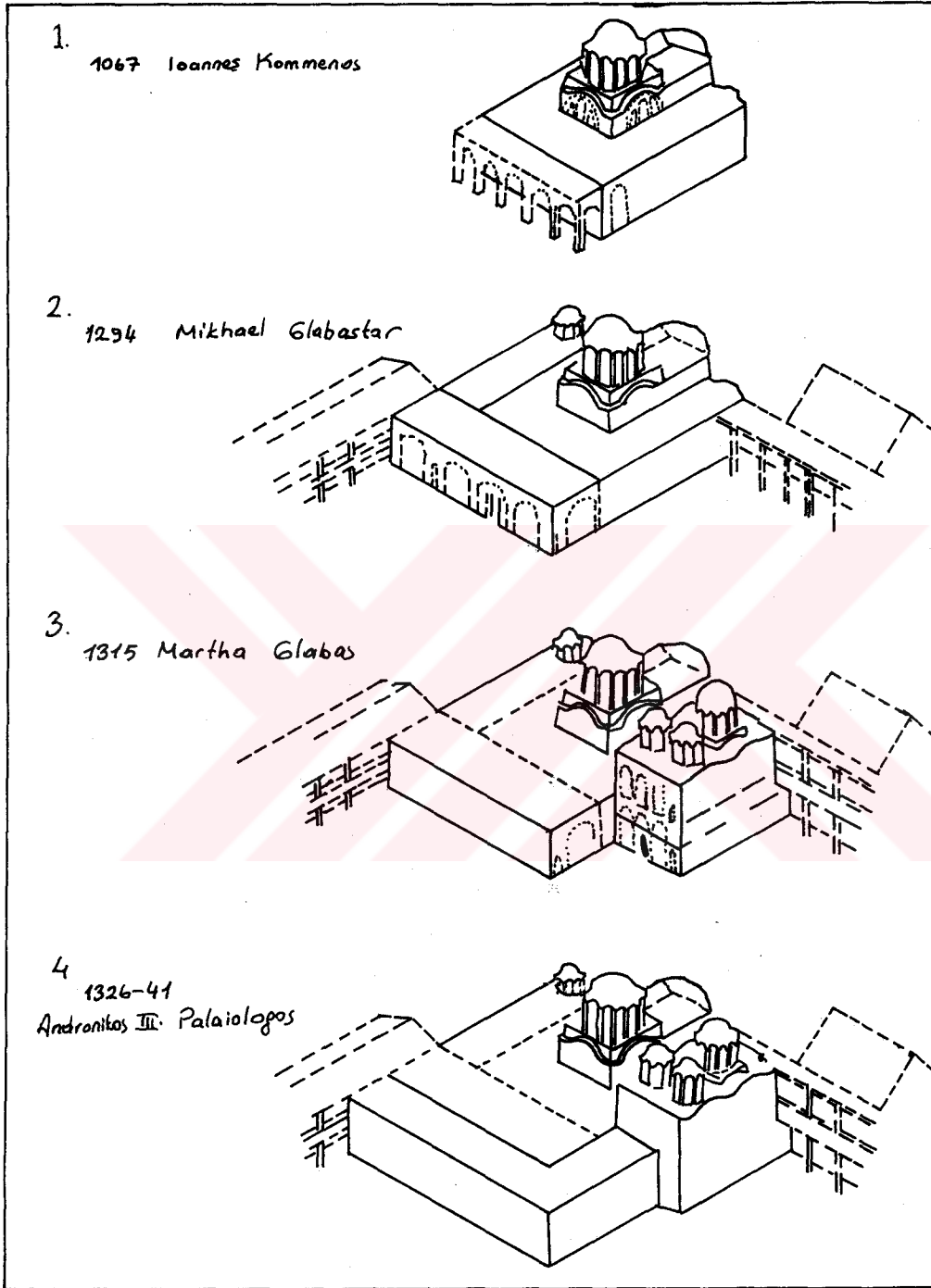

Çizim 58: Fethiye Camii, güney yan cephe (Pasaidos 1973)

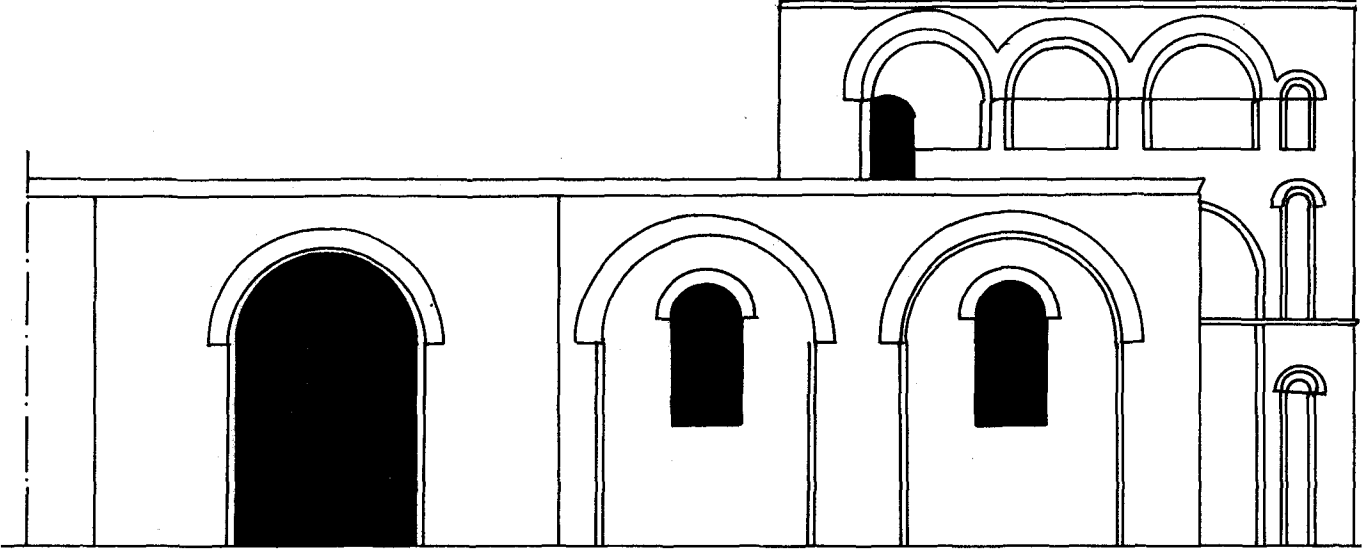

Çizim 59: Fethiye Camii, Manastıra ait bir görünü (Hallensleben 1963/64)

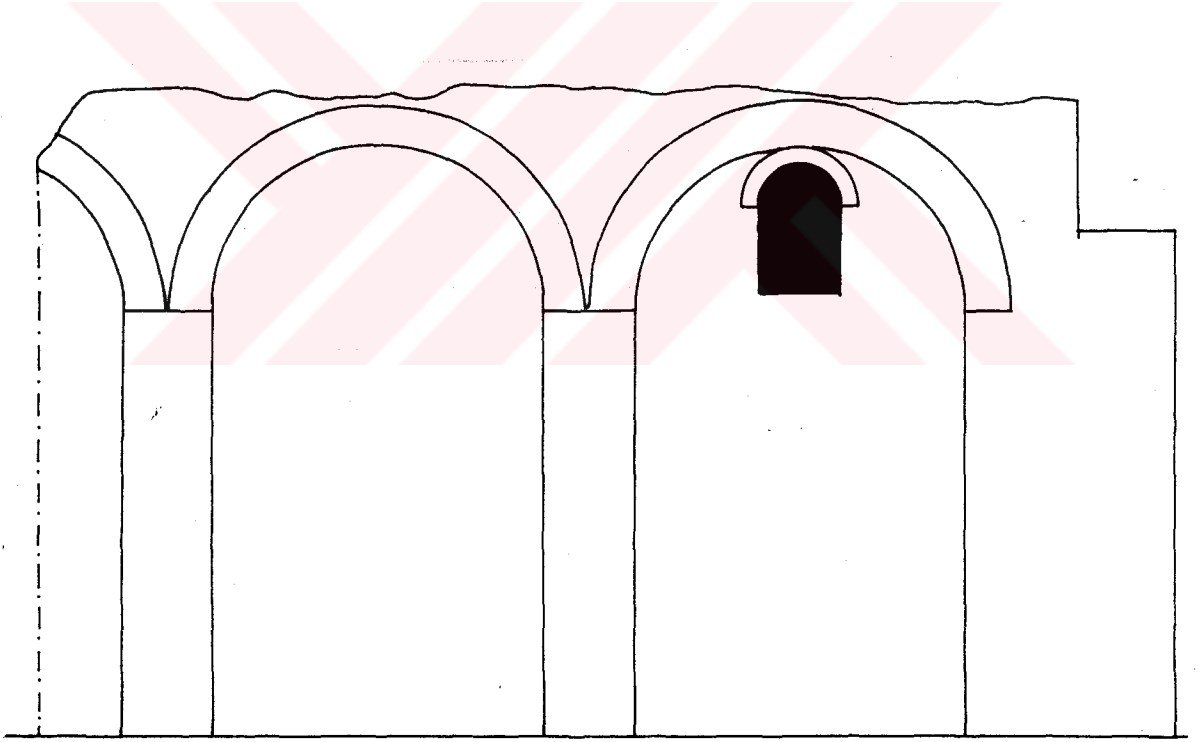

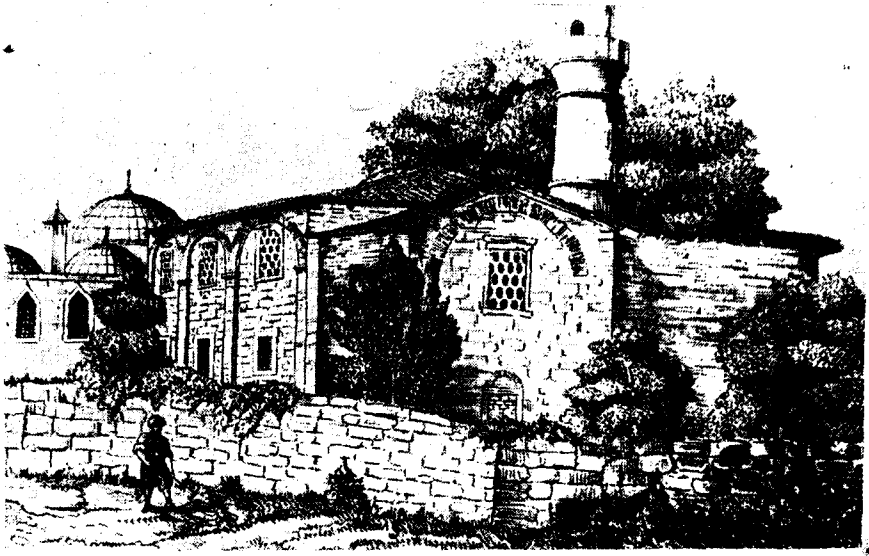
Çizim 60: Fethiye camii, Kuzey, güney ve batı cephelerdeki inşa evrelerini gösterir bir çizim (Hallensleben 1963/64)

Çizim 61: Fethiye Camii, batı cephe (Pasaidos 1973)

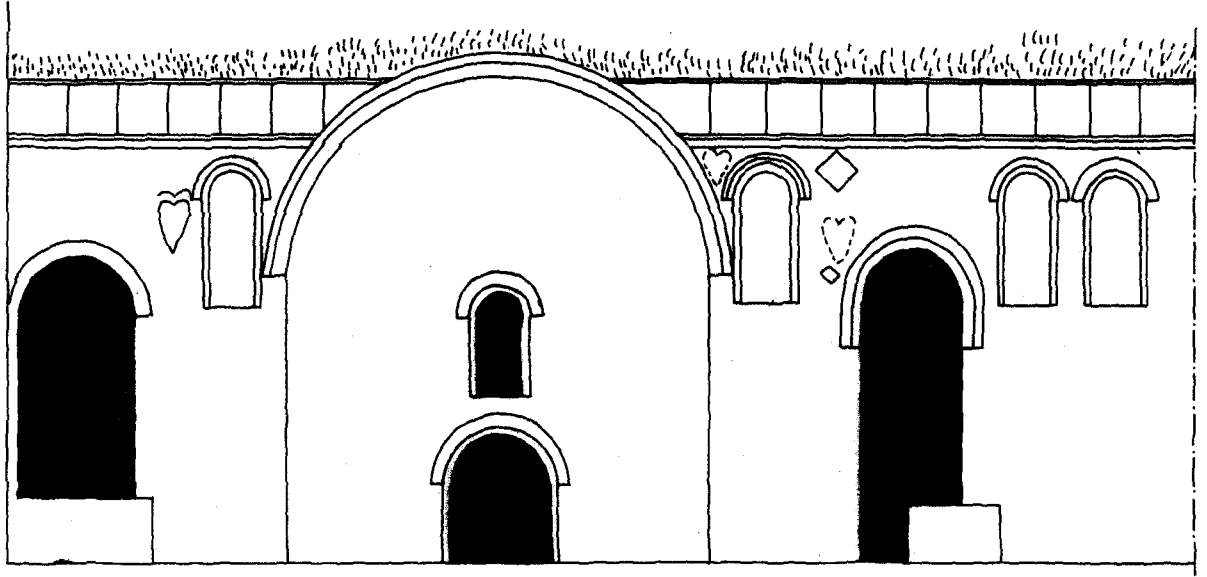
Çizim 62: Eski kapı Mescidi, Güney yan cephe (Eyice 1980)

Çizim 63: Ese kapı Mescidinin Paspates tarafından yapılmış
eski bir gravürü (Eyice 1980) Emine

Çizim 64: Sinan Paşa Mescidi, Paspates tarafından yapılmış cepheyi gösterir
eski bir gravürü (Mathews 1976)

Çizim 65: Soteris Kilisesi, Güney yan cephe (Pasaidos 1973)

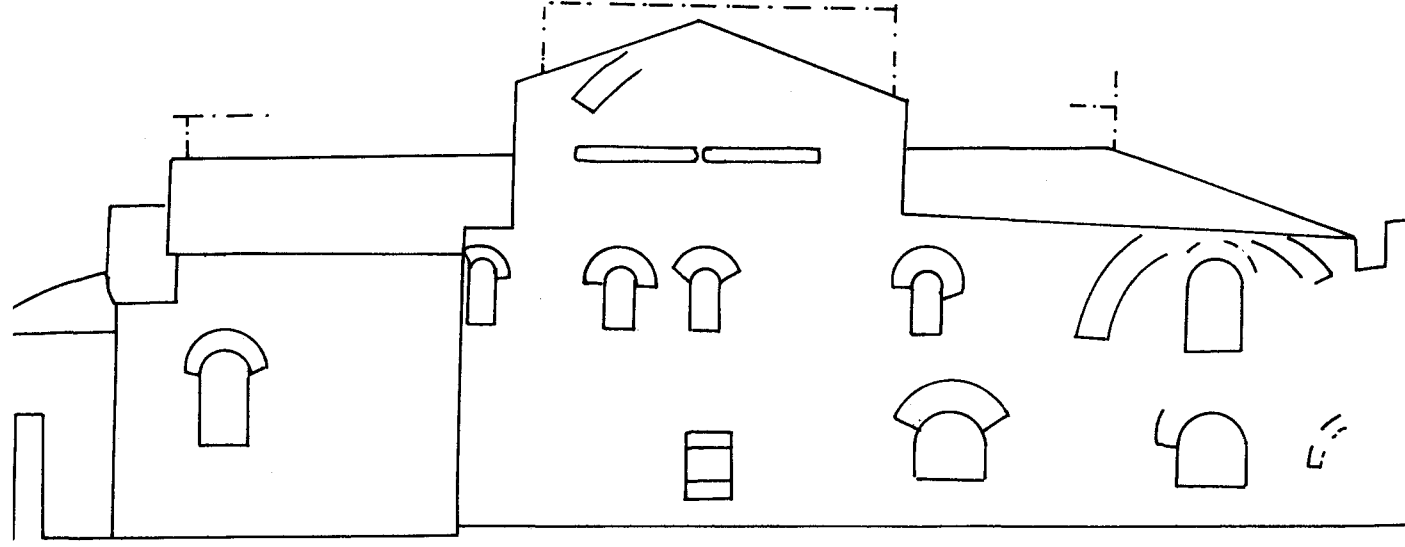
Çizim 66: Panaghia Kamariotissa Kilisesi, doğu cephe (Eyice 1980)

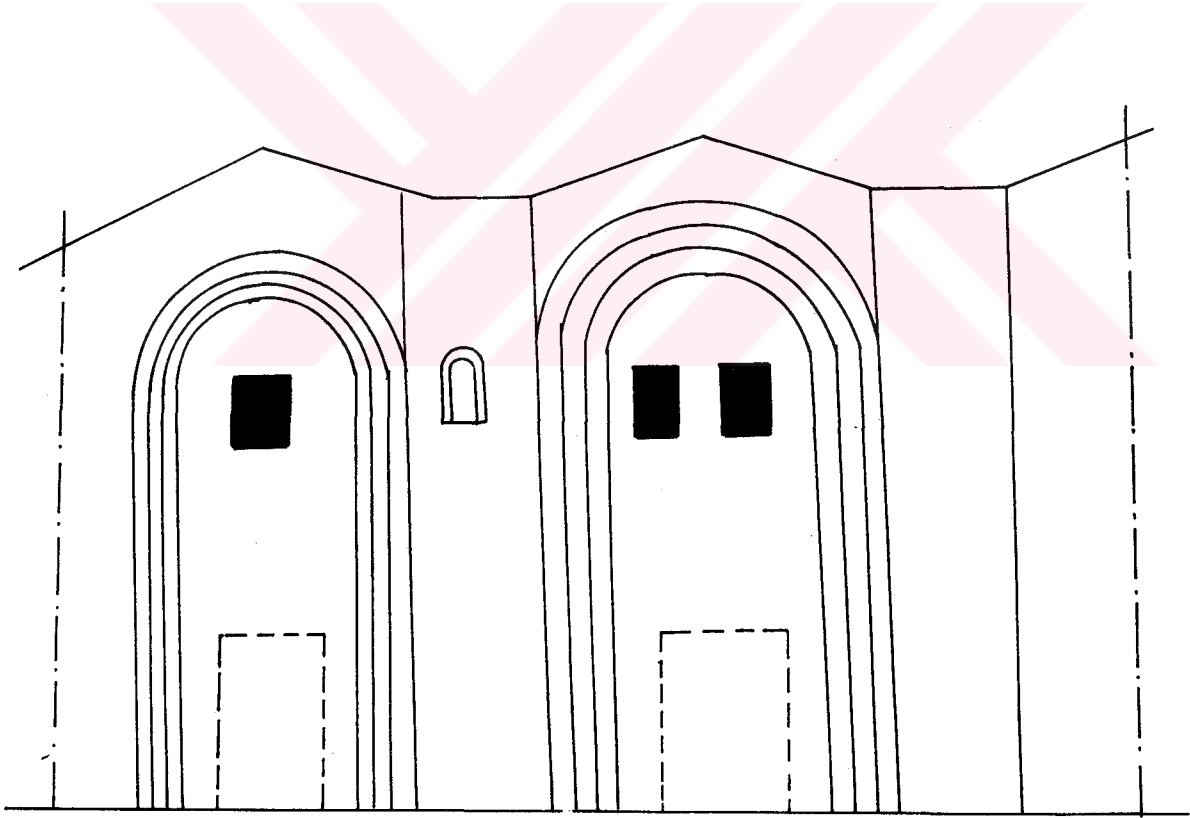
Çizim 67: Panaghia Kamariotissa Kilisesi, Güney yan cephe (Eyice 1980)

Çizim 68: Trabzon Hagia Sophia Kilisesi, kuzey yan cephe (Rice 1967)

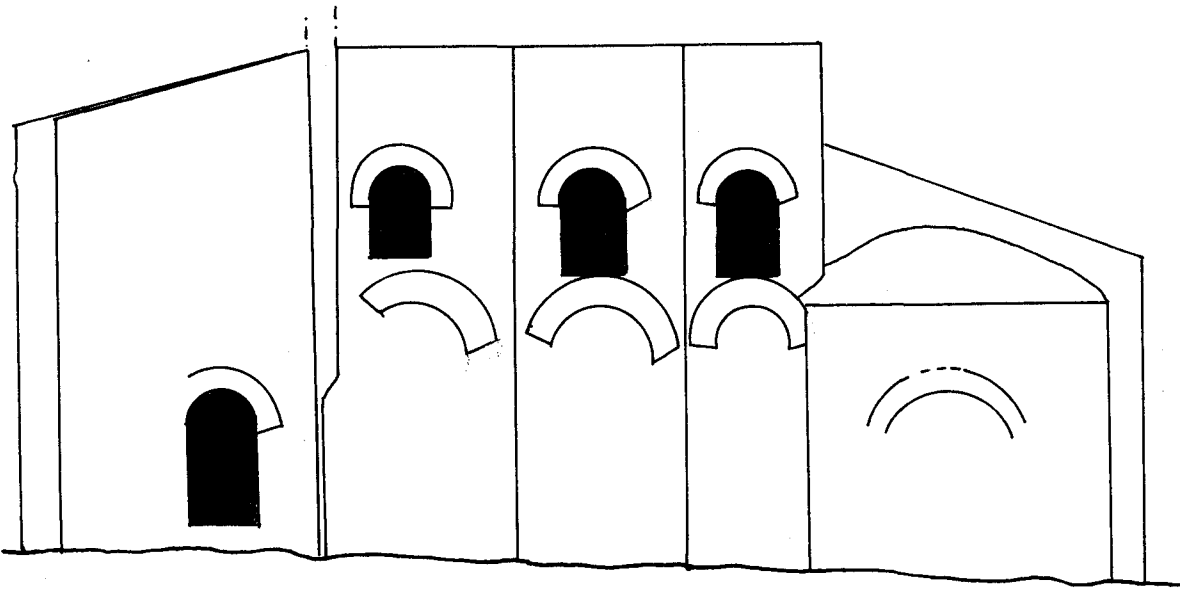

Çizim 70: Tirilye Fatih Camii, kuzey yan cephe

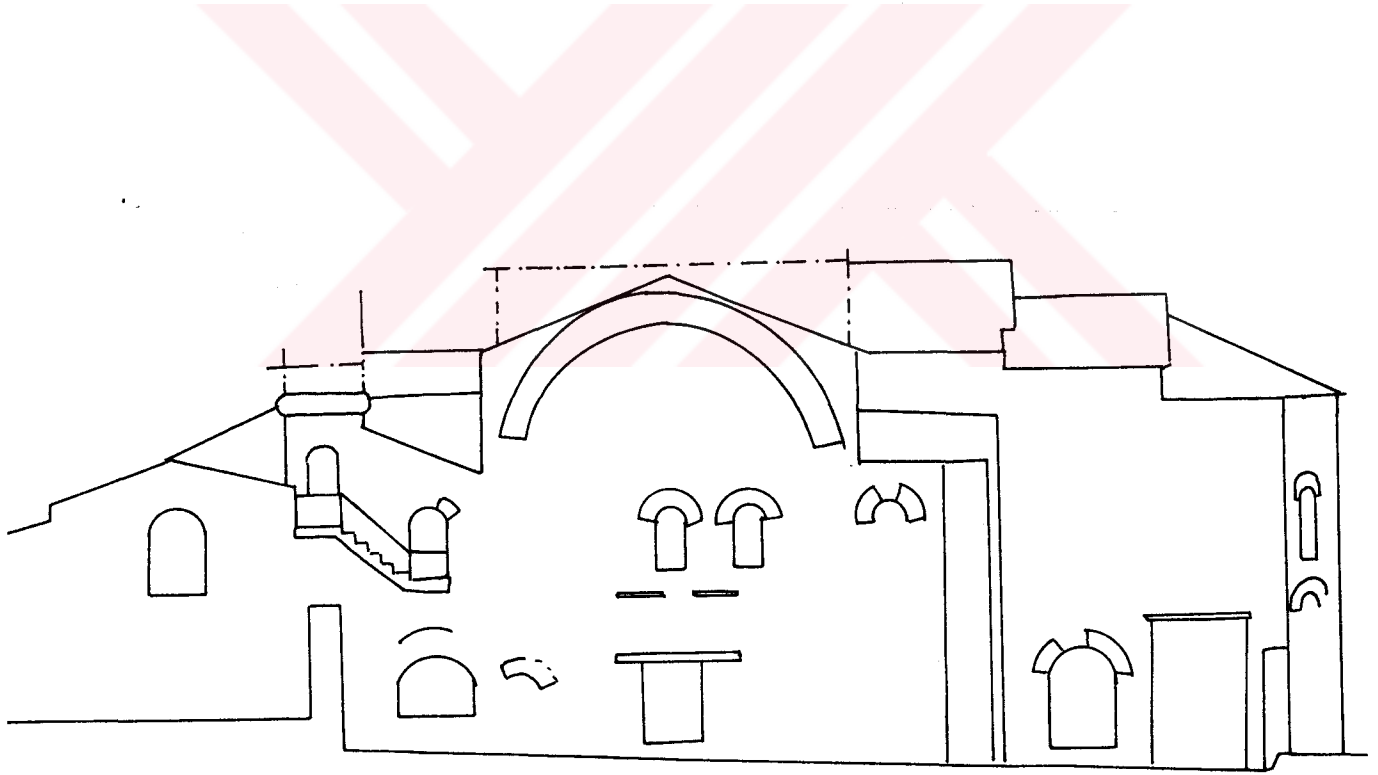

Çizim 69: Iznik Koimesis Kilisesi, batı cephe

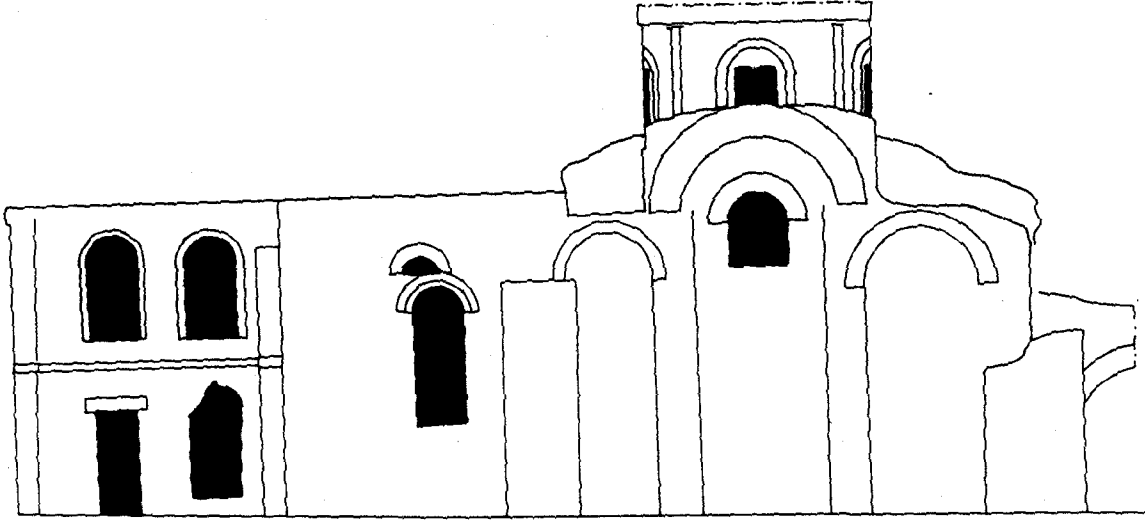

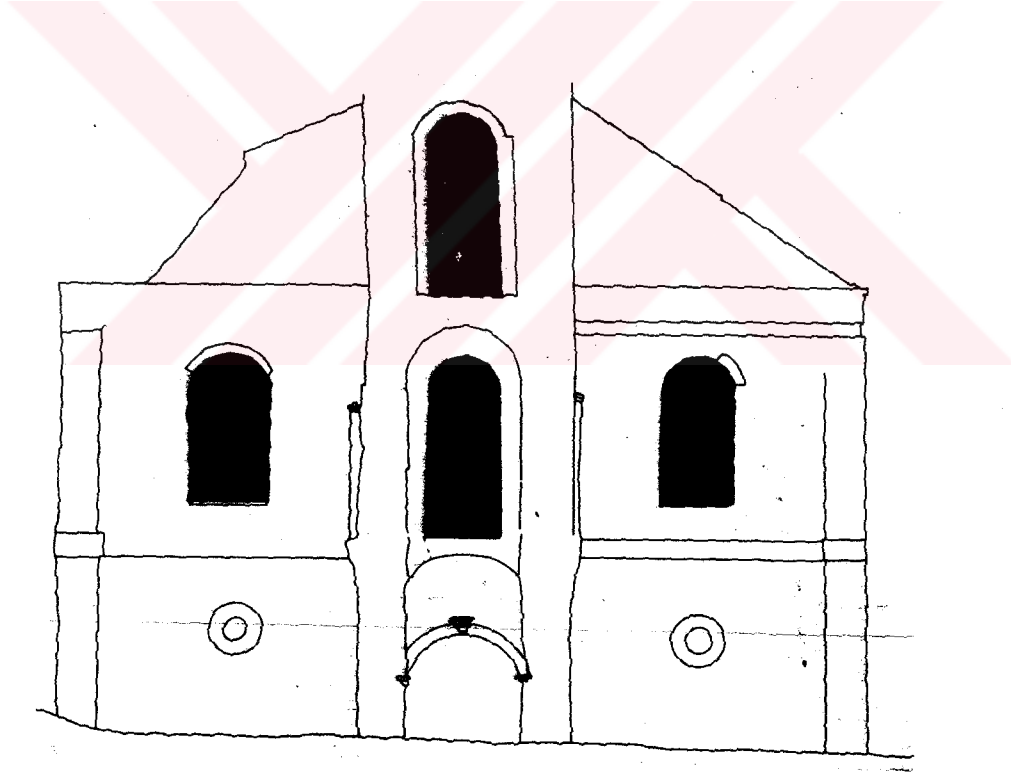
Çizim 71: Tirilye Fatih Camii, doğu cephe

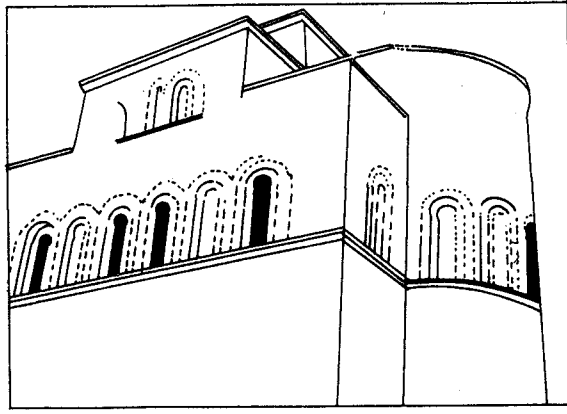
Çizim 72: Tirilye Fatih Camii, Güney yan cephe

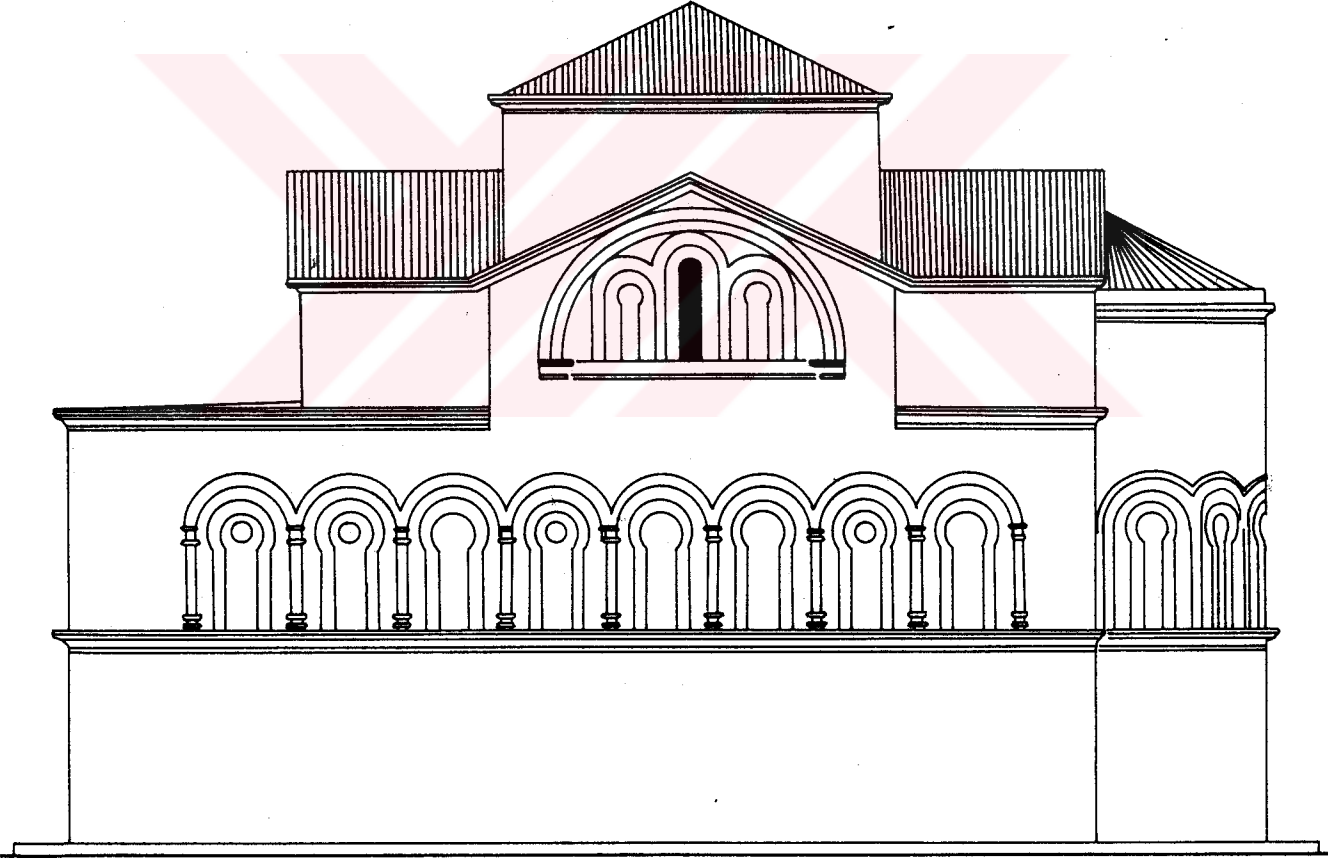
Çizim 73: Tirilye Kemerli Kilise, Güney yan cephe

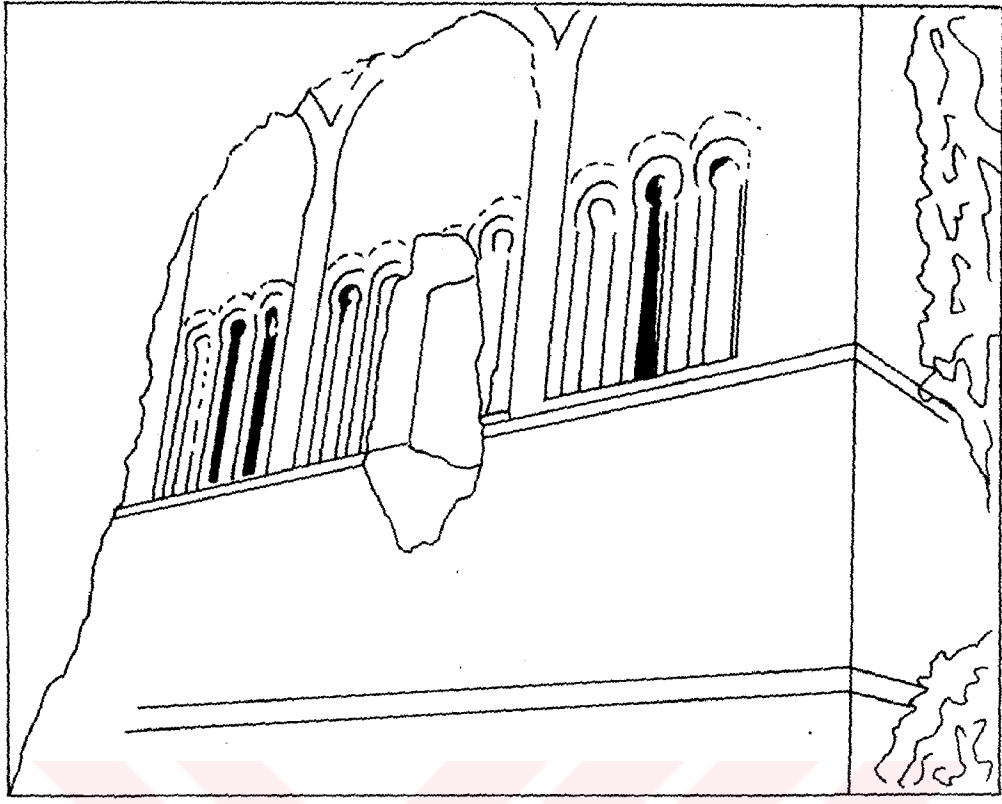
Çizim 74: Tirilye Kemerli Kilise, batı cephe

Çizim 75: Fisandon Kilise, doğu cephe (Rodly 1985)

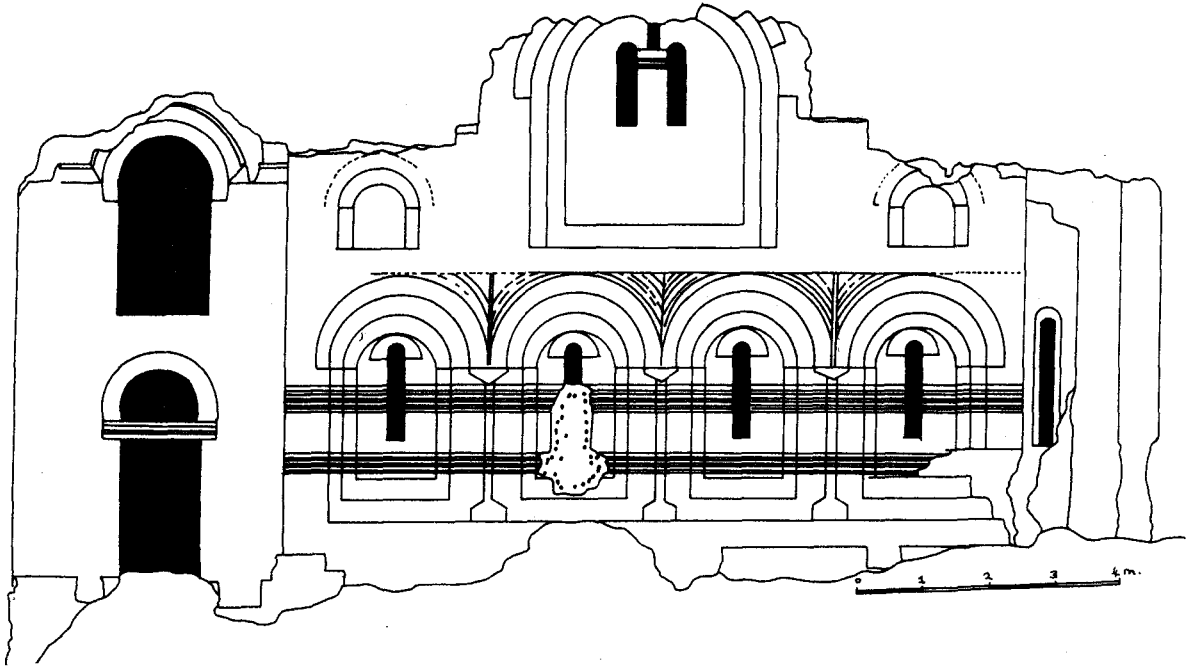
Çizim 76: Fisandon Kilise, Güney yan cephe (Eyice 1983)

Çizim 77: Ala Kilise, Güney yan cephe (Rodly 1985)

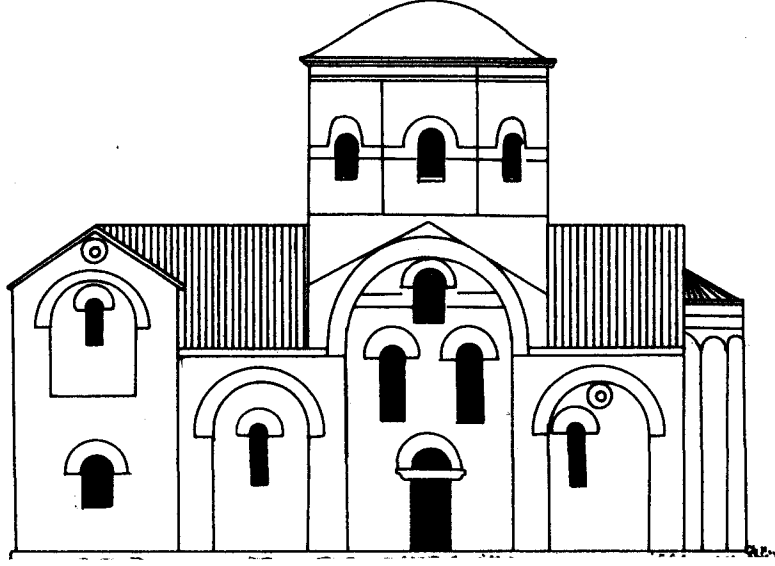
Çizim 78: Akhisar Çanlı Kilise, doğu cephe (Rodly 1985)

Çizim 79: Akhisar Çanlı Kilise, Güney yan cephe (Ousterhout 1995)

Çizim 80: Ihlara, Karagedik Kilisesi, Güney yan cephe (Rodly 1985)

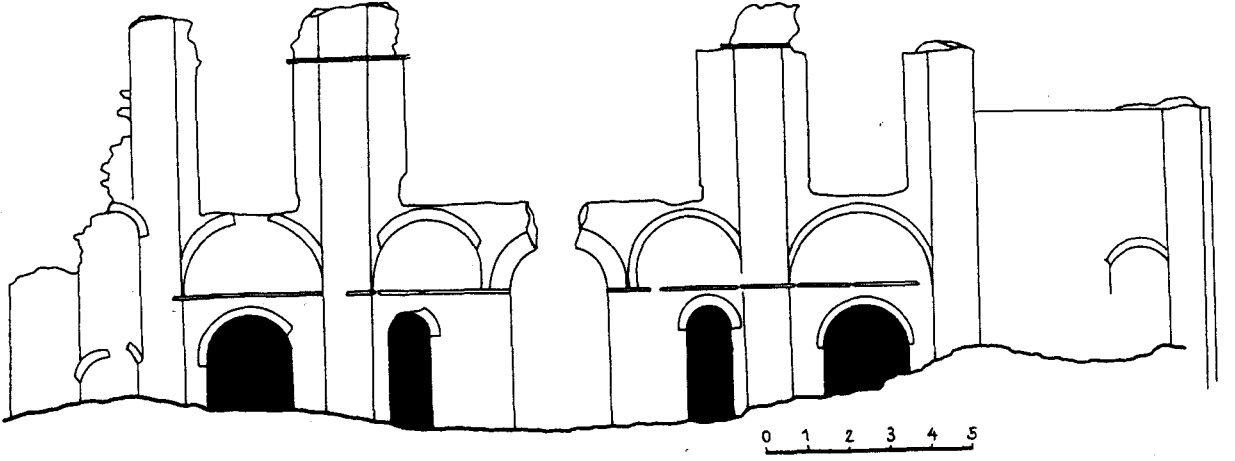

Çizim 81: Bafa Gölü, Kahvehisar Adası, 8 No'lu Kilise, kuzey yan cephe (Mercangöz 1985)

Çizim 82: Bafa Gölü, Kapıkırı Adasındaki Kilise, kuzey yan cephe (Mercangöz 1985)

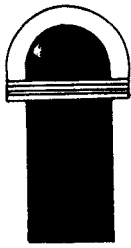
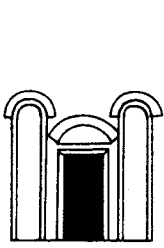
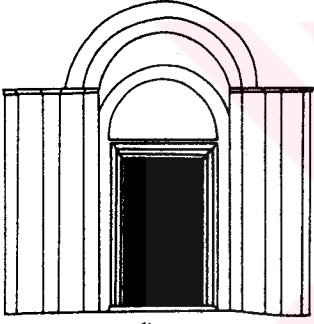
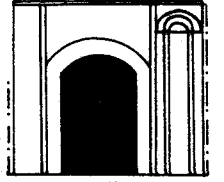
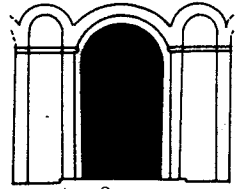
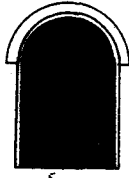
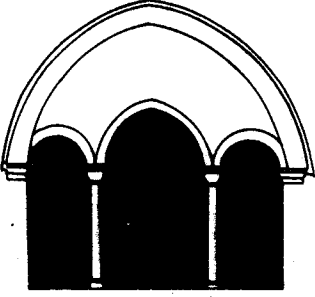
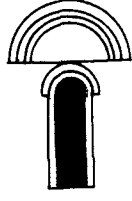
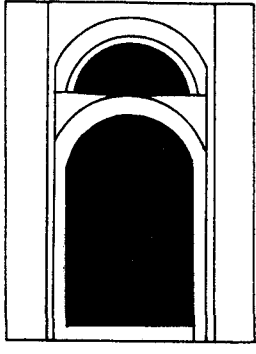

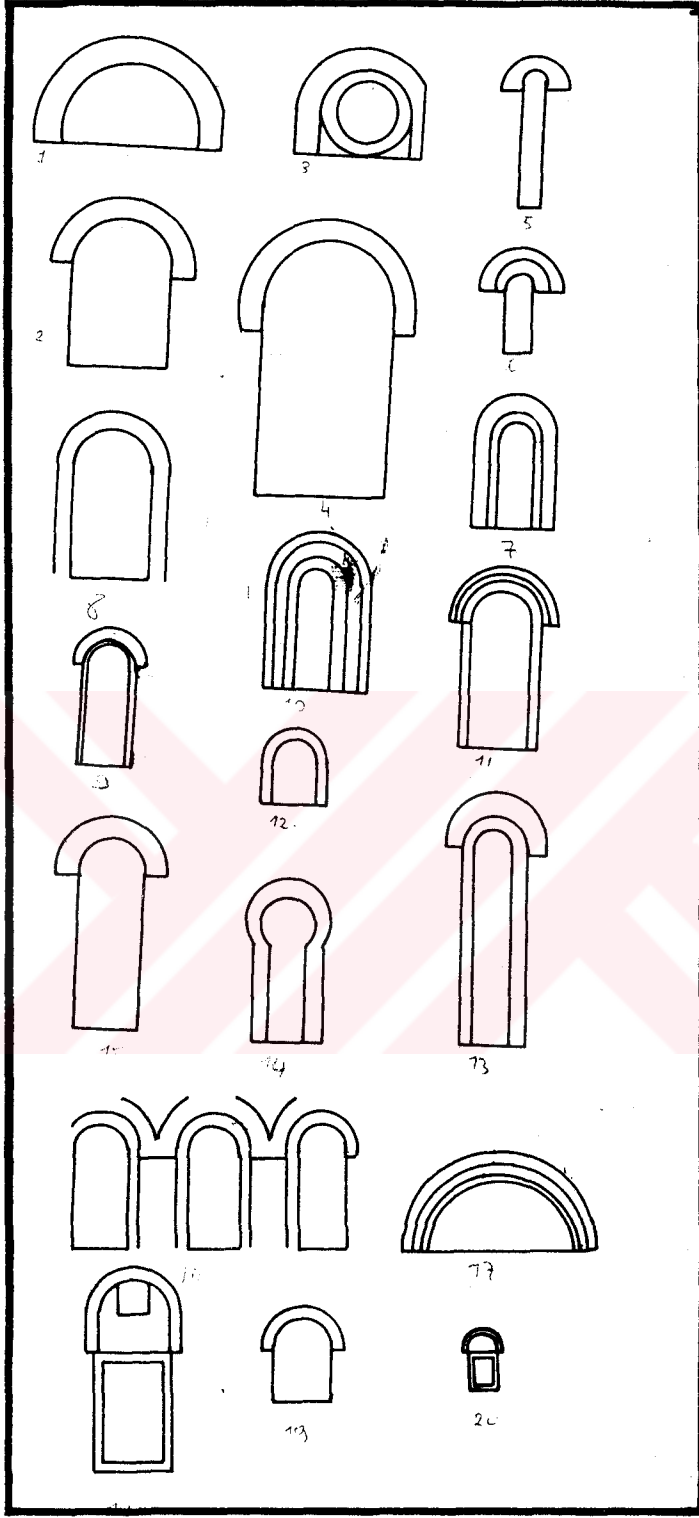
Çizim 83: Dereagzi Kilisesi, kuzey yan cephe (Morgastern 1990)

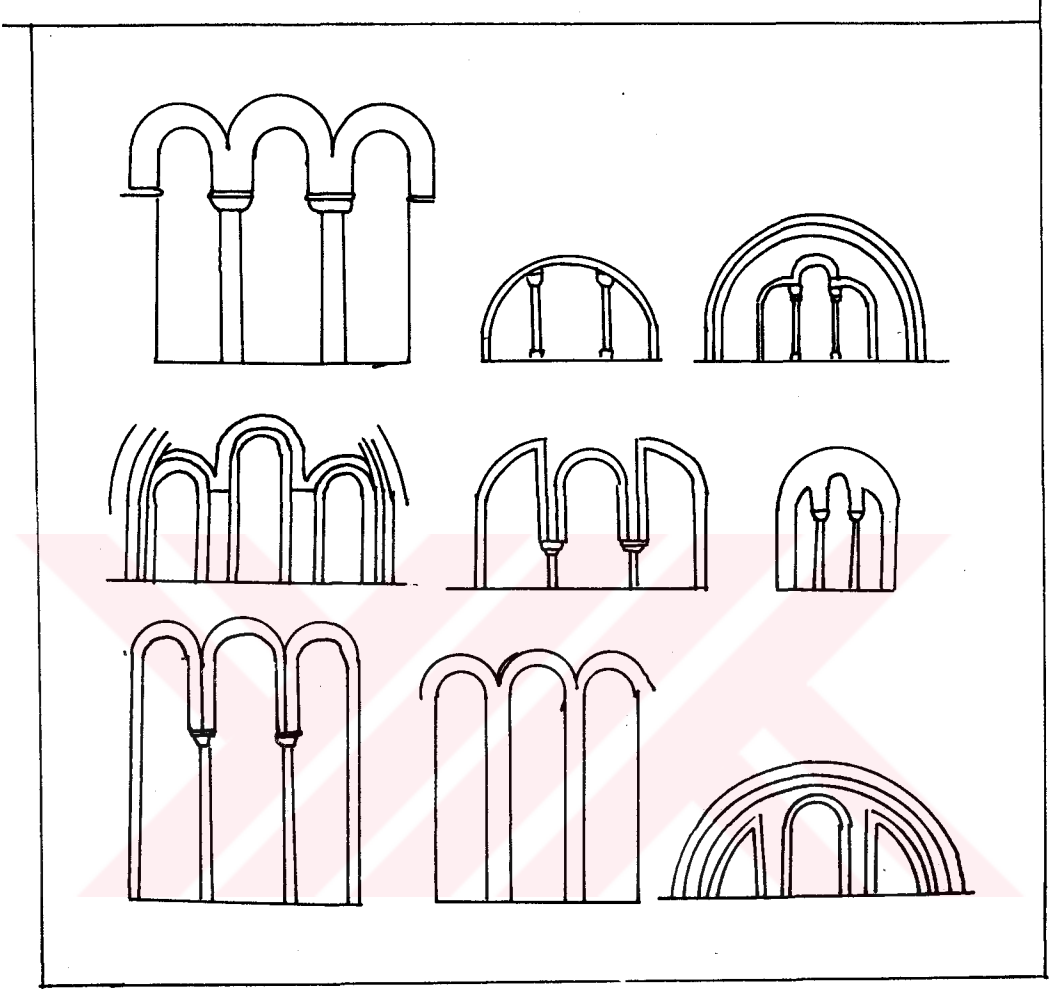
Çizim 84: Dereagzi Kilisesi, Güney yan cephe (Morgastern 1990)

Çizim85: Bizans mimarisindeki kapı şekilleri

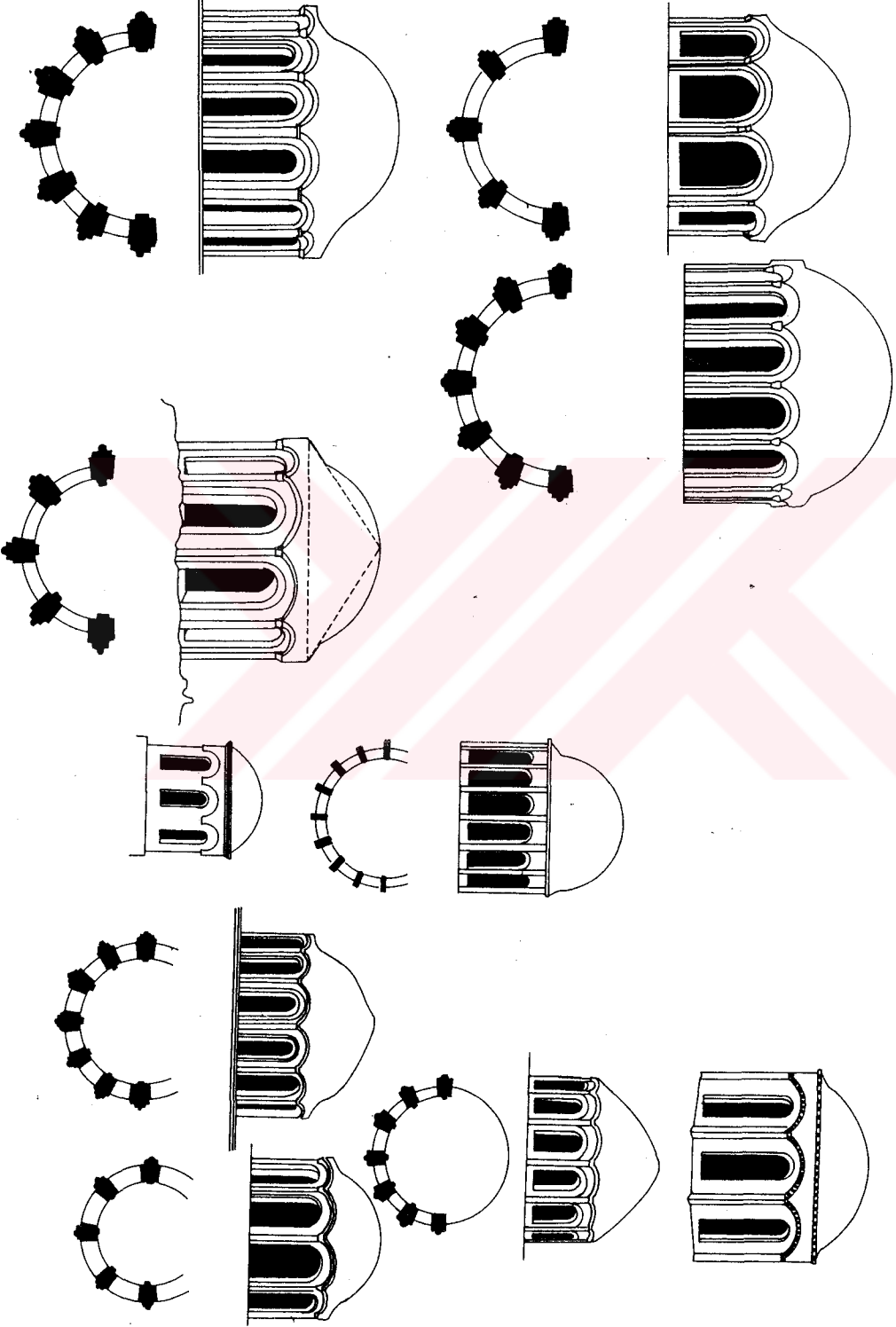

Çizim 86: Bizans mimarisindeki tek pencere şekilleri

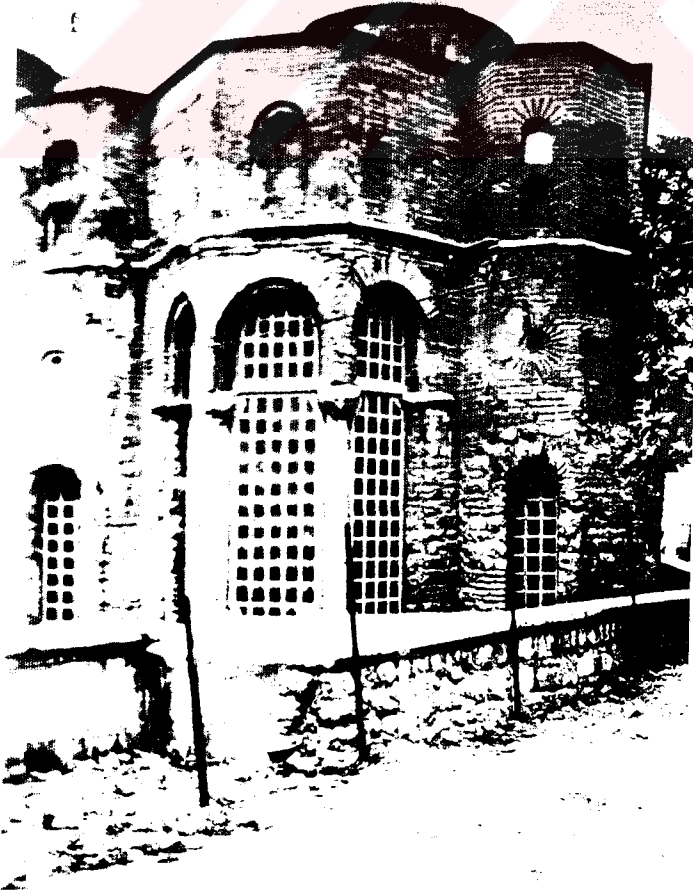
Çizim 87: Bizans mimârisindeki üçüz pencere şekilleri

Çizim 88: Bizans mimarisinde kubbe ve kasnaklar

Resim 1: Atik Mustafa Paşa Camii, kuzey yan cephe (Mathews 1976)

Resim 2: Fenari İsa Camii, Kuzey yapı apsis cephesi (Mathews 1976)

Resim 3: Fenari Isa Camii, batı cephe (Mathews 1976)

Resim 4: Bodrum Camii, kuzey yan cephe (Mathews 1976)

Resim 5: Kariye Camii, batı cepheye ait eski bir fotoğraf (Ousterhout 1985)

Resim 6: Kariye Camii, batı cephenin bugünkü görünümü (Ousterhout 1985)

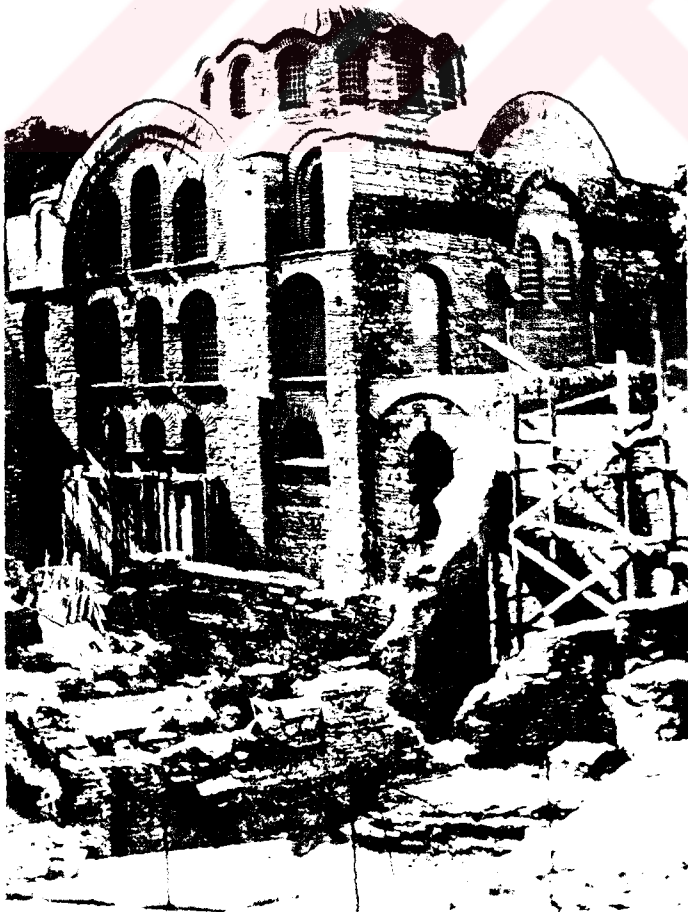
Resim 7: Sancaktar Hayrettin Mescidi, kuzeybatıdan görünüş (Mathews 1976)

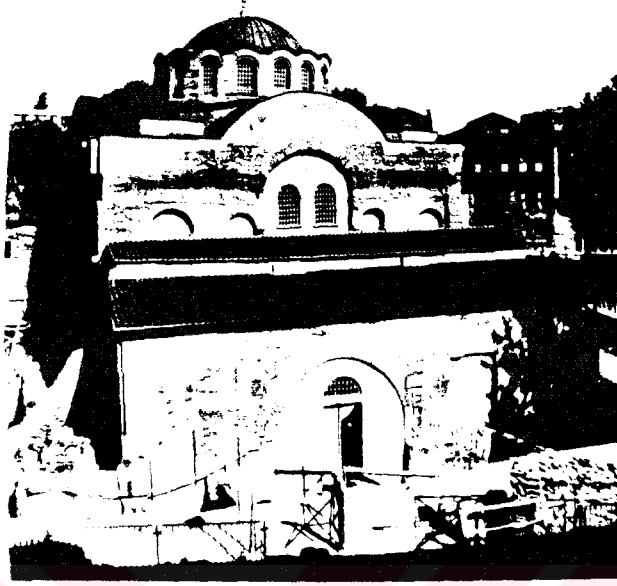
Resim 8: Zeyrek Kilise Camii, doğu cephe (Mathews 1976)

Resim 9: Zeyrek Kilise Camii, batı cephe (Mathews 1976)

Eski Furunlu Koyu Hacı İbrahim Camii
Resim 10: Kalenderhane Camii, güney yönü cephe (Mathews 1976)

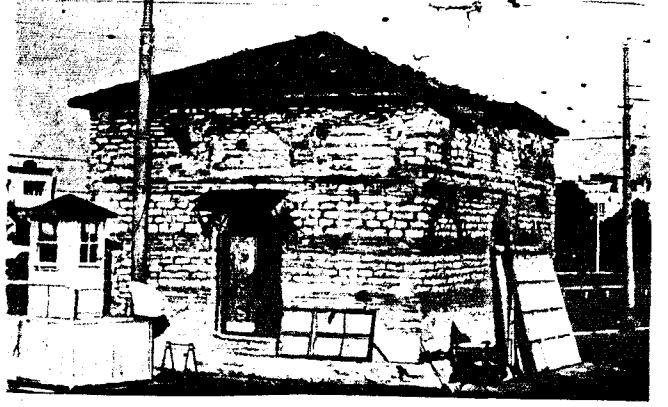
Resim 11: Kalenderhane Camii, batı cephe (Mathews 1976)

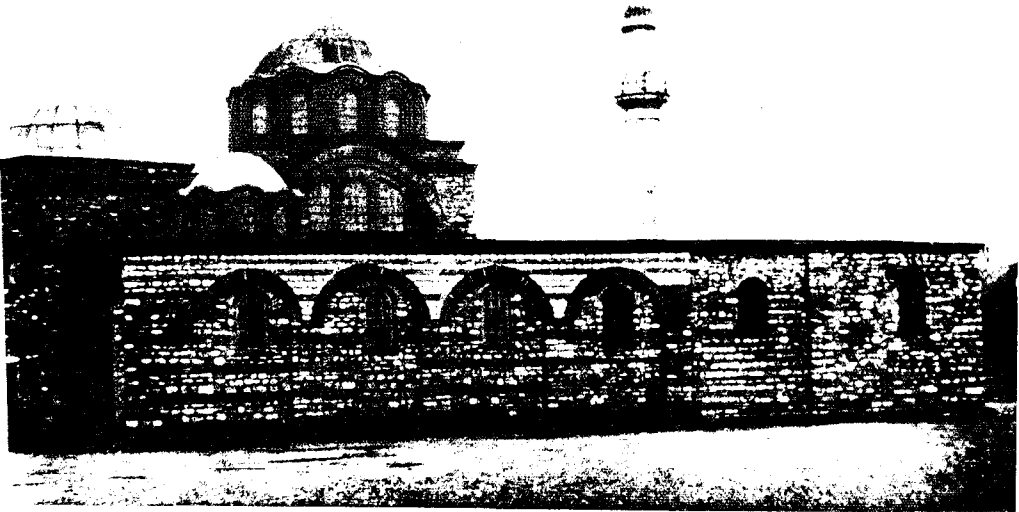
Resim 12: Vefa Kilise Camii, kuzey yan cephe (Mathews 1976)

Resim 13: Manastır Mescidi
,doğu cephe (Mathews 1976)

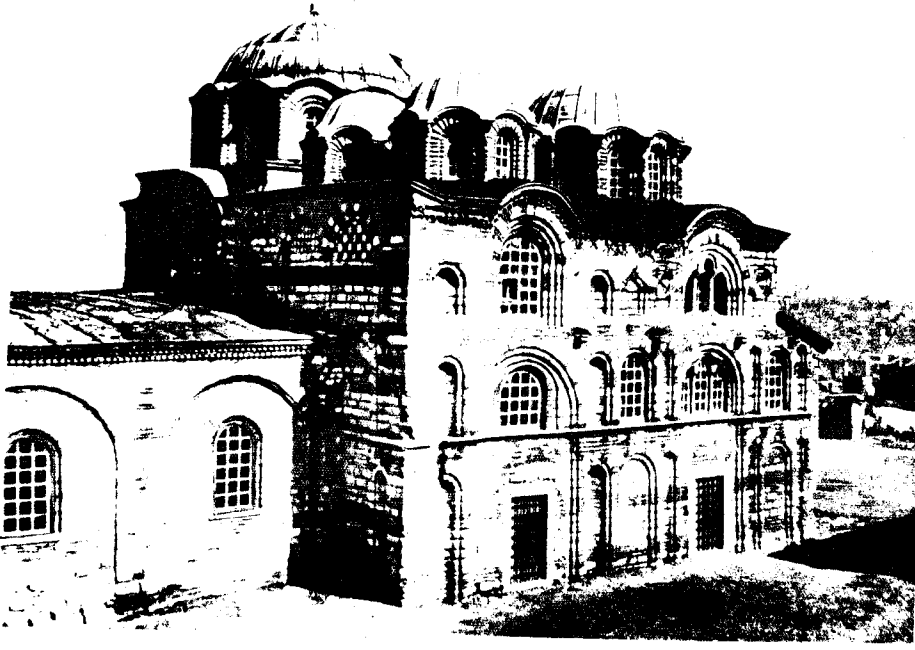

Resim 14: Manastır Mescidi,
batı cephe (Eyice 1980)

Resim 15: Fethiye Camii, kuzey yan cephe (Hallensleben 1963/64)

Resim 16: Fethiye Camii, güney yan cephe (Hallensleben 1963/64)

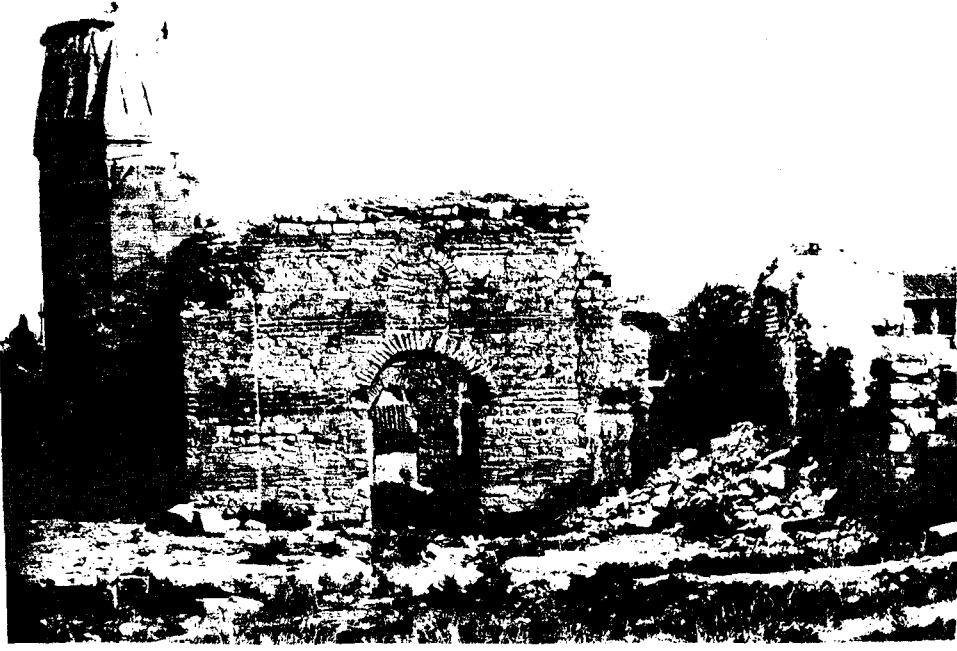
Resim 17: Fethiye Camii, batı cephe (Mathews 1976)

Resim 18: Isa Kapı Mescidi, güney yan cephe (Eyice1980)

Resim 19: Kasım Ağa Mescidi, Kuzey yan cephe (Mathews 1976)

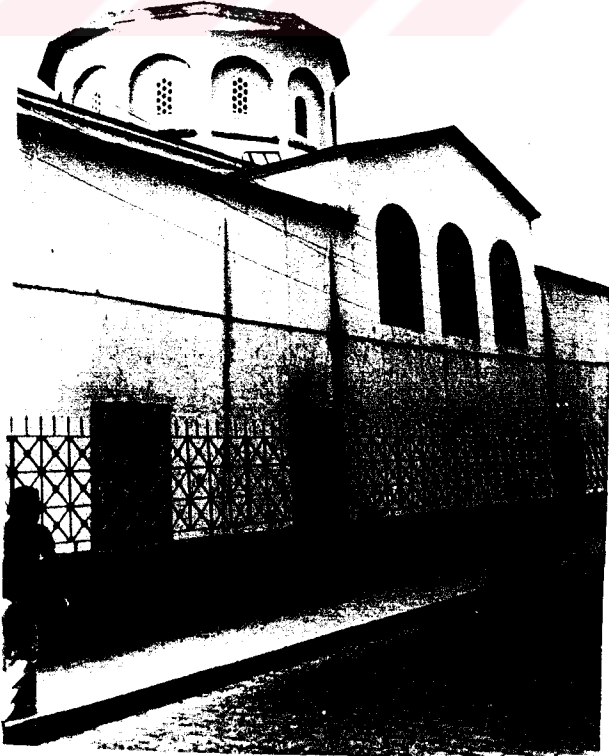
Resim 20: Kasım Ağa Mescidi, güney yan cephe (Mathews 1976)

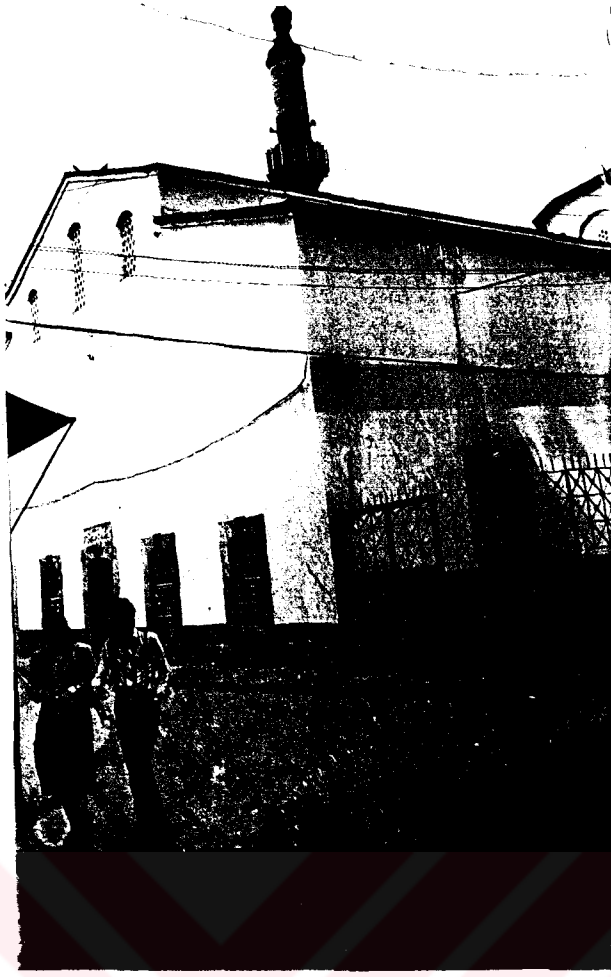
Resim 21: Trabzon Fatih Camii, Kuzey yan cephe (Mercangöz 1980)

Resim 22: Trabzon Fatih Camii, doğu cephe (Mercangöz 1980)

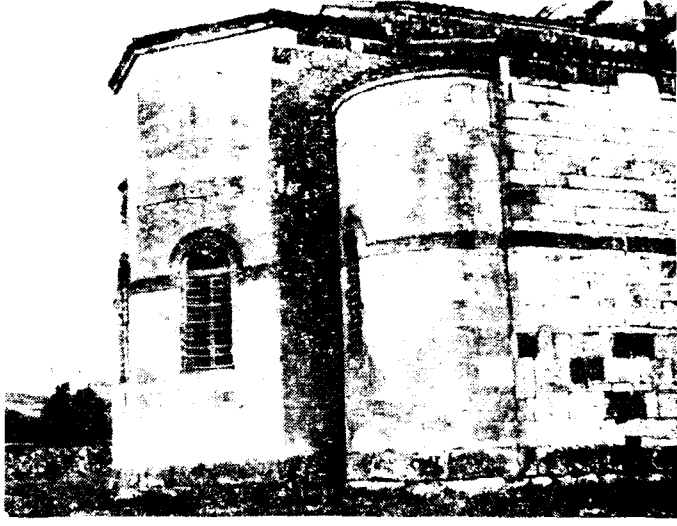
Resim 23: Trabzon Fatih Camii, gúney yan cephe (Mercangöz 1980)

Resim 24: Trabzon Fatih Camii, batı cephe (Mercangöz 1980)

Resim 25: Trabzon, Hagios Eugenios Kilisesi, doğu cephe (Mercangöz 1980)

Resim 26: Trabzon Hagia Sophia Kilisesi, doğu cephe (Mercangöz 1980)

Resim 27: Trabzon Hagia Sophia Kilisesi, batı cephe (Mercangöz 1980)

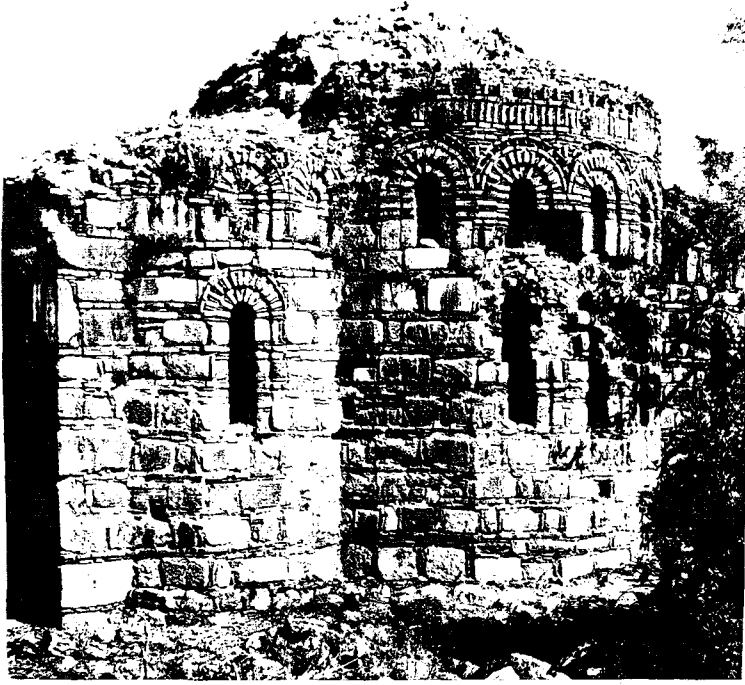
Resim 28: Enez, Hagia Sophia Kilisesi, Kuzey yan cephe (Ousterhout 1985)

Resim 29: Enez, Hagia Sophia Kilisesi, güney yan cephe (Ousterhout 1985)

Resim 30: Akhisar, Çanlı Kilise, batı cephe (Restle 1979)

Resim 31: Bafa Gölü, Kahvehisar Adası 8 No'lu kilise, doğu cephe
(Peschlow 1996)

Resim 32: Bafa Gölü, İkiz Ada 4 No'lu Kilise, batı cephe (Ousterhout 1985)

Resim 33: Bafa Gölü, Kirselik'teki Kilise Ek Yapısı, güney yan cephe
(Ousterhout 1985)

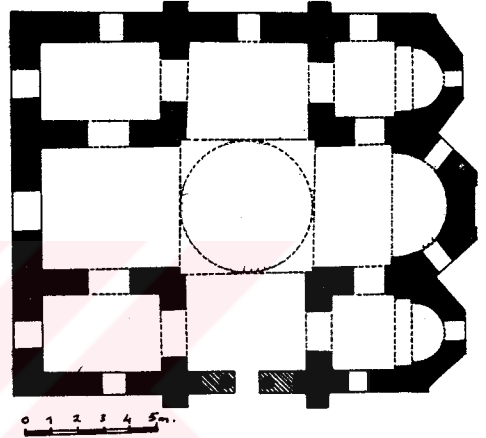
EK : YAPI KATALOĞU

KATOLOG NO 1: ATIK MUSTAFA PAŞA CAMII 9. yüzyıl /12. yüzyıl

Bibliyografya: Millingen 1912,
207;
Ebersolt and Thiers 1913, 131; Krautheimer 1965,
204; Mathews 1976, 16; Eyice 1982, 525.

Tasvir: Kilise köşe duvarlı, ideal tipte kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda, içten yuvarlak, dıştan üçer cepheli üç apsisi vardır. Yapının batısındaki narteks kaldırılarak, Osmanlı döneminde ahşap bir son cemaat yeri eklenmiştir. Kiliseye giriş batı cephe ortasındaki kapıdan sağlanmaktadır. Naos, ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlar ile köşe odalarında doğu-batı yönünde uzanan beşik tonozlarla örtülüdür.

Araştırmacılar, orijinalde yapının kuzey ve güney haç kollarının *tribelon* sistemleriyle dışta yer alan ravak veya yan neflere açıldığını düşünmektedirler (Mathews 1976, 15).

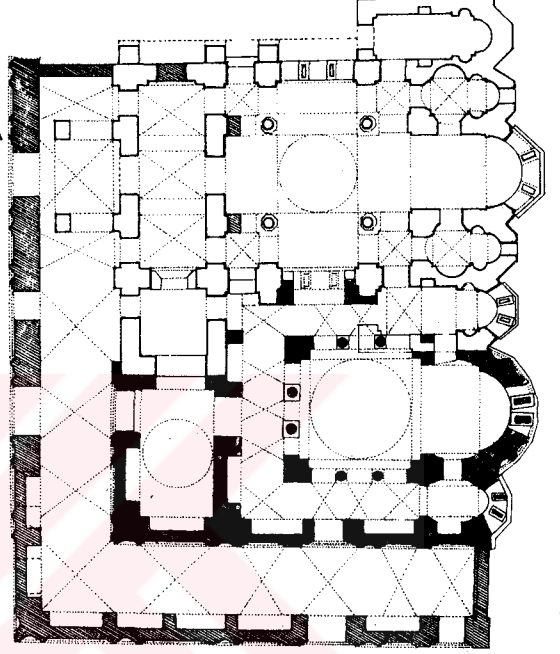
KATOLOG NO 2:
FENARİ İSA CAMİİ (KONSTANTİN LİPS MANASTIR
KİLİSELERİ)

Kuzey Yapı

907

Bibliyografya: Millingen 1912, 21; Ebersold and Thiers 1913, 211; Megaw 1963, 333; Macridy 1964, 251; Mango 1976, 285; Mathews 1976, 220; Eyice 1980, 16.

Tasvir: Kilise, dört serbest destekli başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. doğusunda içten yuvarlak, dıştan üçer cepheli üç apsis batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Yapıya batıdan, cephenin ortasındaki kapıdan girilir. Narteks ve pastaforyum odaları nişlerle genişletilmiştir. Naos, ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlar ile, köşe odaları, pastaforyumlar ve narteks üzerinde çapraz tonozlarla örtülüdür.

Araştırmacılar, yapının orijinalde kuzey ve güneyinde doğu-batı yönünde uzanan ve doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli birer apsisi bulunan iki yan nefle toplam beş nefli ve beş apsisli bir kilise olduğunu ileri sürmektedirler. Buna göre orijinalde kuzey ve güney haç kolları üçüz kemerlerle (Tribelon sistemleriyle) bu yan neflere açılmaktaydı (Brunow 1927, 257). Bugün yan neflerden kuzeyde olanı yıkılmış, güneydeki ise 13. yüzyıldaki inşaat sırasında güney kilisenin kuzey apsisi şekline dönüştürülmüştür.

Güney yapı

1290 civarı

Tasvir: Dehlizli tiptedir. Naos ortada dört paye üzerinde yükselen bir kubbeyle örtülmüş, bu kubbe kuzey güney ve batı yönlerde üzeri çapraz tonozla örtülü alçak kottaki bir dehliz tarafından çevrelenmiştir. Kilisenin doğuda ortadaki içten yuvarlak dıştan yedi cepheli, yandakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsisi batıda iki bölümlü bir narteksi vardır. Kiliseler arasındaki duvarlar sonradan kaldırıldığı için bugün yapılar bir bütünmüş gibi görünürler.

Dış Holler

1300-1350

Tasvir: Mevcut binalar batı ve güney yönde, üzeri çapraz tonozlarla örtülü "L" şekilli bir koridorla çevrelenmiştir.

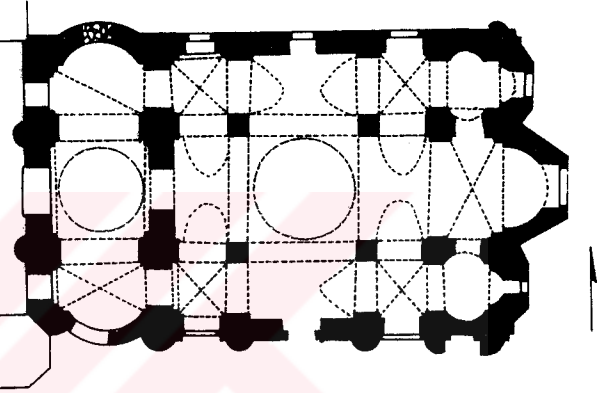
KATOLOG NO 3:

BODRUM CAMİİ (MYRELAION MANASTIR KİLİSESİ)

921/ 922

Bibliyografya: Millingen 1912, 196; Ebersold and Thiers 1913, 139; Nauman 1966, 135; Mathews 1976, 21; Mango 1976, 225; Striker 1981; Eyice 1982, 525.

Tasvir: Kilise, dört payeli (orijinalde sütunlu) başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda, içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis, batısında üç bölümlü

bir narteks vardır. Yapıya giriş batı cephe ortasındaki kapıdan sağlanır. Narteks ve pastaforyum odaları nişlerle genişletilmiştir. Naos ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlar ile köşe odaları ve pastaforyumlar ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Üç bölümlü narteks ortada kubbe, yanlarda çapraz tonozlara sahiptir.

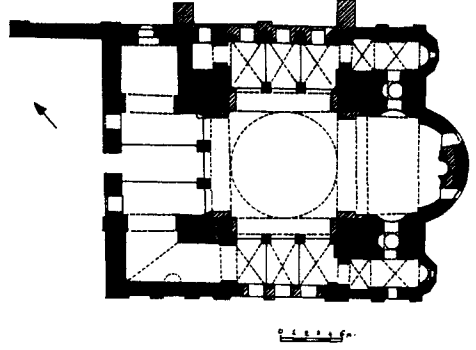

KATOLOG NO 4:
GÜL CAMII
1000/1150

Bibliyografya: Millingen 1912, 164; Ebersold and Thiers 1913, 113; Schafer 1973, ; Mathews 1976, 129; Mango 1976 ;Eyice 1980, 107.

Tasvir: Eyice'ye göre, kilise kapalı yunan haçı planlıdır (Eyice 1980, 107). Yapının doğusunda ortadaki içten yuvarlak, dıştan yedi cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak, dıştan beşer cepheli üç apsis vardır. Batıdaki narteksin

narteksin yalnız kuzey duvarı bugüne gelebilmiştir. Yapıya batıdan, cephe kapıdan girilir. Naos üç yönde galeri katına sahiptir. Galeriyi taşıyan payelerin arasına üç yönde ikişerli olarak yerleştirilmiş altı sütunla taşınır. Alt kat, kuzey ve güneyde çapraz tonozlarla batıda, doğu-batı yönünde beşik tonozlarla örtülüdür. Üstte ise ortadaki kubbeye iki eksen üzerinde beşik tonozlar açılır.

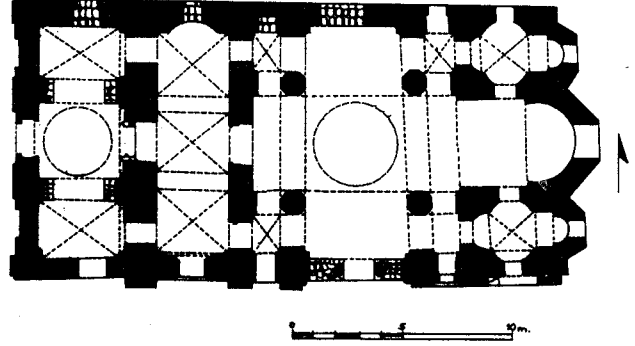
KATOLOG NO 5:

ESKİ İMARET CAMİİ (PANTEPOPTES KİLİSESİ)

1081/1118

Bibliyografya: Millingen 1912, 213; Ebersold and Thiers 1913, 171; Mango 1976, 258; Mathews 1976, 60; Eyice 1982, 525; Ousterhout 1994, 13-20.

Tasvir: Kilise dört serbest destekli (muhtemelen orijinalde sütunlu, şimdilerde çokgen payeli) başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis batısında üçer bölümlü iki narteks vardır.

Yapıya giriş batıda, cephe ortasındaki kapı ile kuzey batıda dış nartekse, güneybatıda iç nartekse açılan kapılardan sağlanmaktaydı. Bugün kuzey cephedeki açıklıklar kapatılmıştır. Bundan başka yapının güneydoğusunda yuvarlak kemerli bir kapı daha yer alır. İç narteks ve pastaforyumlar nişlerle genişletilmiştir. Araştırmacılar, kilisenin kuzeyinde bir dış nefin daha yer aldığını öne sürmektedirler (Millingen 1912, 108). Brunov'a göre, kilise kuzey ve güneyinde yan nefler bulunan beş nefli kapalı yunan haçı planındaydı. Dıştaki yan nefler koro için kullanılıyordu (Brunov 1931, 129).

Naos, ortada kubbe, dört yönde kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlar ile, köşe odaları çapraz tonozlarla örtülmüştür. İç narteks çapraz tonozlarla, dış narteks ise ortada kubbe, yanlarda çapraz tonozlarla kapatılmıştır (Mathews 1976, 60).

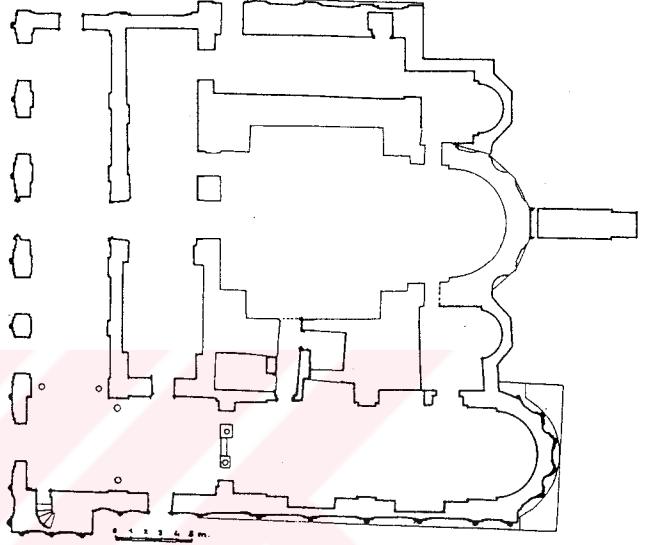
KATOLOG NO 6:

KARIYE CAMII (KHORA MANASTIRI KİLİSESİ)

1081/1118

Bibliyografya: Millingen 1912, 288; Mango 1951 223; Vessel 1951, 217 ; Oates 1960, 231; Underwood 1966; Mathews 1976, 40; Eyice 1980, 46; Ousterhout 1982.

Tasvir: Çok eski bir tarihten itibaren mevcut bir şapelin yerinde, bir manastıra bağlı olarak Iustinianos tarafından yaptırılan ilk Khora Kilisesi, tamir ve eklerle Kommenoslar zamanına kadar geldikten sonra 11. yüzyıl sonlarında yeniden inşa edilmiştir. 11. yüzyıl yapısı muhtemelen bugünkü kompleksin naos ve narteksini içermektedir. Kubbesi dört kuvvetli kemerle taşınan *kiborion* şeklindeki naosun doğusunda içten yuvarlak dıştan yedi cepheli bir apsis, batısında bir narteks bulunmaktaydı (Eyice 1980, 46).

Güney Bina

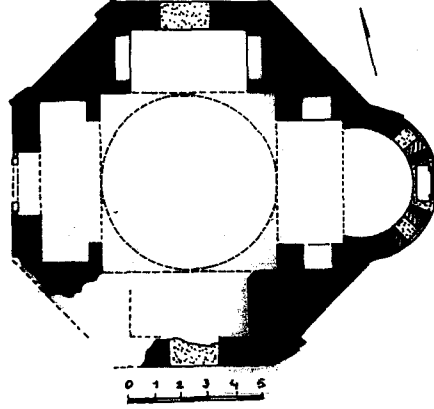
1313 civarı

Tasvir: Kaynaklarda, 1313 civarında yapılan inşaat sırasında 11. yüzyılın büyük kubbeli ana mekanına dokunulmadığı, fakat bu mekanı üç yönden çeviren ekler yapıldığı belirtilmektedir. Bu eklerden kuzeydekinin, dış cephesinden başka bir mimari önemi olmamasına karşılık, batıdaki eksonarteks ile güneydeki paraklesion bu dönemin en tipik yapı sanatı örneklerindedir. Paraklesionun doğusunda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli tutulmuş bir apsis vardır. Kiliseye giriş batı, kuzeybatı ve güneybatıdaki kapılardan sağlanır.

KATOLOG NO 7:
SANCAKTAR HAYRETTİN MESCİDİ
11-14. yüzyıl

Bibliyografya: Millingen 1912, 268;
Mathews 1976, 232.

Tasvir: Dışta sekizgen, içte yunan haçı planlı yapının doğusunda içten ve dıştan yuvarlak bir apsis bulunmaktadır. Yapıya batı cephe ortasındaki kapıdan girilmektedir. Naos ortada kubbe, iki eksen yönünde bu kubbeye açılan beşik tonozlarla örtülüdür.

KATOLOG NO 8:

ZEYREK KİLİSE CAMİİ (PANTOKRATOR MANASTIR KİLİSESİ)

Kuzey Yapı

1118-1136.

Bibliyografya: Millingen 1912, 219; Ebersold and Thiers 1913, 185; 372; Megaw 1963, 355-365; Mango 1969/70, 372-375; Mathews 1976, 72.

Tasvir: Kilise, dört serbest destekli başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğuda, ortadaki içten yuvarlak, dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsisi, batısında bir narteksi vardır. Naos ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozla, köşe odaları ve pastaforyumlar ise çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Güney Yapı

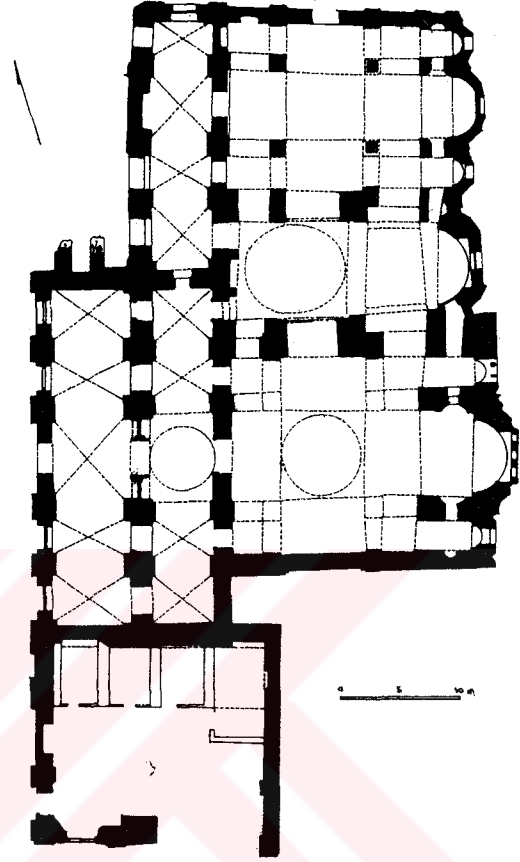
1118-1136

Tasvir: Kilise, dört sütunlu başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsisi, batıda cepheyi aşan çift narteksi vardır. Naos, ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlarla, köşe odaları çapraz tonozlarla örtülmüştür. Pastaforyum odaları ise doğu-batı yönlü tonozla sahiptir. Beş birimli narteks ortada kubbe, yanlarda çapraz tonozlarla kapatılmıştır.

Paraklesion

1118-1136

Tasvir: İki kilise arasında doğu-batı yönünde uzanan tek nefli şapelin dolgusunda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli bir apsisi vardır. Yapının tipikonunda önce kuzey kilisenin inşa edildiği, ardından bunun yakınına güney kilisenin yapıldığı söylenmekte, kısa süre sonra iki kilise arasına bir paraklesyon eklenerek, bir dış narteks yapıldığı anlatılmaktadır.

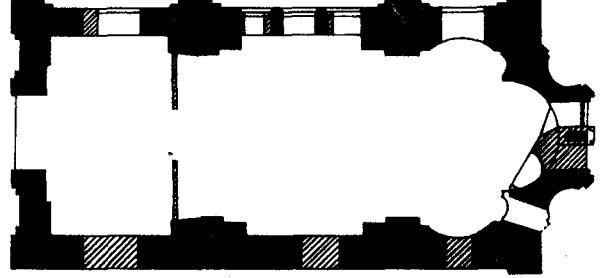

KATOLOG NO 9:
TOKLU DEDE MESCIDI

11/12. yüzyıl başı

Bibliyografya: Millingen 1912, 207;
Mathews 1976, 377.

Tasvir: Kilise doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlıdır.

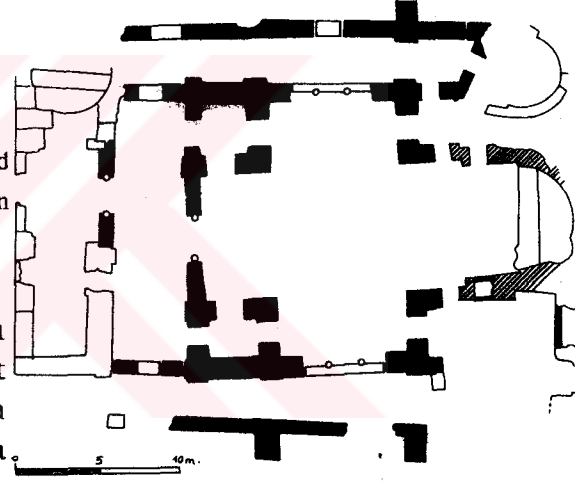
Doğuda içten yuvarlak, dıştan üç cepheli apsisi vardır. Tek nefli naosun doğusu apsisle birlikte üç yönde nişlerle genişletilmiştir. Naos ortada bir kubbe, geri kalan alanlar kuzey-güney yönünde uzanan tonozlarla kapatılmıştır (Mathews 1976, 376).

KATOLOG NO 10:
KALENDERHANE CAMII

12. yüzyıl

Bibliyografya: Millingen 1912, 183; Ebersold and Thiers 1913, 93; Striker-Kuban 1968, 185; Striker-Kuban 1971, 251; Mathews 1976, 172.

Tasvir: Kilise, başkent tipinde köşe duvarlı kapalı yunan haçı planlıdır. Apsisi bugüne mevcut değildir. Batıda çift narteksi vardır. Kazılar sırasında yapının kuzey ve güneyinde birer nef daha ortaya çıkarılmıştır. Buna göre, kapalı yunan haçı planlı yapı

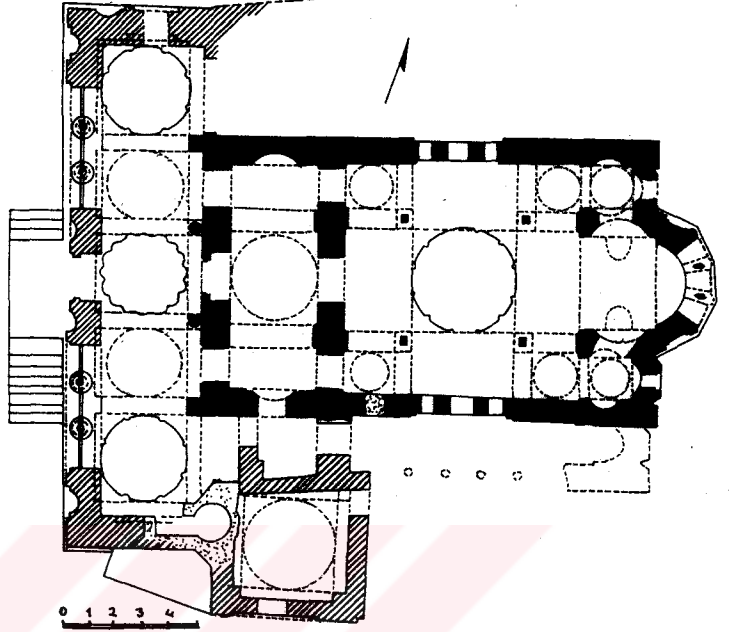
kuzey ve güney cephelerindeki tribelon sistemleriyle bu yan neflere açılmaktaydı. Naos ortada kubbe, iki eksen yönünde bu kubbeye açılan beşik tonozlu haç kolları vardır. Köşe odaları çapraz tonozlarla örtülüdür.

KATOLOG NO 11:
VEFA KİLİSE CAMİİ
12. yüzyıl

Bibliyografya: Millingen 1912, 243; Halleleben 1965, 208; Mathews 1976, 386; Eyice 1980, 47.

Tasvir: Kilise dört serbest destekli başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis, batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Yapıya giriş batıdan, cephe ortasındaki kapıdan sağlanır. Bema, narteks ve pastaforyum odaları nişlerle genişletilmiştir.

Kazılar sırasında kilisenin güneyinde doğu-batı yönünde uzanan apsisli ve sütunlu bir beşinci nefin daha varlığı ortaya çıkmıştır. Brunow'a göre, yapının kuzeyinde de bu nefin simetriği bulunmaktaydı. Kilise kuzey ve güney cephesindeki tribelon sistemleriyle bu dış neflere açılan beş nefe sahipti (Brunow 1931, 139).

Naos, ortada kubbe, haç kollarında iki eksen yönünde tonozlarla örtülüdür. Köşe odaları ve pastaforyumlar kubbelerle, bema ise doğu-batı yönünde uzanan bir tonozla kapatılmıştır. Narteks, ortada kubbe, yanlarda çapraz tonozlara sahiptir.

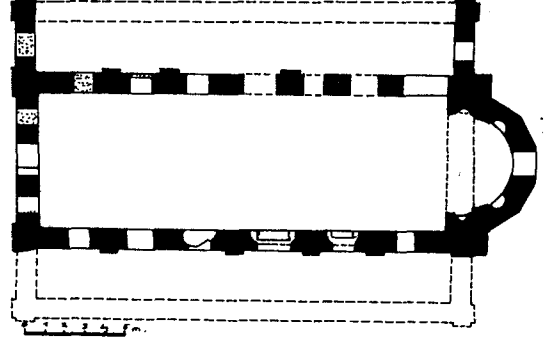
Dış Narteksi
1300/1350

Tasvir: Kilisenin batısına, dışa sütun ve payelerle açılan beş bölümlü bir narteks eklenmiştir. Üzeri dönüşümlü olarak yerleştirilmiş yivli ve yivsiz kubbelerle örtülüdür. Araştırmacılar, girişin önündeki merdivenlerin orijinal olduğunu düşünmektedirler.

KATOLOG NO 12:
KEFELİ MESCİDİ
2. yüzyıl

Bibliyografya: Millingen 1912, 253; Grosmann 1966, 241; Mathews 1976, 190.

Tasvir: Araştırmacılar, günümüze kadar gelen izlere dayanarak yapının orijinalde kuzey-güney yönünde uzanan ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere üç nefli bir bazilika olduğunu ileri sürmektedirler. Buna göre orta nef çift yana eğimli ahşap beşik çatı, yan nefler ise sundurma çatılarla örtülü olmalıydı. Bugün yalnız orta nef ayakta.

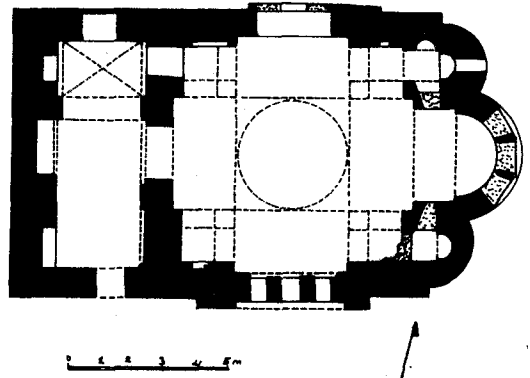

Kilisenin kuzeyinde içten yuvarlak dıştan beş cepheli bir apsisi vardır. Yapıya güney cephe ortasındaki kapıyla girilir.

KATOLOG NO 13:
AHMET PAŞA CAMİİ (HAGİOS IOANNES EN TO TROULLO)
12. yüzyıl

Bibliyografya: Millingen 1912, 201; Mathews 1976, 159.

Tasvir: Kilise, dört sütunlu başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda içten ve dıştan yuvarlak üç apsis, batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Yapıya güneybatıdan nartekse açılan kapıyla girilir. Naos, ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlarla, köşe odaları çapraz tonozlarla örtülüdür. Narteks ise çapraz tonozlara sahiptir.

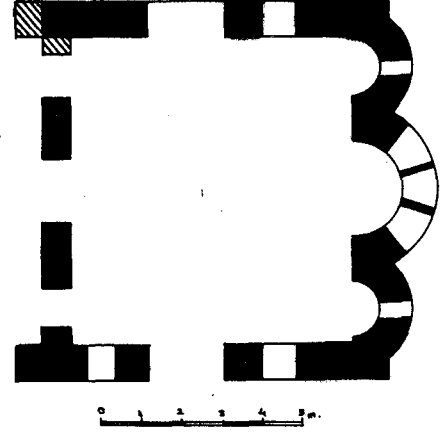

KATOLOG NO 14:
SEKBANBAŞI MESCİDİ

12. yüzyıl-13. yüzyıl başı

Bibliyografya: Mathews 1976, 237.

Tasvir: Orijinalde dört sütunlu ideal tipte kapalı yunan haçı planlı olduğu düşünülen kilisenin doğusunda içten ve dıştan yuvarlak üç apsis, batısında da muhtemelen bir narteks vardı.

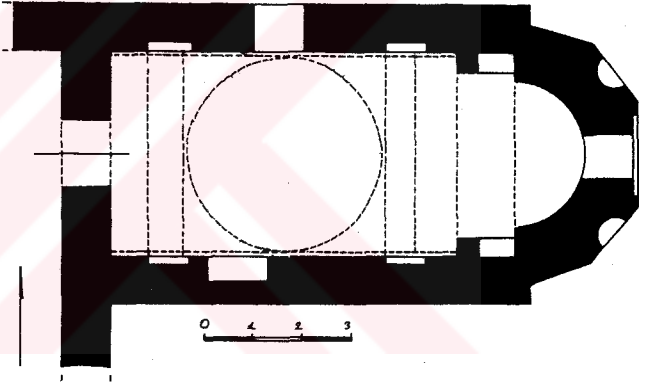
KATOLOG NO 15:
BOĞDAN SARAYI ŞAPELİ

13-14. yüzyıllar

Bibliyografya: Millingen 1912, 280;
Mathews 1976, 36; Eyice 1980, 32.

Tasvir: Kuzey güney yönünde uzanan iki katlı yapının özel bir ibadethane veya sadece bir mezar şapeli olduğu düşünülmektedir. Doğusunda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli bir apsis vardır. Kuzey-güney yönünde bir beşik tonozla örtülü alt kat apsis cephesi-

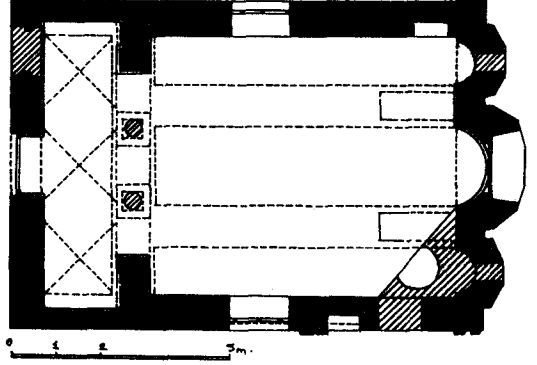
ne açılmış yuvarlak kemerli bir pencere ile aydınlanmaktaydı. Araştırmacılar, günümüzde yıkılmış olan üst katın orijinalde ahşap çatıyla örtülü olduğunu kabul etmektedirler (Millingen 1912, 280; Eyice 1980, 45). Daha sonra geçirdiği onarımlar sırasında üstü bir kubbeyle kapatılmıştır. Yapıya batı cephe ortasındaki kapıdan girilmektedir.

KATOLOG NO 16:
MANASTIR MESCIDI
1261-1300

Bibliyografya: Millingen 1912, 262;
Mathews 1976, 195; Eyice 1980, 34.

Tasvir: Geçirdiği onarım ve değişikliklerle orijinal üst örtüsünü kaybetmiş yapının planı tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar şapelin ya şimdiki gibi yine tek nefli bir bina yada üç nefli bir bazilika olduğunu düşünmektedirler (Eyice 1980, 35). Bazı araştırmacılar ise yapının kuzey, güney ve batıda dışa revaklarla açılan dört sütunlu ka-

palı yunan haçı planında olduğunu ileri sürmektedirler (Pasaidos 1965, 56).

Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı yapının doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan yedi cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan beşer cepheli üç eapsis, batısında bir narteks vardır. Narteksin üzeri üç çapraz tonozla örtülüdür. Bugün yapıya batı cephe ortasındaki kapıdan girilir.

KATOLOG NO 17:

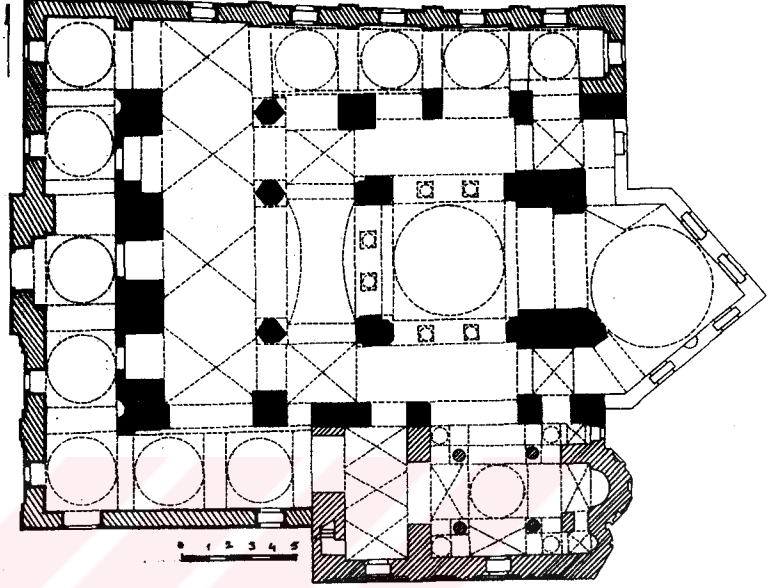
İSTANBUL FETİYE CAMİİ (PAMMAKARİSTOS MANASTIR KİLİSELERİ)

Kuzey yapı/ 1294 civarı

Bibliyografya:

Millingen 1912,
Megaw 1963, 367;
Hallesleben 1963, 128;
Mathews 1976, 346;
Mango 1976, 266; Eyice
1980, 28.

Tasvir: Dehlizli tipteki ana yapının apsisi bugüne gelememiştir. Naos, paye ve sütunlar üzerinde yükselen bir kubbe ile örtülmüş, bu kubbe kuzey, güney ve batı yönlerde üzeri çapraz tonozlu bir koridorla çevrelenmiştir. Batıdaki narteksin payelerinin köşeleri Osmanlı döneminde yontularak altıgen forma sokulmuştur.

Güney Yapı

1315 civarı

Tasvir: Kilise, dört sütunlu başkent tipinde yunan haçı planlıdır. Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dışta, beş cepheli, yandakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsisi, batıda bir narteksi vardır. Naos, ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde doğudaki pastaforyumlarla birlikte çapraz tonozlarla, köşe odaları ise kubbelerle örtülmüştür. Batıdaki narteks çapraz tonozlara sahiptir.

Dış holler

1350-1400

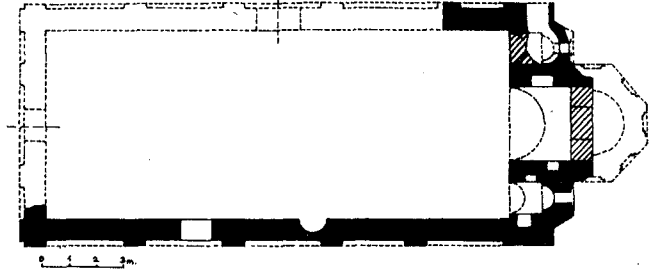
Tasvir: Esas kilise kuzey-güney ve batıda üzeri kubbe ve tonozlarla örtülü bir koridorla çevrelenmiştir.

KATOLOG NO 18:
İSA KAPI MESCİDİ
1300-1325

Bibliyografya: Otügen 1974;
Mathews 1976, 168; Eyice 1980,
39.

Tasvir: Günümüze oldukça harap gelmiş, doğu batı yönünde dikdörtgen planlı yapının doğusunda,

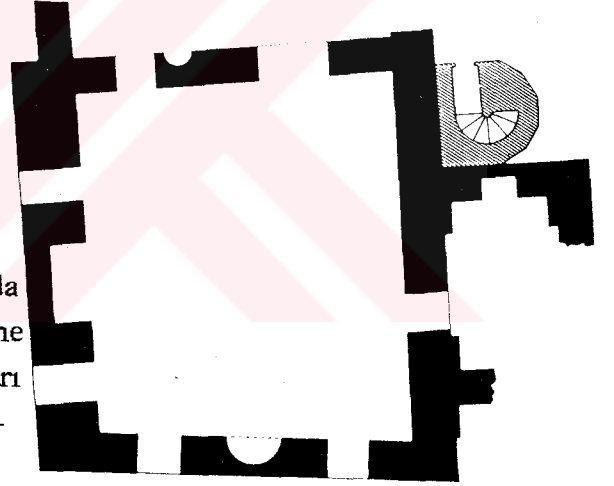
ortadaki içten yuvarlak dıştan çok cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak, dıştan ikişer cepheli üç apsis, batısında bir narteks bulunmaktaydı. Kiliseye, batı ve kuzey cephe ortasındaki kapılardan girilmekteydi.

KATALOG NO 19:
KASIM AĞA MESCİDİ
14. Yüzyıl

Bibliyografya: Mathews 1976, 186.

Tasvir: Kilise, onarım ve eklemelerle orijinal görünüşünü kaybetmiş, 1919' da geçirdiği yangın sonucunda harabe haline gelmiştir. Kalıntılar, dört yönde kapıları bulunan dikdörtgen planlı bir yapı olduğunu göstermektedir.

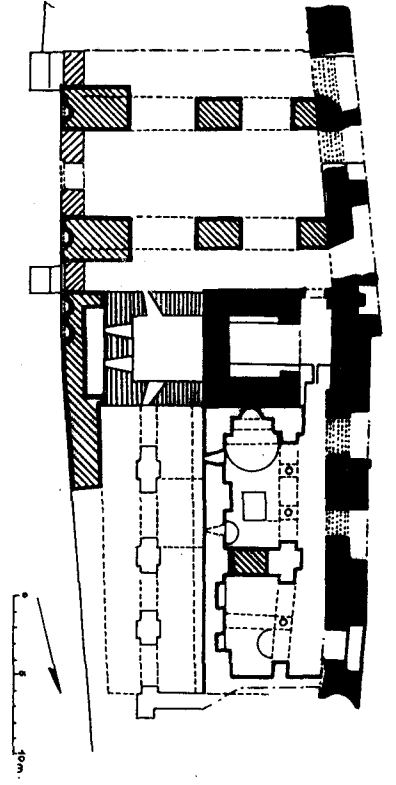

KATOLOG NO 20:
SOTEROS KİLİSESİ ALT YAPISI

Alt Yapısı'nın Marmara Surlarına Bitişik Kesimi (1320).

Bibliyografya: Demangel 1939, 49; Mathews 1976, 200; Eyice 1980, 72.

Tasvir: Soteris kilisesinin Marmara deniz surlarına bitişik kısımdaki iki katlı yapının, konumuz açısından önemi, Marmara Surlarına bitişik olan cephesidir.

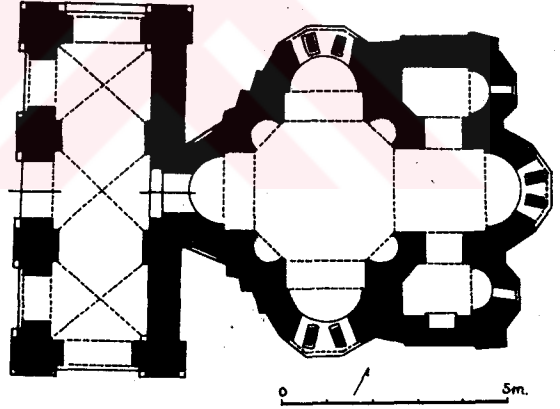

KATOLOG NO 21:
PANAGÍA KAMARIOTISSA

14. yüzyıl

Bibliyografya: Mango 1976, 128;
Mathews 1976, 117; Eyice 1980, 58.

Tasvir: Dört yapraklı yonca (Tetrakonchos) planlıdır. Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis ile, batıda üç bölümlü bir narteks vardır. Kiliseye batıdan, narteksin üç yönünde açılmış kapılardan girilir. Naos ortada kubbe, üç yönde bu kubbeye açılan yarım kubbelerle örtülüdür. Doğuda bema ve pastaforyum odaları doğu-batı yönünde uzanan tonozlara sahiptir. Narteksin üzeri çapraz tonozlarla kapatılmıştır.

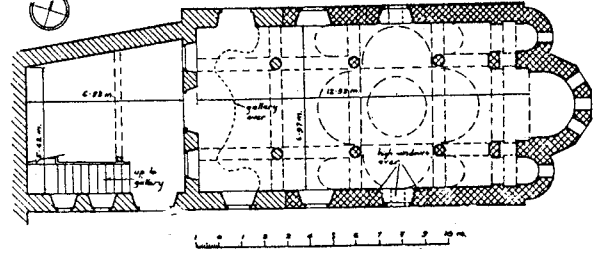
KATALOG NO:22

TRABZON, FATİH CAMİİ (PANAGİA CHRYSOKEPHALOS
KİLİSESİ)

914 (Onarım), 10/11yüzyıl-15. yüzyıl

Bibliyografya: Mercangöz 1980

Tasvir: İlk inşa tarihi bilinmeyen kilisenin 914 tarihini veren bir onarım kitabesi vardır. Araştırmacılar, 10/11. yüzyıllarda mevcut bazilika kapalı haç şemaya dönüştürülmüş, 13. yüzyılda kuzeydoğusuna revaklı giriş mekanı eklenmiş, 14. veya 15. yüzyılda güney yan apsis inşa edilmiştir. Kilise, doğu-batı doğrultusunda bazilikal kapalı haç planlıdır. Naos dörder paye ile ortadaki yanlara göre daha geniş ve yüksek olmak

üzere üç nef ayrılmıştır. Ortadaki dört payeyi birbirine bağlayan kemerlerin orta nefte oluşturduğu kare planlı mekan, bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbeyle iki eksen yönünde açılan haç kolları beşik tonozlarla örtülmüştür. Haç kolları doğu ve batıya doğru birer bölüm daha uzamıştır. Doğudaki bölümler bema ve pastaforyum odalarını oluşturmaktadır. Pastaforyumlar kubbe tonozlarla, narteks dahil diğer tüm mekanlar kuzey-güney yönünde uzanan beşik tonozlarla örtülmüştür. Doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, güneydeki içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş iki apsis, batısında beşer bölümlü çift narteks bulunmaktadır.

KATALOG NO: 23

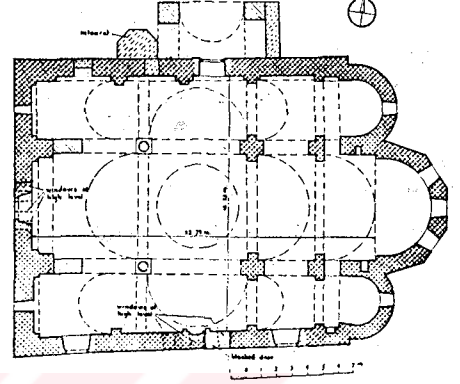
TRABZON, YENİ CUMA CAMİİ (HAGİOS EUGENIUS)

İl inşasının kesin tarihi bilinmemektedir. Ancak yapının 1223'te var olduğu tarihi kaynaklar yardımıyla saptanmıştır

Bibliyografya: Mercangöz 1980

Tasvir: Kilise, batıdaki mekanları doğu-batı yönünde uzun kapalı haç planlıdır. Dikdörtgen planlı naosun doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak üç apsis, kuzeyinde dikdörtgen planlı bir giriş mekanı vardır. Yapıya giriş kuzey ve güney cephelerdeki kapılardan sağlanır. Naos, ortada

kubbe dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlarla, köşe odaları üzerinde ise doğu-batı yönünde uzanan tonozlarla örtülüdür

KATALOG NO:24

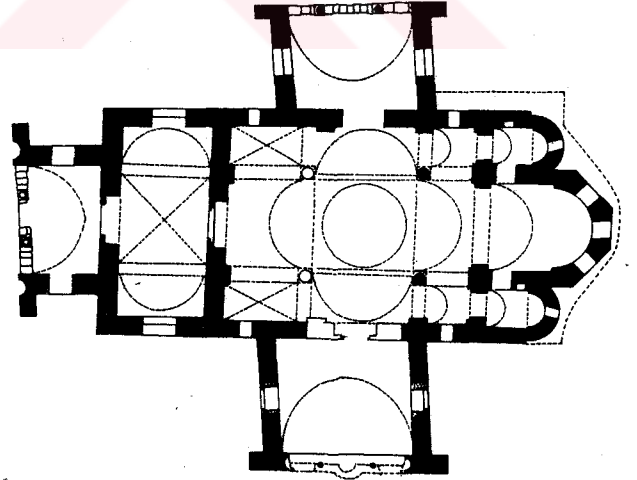
TRABZON, HAGIA SOPHIA KİLİSESİ

1238/1263

Bibliyografya: Rice 1929; Ballance 1960, 141; Winfield 1962, 163; Rice 1968, 8; Eyice 1982, 555; Mercangöz 1985, 354.

Tasvir: Kilise, dört sütunlu başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak üç apsisi, batıda bir narteksi vardır. Yapının kuzey-güney ve batısında dışa üçüz kemer-

lerle açılan, üzeri tonozlarla örtülü giriş revakları bulunmaktadır. Naos, ortada kubbe, haç kollarında iki eksen yönünde beşik tonozlarla örtülüdür. Batıda çapraz tonozlarla örtülü köşe odaları, doğuda pastaforyum odalarıyla birlikte doğu-batı yönünde beşik tonozlara sahiptirler.

MARMARA KİLİSELERİ

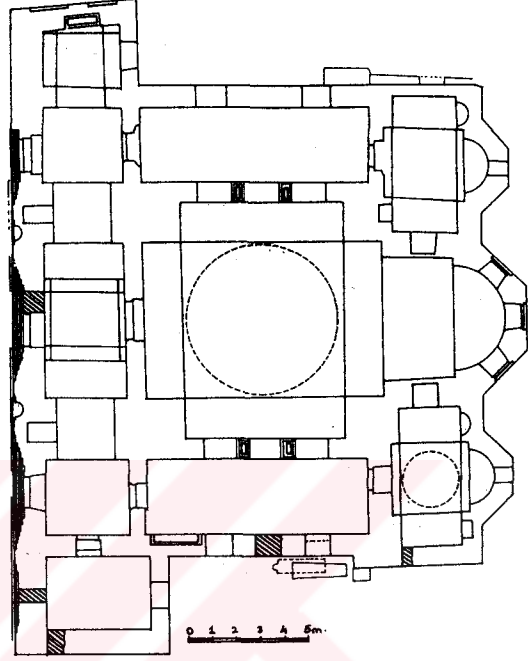
KATOLOG NO:25

İZNİK, KOİMESİS KİLİSESİ

867/886

Bibliyografya: Schimit 1927, 6 ;
Krautheimer 1965, ;Mango 1976.

Tasvir: Bugüne yalnızca temelleri gelebilmiş kilisenin doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis , batısında beş bölümlü bir narteks vardır. Orijinalde , üç nefli naosun ortasında dört paye üzerinde yükselen bir kubbe yer almakta, bu kubbeye iki eksen üzerinde tonozlar açılmaktaydı. Yapının kuzeydoğu ve güneydoğusunda pastaforyum odaları bulunmaktaydı.

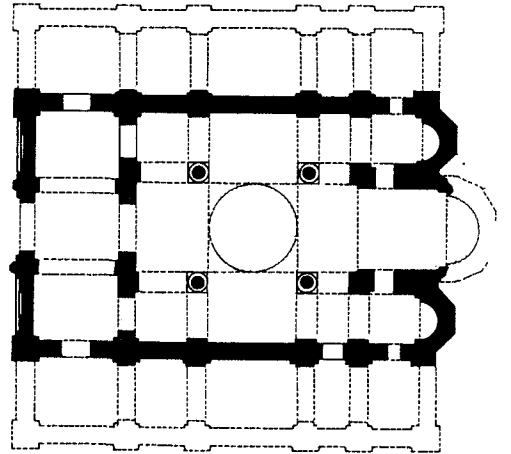
KATOLOG NO:26

İZNİK, HAGİOS TRYPHONOS KİLİSESİ

11/13. yüzyıl

Bibliyografya: Eyice 1948, 37; Eyice 1984, 10.

Tasvir: Bugüne yalnızca temelleri gelmiş olan kilise dört sütunlu başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis, batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Yapıya batıdan, cephenin ortasındaki kapıdan girilir. Kazılarda, kilisenin güneyinde doğu-batı yönünde uzanan bir nef veya galeri izine rastlanmıştır. Araştırmacılar, kuzey kesimde de bu mekanı simetrigini düşünmektedirler.

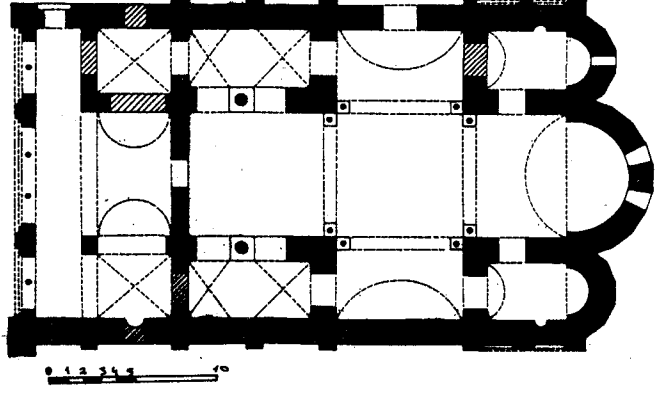
KATOLOG NO: 27

ENEZ, HAGIA SOPHIA KİLİSESİ

12. yüzyıl

Bibliyografya: Eyice 1969, 351; Mango 1976, 275; Ousterhout 1985.

Tasvir: Kilise, dört payeli ideal tipte kapalı yunan haçı planlıdır. Doğuda, ortadaki içten içten yuvarlak içten yedi cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan beşer cepheli üç apsisi batıda çift narteksi vardır.

Naos, ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlarla örtülüdür. Batı haç kolu uzun olduğu için batıdaki köşe odaları da uzamıştır. Bu odalar, çifte çapraz tonozla örtülmüş ve haçın batı kolundan bir sütuna oturan ikiz kemerle ikiye ayrılmıştır. Doğu köşe odaları ise doğu-batı yönlü tonozlara sahiptir. Batıda üç bölümlü iç narteks, ortada beşik tonozla, yanlarda çapraz tonozla kapatılmıştır. Dış narteksin üst örtüsü bugüne gelememiştir.

KATOLOG NO: 28

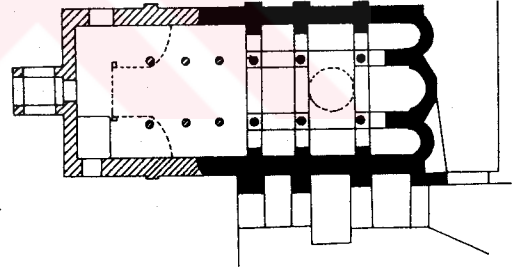
TİRİLİYE KEMERLİ KİLİSE (PANTOBASILISSA)

13. Yüzyıl

Bibliyografya: Mango-Sevçenko, 19

Tasvir: Dört serbest destekli kapalı yunan haçı planındadır. Orijinal kilisenin naosunun batı tarafı yı-

kılmış, Rum Döneminde yapı batıya doğru genişletilmiştir. Araştırmacılar, kilisenin orijinalde batı haç kolu uzun olan ve narteksi bulunmayan bir yapı olduğunu düşünmektedirler. Naosun doğusunda, ortadaki içten yuvarlak, dıştan üç cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş üç asis vardır. Yapıya giriş batıdaki bölümün üç yönüne açılmış kapılardan sağlanır.

ORTA ANADOLU KİLİSELERİ

KATOLOG NO: 29 FISANDON KİLİSESİ

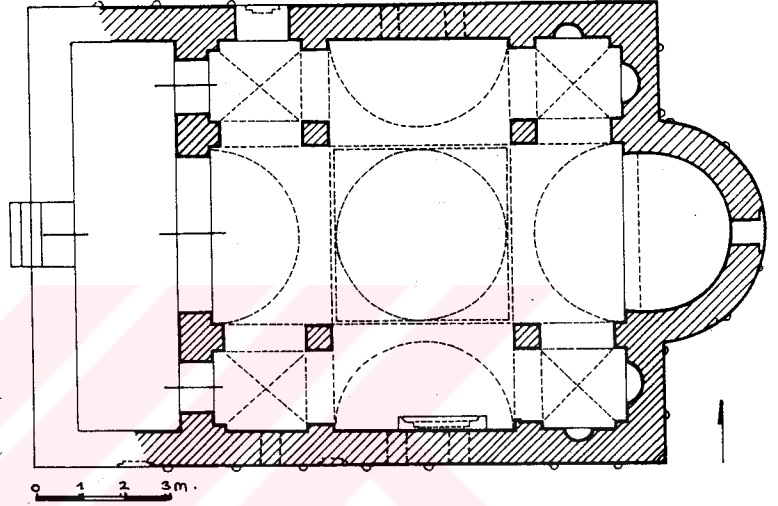
Yapı adı-Tarihi:

Fisandon Kilisesi /9-
10. yüzyıl

Bibliyografya: Eyice
1971, 84; Eyice 1982,
537.

Tasvir: Kilise, dört payeli basit tipte kapalı yunan haçı planlıdır. Dogusunda üç apsis, batısında bir narteks vardır. Ana apsis içten ve dıştan yuvarlak tutulmuşken yan apsis dışa yansımamıştır. Yapıya batı cephe ortasındaki kapı ile

muhtemelen kuzeybatı köşesinin yan yüzüne sonradan açılmış kapılardan girilmektedir. Naos ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlarla, köşelerde ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Narteks ise orjinalde kuzey-güney yönünde uzanan beşik tonozlara sahipti (Eyice 1971, 84).

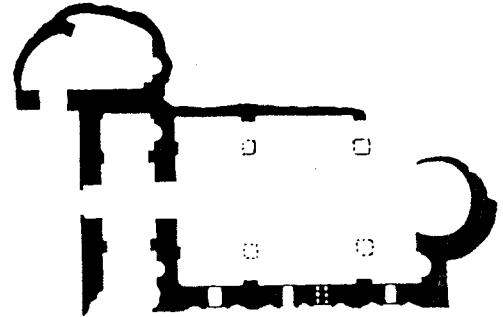
KATOLOG NO: 30

ALA KİLİSE

9/10. yüzyıl?

Bibliyografya: Rodley 1985, 232.

Tasvir: Kilise, dört sebest destekli kapalı yunan haçı planındadır. Dogusunda üç apsis, batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Ana apsis içten ve dıştan yuvarlak tutulmuşken yan apsisler duvarın içine gömüldüğünden dışa yansımamıştır. Naos ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlarla örtülüdür.

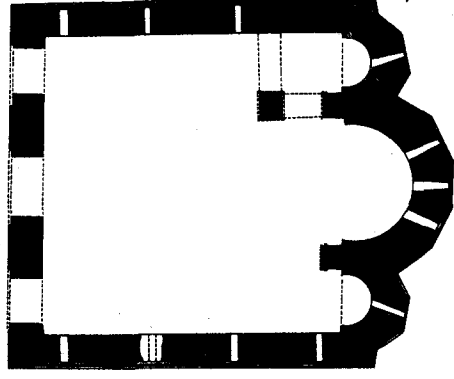

KATOLOG NO: 31
AKHISAR, ÇANLI KİLİSE
11/13. yüzyıl

Bibliyografya: Eyice 1982, 551;
Restle 1979, Res. 155-163 ;
Ousterhood 1995.

Tasvir: Kilise dört payeli ideal tipte kapalı yunan haçı planlıdır. Doğuda, ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yandakiler ise içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsisi, batıda üç bölümlü bir narteksi vardır. Yapıya giriş narteksin batı ve güney cephelerindeki kapılardan sağlanır.

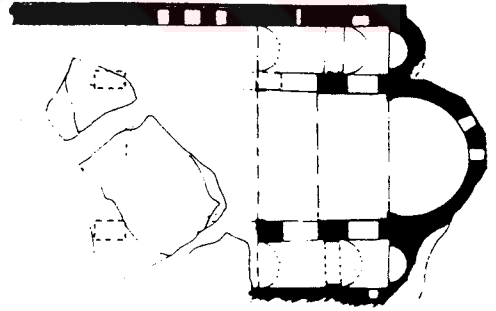
Bugüne kadar gelebilen izlere göre naos ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde tonozlarla örtülü idi.

KATOLOG NO: 32
IHLARA, KARAGEDİK KİLİSESİ
13. yüzyıl

Bibliyografya: Rodley 1985, 232; Ötügen
1990, 225-233; Restle 1979, Res 153

Tasvir: dört serbest destekli başkent tipinde kapalı yunan haçı planlı kilisenin yalnızca kuzey cephesi ile doğu cephesinin bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Orijinalde, yapının doğusunda ortadaki içten yuvarlak, dıştan çok cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak tutulmuş üç apsis bulunmaktaydı. Naos, ortada kubbe, iki eksen yönünde kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlarla, doğu köşe odaları ve pastaforyumlar üzerinde doğu-batı yönünde uzanan tonozlarla örtülüdür.

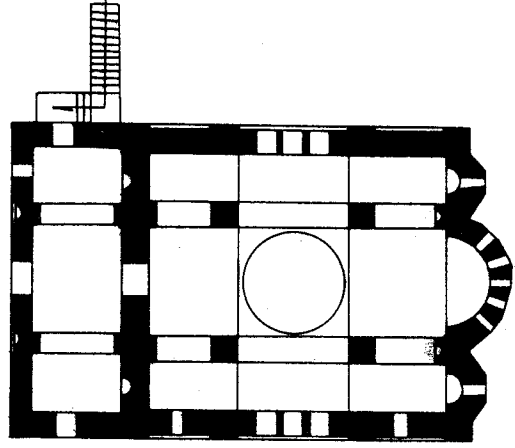

BATI ANADOLU KİLİSELERİ
KATOLOG NO: 33
BAFA GÖLÜ, KAHVEHİSAR 8 NO'LU KİLİSE
13. yüzyıl

Bibliyografya: Buchwald 1979, 292; Eyice 1982, 536; Mercangöz 1985, 127; Peschlow 1996 72.

Tasvir: Kilise, dört payeli ideal tipte kapalı yunan haçı planlıdır. Yapının doğusunda, ortadaki içten yuvarlak dıştan yedi cepheli, yanlardakiler içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis, batısında bir narteks vardır. Yapıya giriş batıdaki narteksin üç yönündeki kapılardan sağlanır.

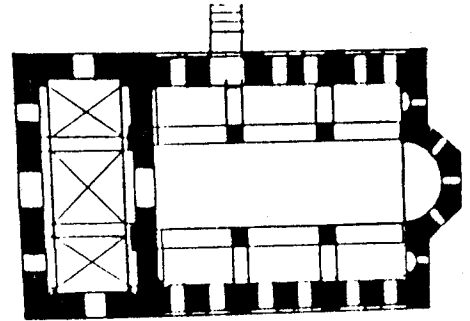
Naos, ortadaki kare alan kubbe ile, haç kollarındaki eksenler yönünde, köşe odalarındaki doğu-batı yönünde olmak üzere tbeşik tonozlarla örtülmüştür. Narteksin üzerinde içte iki kemerle desteklenen tek bir beşik tonoz vardır.

KATOLOG NO: 34
BAFA GÖLÜ, İKİZ ADA 4 NO'LU KİLİSE
13. Yüzyılın ikinci yarısı

Bibliyografya: Mercangöz 1985, 137; Peschlow 1996,

Tasvir: Kilise, doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Doğusunda üç apsis, batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Araştırmacılar, bugün oldukça harap durumda olan yapının üç nefli bazilikal planlı olduğunu düşünmektedirler. Yapıya, biri batı cephe ortasında, diğeri naosun kuzey duvarında eksenden batıya kaymış iki kapıyla girilir (Mercangöz 1985, 137).

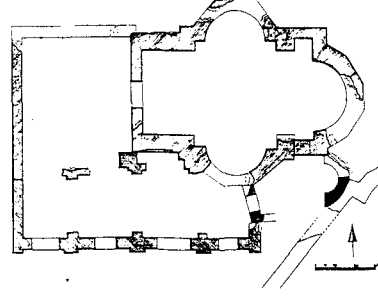
KATOLOG NO: 35

BAFA GÖLÜ, KIRSELİK'TEKİ KİLİSE EK YAPISI

13. Yüzyıl

Bibliyografya: Mercangöz 1985,
146 Mercangöz 1990; Peschlow
1996, 80.

Tasvir: Ek yapı, trikonkhos planlı kilisenin güneyine inşa edilmiş doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir neften ibarettir. Yapının üst örtüsüne ilişkin her hangi bir iz yoktur.

KATALOG NO: 36

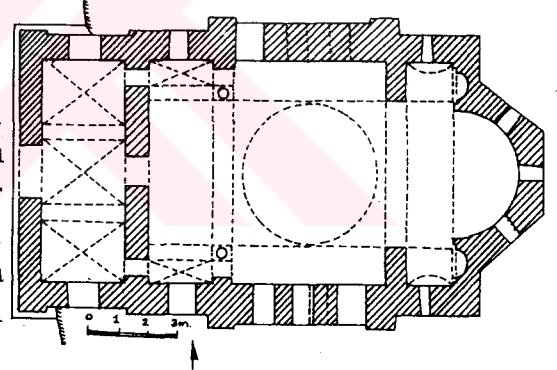
BAFA GÖLÜ, KAPIKIRI ADASINDAKİ MANASTIR KİLİSESİ

12. Yüzyıl Sonu/13. Yüzyıl Başı

Bibliyografya: Mercangöz 1992; Peschlow 1996,
75.

Tasvir: Doğu-batı yönünde uzanan kilise, dikdörtgen bir naos ve naosun doğusunda dıştan üç cepheli büyük bir apsis ile naosun batısında bir narteksten oluşmaktadır. Araştırmacılar, Naosun, kubbesinin doğuda duvarlar, batıda sütunlarla taşındığı iki serbest destekli kapalı yunan haçı planında olduğunu düşünmektedirler. Buna göre

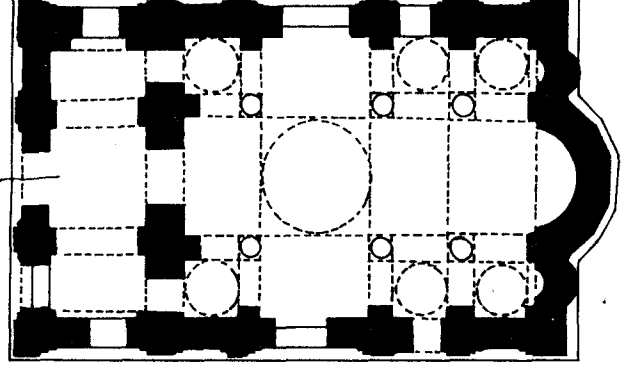
naos, ortada kubbe, iki eksen yönünde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde beşik tonozlarla örtülüdür. Doğudaki köşe odaları kuzey-güney yönünde uzanan tonozlara, batı köşe odaları ve narteks ise çapraz tonozlara sahiptir. Yapıya giriş narteksin üç yönündeki kapılarından sağlanmaktadır (Mercangöz 1992).

KATOLOG NO: 37
SART, E KİLİSESİ
13. yüzyıl

Bibliyografya: Eyice 1982, 535; Hanfman 1983, 193; Buchwald 1984, 199; Mercangöz 1985, 118.

Tasvir: Bugün temelleri görülen kilise dört sütunlu başkent tipinde kapalı yunan haçı planlıdır. Doğusunda ortadaki içten yuvarlak dıştan beş cepheli, yanlardakiler içten ve dıştan yuvarlak üç apsis, batısında üç bölümlü bir narteks vardır. Yapıya girişler batıdaki narteksin üç yöndeki kapılarla kuzeydoğu köşe odasının yan duvarındaki kapıdan sağlanır. Kazılarda ele geçen buluntulardan yapının, örtü sisteminin ortada kubbe, dört yönde bu kubbeye açılan haç kolları üzerinde muhtemelen beşik tonozlar ve köşe odaları ile pastaforyumlar üzerinde birer kubbeye örtülü olduğu anlaşılmıştır.

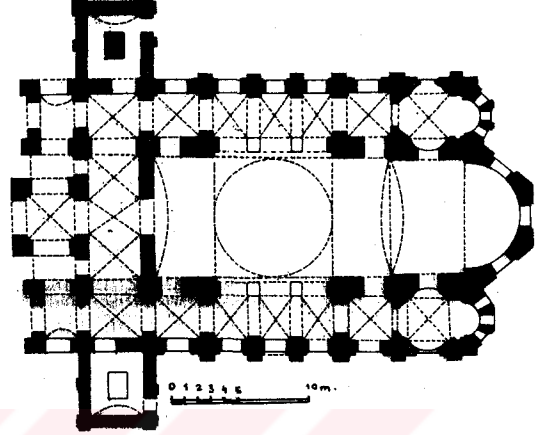
GÜNEY ANADOLU KİLİSELERİ

KATOLOG NO: 38 DEREAGZI KİLİSESİ

9/10 yüzyıl

Bibliyografya: Morgastern 1990

Tasvir: Kilise, iki sıra destekle ortadaki yandakilere göre daha geniş ve yüksek olmak üzere nef ayrılmış, kubbeli bazilika planındadır. Doğusunda içten yuvarlak dıştan üçer cepheli üç apsis, batısında çift narteks vardır. Orta nefin ortasında bir kubbe yer almakta, bu kubbeye apsis ekseninde iki beşik tonoz açılmaktadır. Narteks ve yan nefler ise çapraz tonozlarla örtülmüştür.

EK KATALOG

- 1- Atik Mustafa Paşa Camii (Mathews 1976)
- 2- Fenari İsa Camii (Eyice 1980)
- 3- Bodrum Camii (Mathews 1976)
- 4- Gül Camii (Mathews 1976)
- 5- Eski İmaret Camii (Mathews 1976)
- 6- Kariye Camii (Ousterhout 1982)
- 7- Sancaktar Hayrettin Mescidi (Mathews 1976)
- 8- Zeyrek Kilise Camii (Mathews 1976)
- 9- Toklu Dede Mescidi (Mathews 1976)
- 10- Kalenderhane Camii (Mathews 1976)
- 11- Vefa Kilise Camii (Hallensleben 1965)
- 12- Kefeli Mescidi (Mathews 1976)
- 13- Ahmet Paşa Camii (Mathews 1976)
- 14- Sekbanbaşı Mescidi (Mathews 1976)
- 15- Boğdan Sarayı (Mathews 1976)
- 16- Manastır Mescidi (Mathews 1976)
- 17- Fethiye Camii (Eyice 1980)
- 18- İsa Kapı Mescidi (Eyice 1980)
- 19- Kasım Ağa Mescidi (Eyice 1980)
- 20- Soterios Kilisesi Alt Yapısı (Eyice 1980)
- 21- Panaghia Kamariotissa (Eyice 1980)
- 22- Trabzon Fatih Camii (Mercangöz 1980)
- 23- Trabzon Yeni Cuma Camii (Mercangöz 1980)
- 24- Trabzon Hagia Sophia Kilisesi (Rice 1968)
- 25- İznik Koimesis Kilisesi (Mango 1976)
- 26- İznik Tryphonos Kilisesi (Eyice 1984)
- 27- Enez Hagia Sophia Kilisesi (Ousterhout 1985)
- 28- Trilye Kemerli Kilise (Mango- Sevçenko 19)
- 29- Fisandon Kilisesi (Eyice 1971)
- 30- Ala Kilise (Rodley 1985)
- 31- Akhisar Canlı Kilise (Ousterhout 1985)
- 32- İhlara Kara Gedik Kilisesi (Rodley 1985)
- 33- Bafa Gölü Kahvehisar Adası 8 Nolu Kilise (Buchewald 1979)
- 34- Bafa Gölü İkiz Ada 4 Nolu Kilise (Mercangöz 1985)
- 35- Bafa Gölü Kirselik'teki Kilise Ek Yapısı (Mercangöz 1985)
- 36- Bafa Gölü Kapıkırı Adası'ndaki Manastır Kilisesi (Mercangöz 1992)
- 37- Sart E Kilisesi (Buchewald 1984)